

TANULMÁNYOK

a 70 éves
WOJTILLA GYULA
tiszteletére

X 229226

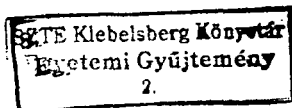
ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA ANTIQUA et ARCHAEOLOGICA

Supplementum XIV.

SZEGED
HUNGARIA

2015

**HELYBEN
OLVASHATÓ**

in honorem IULII WOJTILLA septuagenarii

STUDIA

TANULMÁNYOK

a 70 éves WOJTILLA GYULA tiszteletére

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001127247

Szerkesztette:

SZÉKELY MELINDA és ILLÉS IMRE ÁRON

A borítón

Eratoszthenész (Kr. e. 276 – Kr. e. 194) leírása alapján rajzolt
világtérkép a 19. századból, valamint
Szeleukosz Nikatór tetradrachmája látható.

X 229 226

© a kötet szerkesztői és a tanulmányok szerzői, 2015

A kötet megjelenését az SZTE BTK támogatta.

ISBN 978-963-315-275-1

ISSN 0567-7246

Wojtilla Gyula

Laudatio

Dr. Wojtilla Gyula, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának köz-tiszteletben álló emeritus professzora, az ókortudomány és indológia hazai és nemzetközi viszonylatban egyaránt kiemelkedő tudományos kutatója, az Ókortörténeti Tanszék korábbi tanszékvezetője 2015. június 13-án 70 éves lett.

A jeles ünnep alkalmából tanszéki kollégái és tanítványai tisztelettel köszöntik ezzel a tanulmánykötettel.

Dr. Wojtilla Gyula egyetemi tanulmányait az ELTE történelem-indológia szakán végezte 1964–1969 között. 1971-ben lett bölcsészdoktor, 1980-ban a nyelvtudomány kandidátusa. Az 1973–1974-es tanévet ösztöndíjas kutatóként Indiában töltötte (Banaras Hindu University, Department of Ancient Indian History). 1980–1983 között a University of Delhi tanára volt. 1983–1992 között az MTA Levéltára vezetője, 1992-től az SZTE Ókortörténeti Tanszék tanszékvezető docense, majd 1997–2010-ig tanszékvezető egyetemi tanára. 1996-ban habilitált az ELTE-n, 1997-ben lett a nyelvtudomány (MTA) doktora. 1998–2001 között Széchenyi professzor. 1996–2001 között megszakításokkal intézetvezető, 1997–2007-ig OTKA szak-zsűri tag, majd elnök. 1999–2005 között az MTA Orientalisztikai Bizottság elnöki tiszttét töltötte be. 2001-től az SZTE Történelem Doktori Iskola törzstagja, az Antikvitás program vezetője, 2012-től 2015-ig az SZTE történész habilitációs bizottság elnöke, az SZTE habilitációs bizottság történész tagja.

Kutatási területe az ókori India története, India nyelvei, indiai vallások, India nemzetközi kapcsolatai, az indiai-magyar kapcsolatok története. Wojtilla Gyula széleskörű és folyamatos magyar és idegen (angol, német, orosz, hindi) nyelvű publikációs tevékenységet folytat, publikációinak száma közel 250. Európa és India legjelentősebb egyetemlein, tudományos intézeteiben tart rendszeresen tudományos előadásokat konferenciákon illetve meghívott előadóként (Oxford, Torino, Milano, Hamburg, Berlin, Prága, Moszkva, Benáresz, Delhi stb.) angol, német, orosz és hindi nyelveken. Az ókori keleti nyelvek közül kutatói szintű tudással bírja a szanszkrit, páli, óperzsa, parthus és hettita nyelveket.

Oktatási területe az ókori India és Irán története, a Kelet és a Nyugat kapcsolatai az ókorban, az indoeurópai nyelvészet alapjai, szanszkrit nyelv, óperzsa nyelv. Előadásokat és szemináriumokat tart az ókori Kelet, India és Irán történetéből és kultúrájáról, az ókori civilizációkról BA, MA és PhD kurzusokban. PhD hallgatók témavezetője, tanítványai közül már többen PhD fokozatot nyertek. Több éven át oktatott indoeurópai összehasonlító nyelvészetet az SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskolában is.

Tanárként, kutatóként és vezetőként is példamutató erénye a sokrétű tudása, nyelvi képzettsége, széleskörű nemzetközi tapasztalata, szinte mindenre kiterjedő érdeklődése, hatalmas műveltsége, olvasottsága.

Wojtilla Gyula tanszékvezetői tevékenységének legfőbb érdeme a Tanszékre eső hatalmas oktatói munka szervezése, az igen nagyszámú hallgató tartósan magas színvonalú oktatása, a Tanszék személyi állománya minőségi színvonalának emelése.

A magyar tudományos életben vezető posztokat töltött be (egyebek között OTKA, MTA Orientalisztikai Bizottsági elnökségek), az Acta Orientalia társszerkesztője. Számos magyar és nemzetközi tudományos szervezet tagja (egyebek között Ókortudományi Társaság, Kőrösi Csoma társaság, Linguistic Society of India, International Association of Sanscrit Studies [Paris] Consultative Committee tagja).

Wojtilla Gyula az SZTE BTK közéletében is sok feladatot vállalt. Tanszékvezető, intézetvezető, az Eötvös Kollégium támogató tanára, az SZTE Történelem Doktori Iskola Antikvitás Program alapító professzora, az Antikvitás Programtanács és a Történelem Doktori Iskola Tanácsának tagja, az SZTEtörténész habilitációs bizottság elnöke is volt.

Összességében elmondhatjuk, hogy kutatóként, oktatóként és vezetőként is maradandót alkotott, hazai és nemzetközi fórumokon öregbítette Tanszékünk és Egyetemünk hírnevét. Kiemelkedő és példamutató oktatói, kutatói munkáját, tudását, tapasztalatát, hazai és nemzetközi tudományos kapcsolatait a továbbiakban sem nélkülözhetjük.

Születésnapja alkalmából tisztelettel köszöntjük Tanár Urat, és kívánjuk, hogy még hosszú évekig oktasson a Szegedi Tudományegyetem Ókortörténeti Tanszékén.

Székely Melinda

Gallienus és a görögök – Egy római császár barangolása Athénban, Eleusisban és az újplatonista filozófiában

A görögség kulturális és politikai hatásai a rómaiakra a Kr. u. 1. és 3. század között is jelentősek maradtak. A római császárok (főként Augustus és Hadrianus) különféle megfontolásokból, de tudatosan ápták a két civilizáció közötti kapcsolatokat, amelynek jelképes kifejeződési formái voltak az athéni látogatások. Azonban Commodus halála után ezek az utazások hirtelen abbamaradtak, és a zavaros katonai anarchia időszakában¹ is csupán egyetlen kivételről van tudomásunk: Gallienus 264-ben meglátogatta Athént, mindössze három évvel a 267-es gót-herul invázió előtt. Utána egyetlen későbbi római császár sem jelent meg Athénban, csak bizánciak.²

Gallienus látogatása kétségkívül jelentős lehetett, hiszen majdnem nyolcvan év után fordult meg újra az attikai városban a birodalom első embere, de az utazás okaira, körülményeire homály vetül. Vajon mi készítette a császárt, hogy Athénba látogasson? Milyen szándékok vezérelték görög politikáját? Talán katonai, politikai érdekek? Vagy talán csak a görög kultúra, filozófia és művészet iránti rajongása?

1. A kétarcú Gallienus: a constantinusi és a dexipposi tradíció

A kérdések megválaszolása rendkívül nehéz, mivel a rendelkezésre álló források kettős képet festenek Gallienusról, ráadásul az ókortudomány képviselői is e kettőség mentén alakították ki saját hipotéziseiket.

A források római csoportja (Aurelius Victor, Eutropius és a Historia Augusta) az ún. „constantinusi tradíció” útját követik, amely a Nagy Constantinus számára kitalált fikcióból ered, miszerint II. Claudius az őse. Ennek a hagyománynak a képviselői extravagáns módon méltatják a 268–270 között uralkodó Claudius, aki csak egy kis szerepet játszott a római történelemben, míg Gallienust ellenséges hangnemben olyan császárnak ábrázolják, akitől a birodalmat meg kellett menteni.³ A 4. századi római történetírók tehát ennek a koncepciónak megfelelően jegyezték le a 260-as évek történéseit, amellyel kettős célt értek el. Egyrészt alátámasztották, hogy Gallienus meggyilkolása Mediolanumban mindenképp a római nép érdekét szolgálta, mert megszabadultak egy rossz csá-

¹ A Kr. u. 235–284 közötti periódus, amely a Severus-dinasztia kihalásától Diocletianus hatalomra kerüléséig tartott.

² II. Constans a 640-es években tett rövid látogatást Athénban, II. Basileus 1014-ben. Lásd Armstrong, D.: Gallienus in Athens, 264. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 70 (1987) 235. (Armstrong 1987)

³ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 237.

szártól.⁴ Másrészt Claudius mint Nagy Constantinus őseit tisztázták az összeesküvés vádjában, felmagasztalták erényeit és vezetői képességeit azért, hogy még csak ne is gondoljunk rá a merénylők egyikeként, sőt, még legitimálták is hatalomra kerülését.⁵ De úgy vélem, Gallienus befekettítésében a constantinusi propagandának való megfelelésen túl közrejátszott a római történetírók gyűlölete is a császár iránt. Ennek több összetevője volt.

Az ellenszenv egyik fő oka az, hogy Gallienus uralkodása alatt tudatosan kizárta a vezető állami és katonai tisztségekből a senatorokat, és helyettük a sokkal képzetesebb, illetve megbízhatóbb lovagokra támaszkodott. Valójában a senatus hatalmi visszaszorulása és presztízsvesztése már jóval a 260-as évek előtt megkezdődött. A lovagok megjelenése a felső vezetés pozícióiban már Septimius Severus császár korától (a 2. század végétől) tapasztalható volt, de a csúcspontot mindenképp Gallienus alatt érte el, és ez rendkívül sértette a senatori arisztokrácia önbecsülését.⁶ Mivel a 4. századi római történetírók mind a pogány Róma ősi tradícióival rokonszenvező, hagyományokat tisztelő, senatuspárti személyek voltak, érthető, miért gyűlölték a katonacsászárokat, és legfőképpen Gallienust.⁷

Szintén fontos oka volt a negatív ábrázolásnak, hogy a Római Birodalom a 260-as években három részre szakadt. Ugyanis a társcsászárság utolsó évében, 259 nyarán, Gallienus apja, Valerianus császár perzsa fogságba esett keleten. Ez a példátlan eset története mélypontjára süllyesztette a birodalmat. Nyugaton a gall ellencsászárok szakították el Galliát, Britanniát és Hispaniát, míg a keleti provinciákat már a palmyrai Odenathus tudta csak tehermentesíteni a perzsa nyomás alól. A római auctorok látták a birodalom területi széttagoltságát, de a tényekkel és okokkal nem törődve, az egész válságot Gallienus könnyelműségének, elpuhultságának és uralkodásra való alkalmatlanságának tulajdonították.⁸

A harmadik okra Armstrong hívja fel a figyelmet: a Gallienus-ellenes propagandisták nem nézték jó szemmel a császár kirívó és művészi érmesorozatait, és az uralkodásának tizedik évfordulója alkalmából megrendezett, fényűző ünnepi felvonulását, a decennaliát.⁹ A római szerzők azonban véleményem szerint nem látták át a császár politikai szándékát. Az alacsony fémtartalmú arany- és ezüstérmék tömeges kibocsátásai és a költséges diadalmenet megtartása mögött sokkal inkább Gallienus kétségbeesett erőfeszítései húzódtak: csupán deklarálni kívánta hatalmának és dinasztiajának szilárdságát, tehát szó sincs céltalan pazarlásról. Ráadásul a folytonos pénzverés nem csupán propaganda-lehetőséget kínált, hanem biztosítani lehetett általa a hadsereg számára a rendszeres zsoldfizetést, amely egy lázadásokkal teli korszakban fontos volt.

⁴ Lásd például HA *Gall.* 14, 5.

⁵ A „makulátlan” Claudiusról lásd HA *Gall.* 15, 3. és Eut. *Brev.* 9, 11; Aurelius Victor szerint maga a haldokló Gallienus adta át a hatalmi jelvényeket Claudiusnak. Lásd Aur. V. *Caes.* 33, 28.

⁶ Alföldy Géza: *Római társadalomtörténet.* Budapest 2000, 160.

⁷ A *Historia Augusta* szerzője szerint Gallienus apja, Valerianus nemes vére folytán és a régi erények, hagyományok tisztelőjeként megmaradt a „jók barátjának” (HA *Val.* 5, 6–7), vagyis a senatori rend támogatásával uralkodhatott. Mivel ez Gallienus esetében nincs megemlítve, arra következtetünk, hogy a 260-as években már inkább a lovagrend tagjai töltötték be a főbb hivatalokat.

⁸ Például HA *Gall.* 4, 3; Aur. V. *Caes.* 33, 6.

⁹ HA *Gall.* 7, 4–8, 7; Aur. V. *Caes.* 33, 15; Armstrong 1987 (2. jegyzet) 239.

A constantinusi tradíció tehát, Armstrong szavaival élve, egy olyan Gallienust fest le az utókornak, aki egy lusta és fényűző hedonista volt, és aki csak játszadozott, amíg birodalma szétesett.¹⁰

Ezzel szemben a források másik csoportja az ún. „dexipposi tradícióba” tartozik, amely Gallienust egy nagylelkű, katonailag képzett, bátor és rettenthetetlen hősként ábrázolja.¹¹ Ezt a hagyományt a 3. századi athéni történetíró és államférfi, Dexippos teremtette meg, aki egyben szemtanúja is volt Gallienus athéni látogatásának. Sajnos történeti munkáiból (Skythika, Chroniké Historia) csak töredékek maradtak fenn, de a Historia Augusta szerzője és a bizánci történetírók is túlnyomórészt őt követik. A Dexippostól átvett szakaszok azonban többről tanúskodnak, mint a császár filozófiai, vallási és művészeti rajongásáról. Mivel Gallienus hatalma csupán a birodalom központi területeire (Itáliára, Illyricumra, Africára és a Balkánra) terjedt ki, katonai erőforrásai is jelentősen lecsökkentek, így főbb erőit a limes menti provinciákba kellett összpontosítani. Emiatt a mélyebben fekvő területek védelmére (ez esetben a balkáni tartományokra) semmilyen erőt sem bírt nélkülözni sajátjaiból. Ezért Armstrong szerint elképzelhető, hogy Gallienus athéni látogatásával a görögök „polgári védelmét” kívánta erősíteni és bátorítani, amelyet Dexippos (akinek fő témája a görög önvédelem volt a barbár betörésekkel szemben) hálásan fogadhatott.¹²

Armstrong tehát úgy véli, inkább Gallienus hadászati szándékait, és nem a kulturális rajongását igazolhatják a fennmaradt dexipposi töredékek és a császár eleusisi felirata.¹³

2. Athén, Eleusis és a hadászati koncepció értékelése

Gallienus görög politikájáról és az athéni látogatás körülményeiről tehát két alapvető forrásunk van: a Historia Augusta két Gallienusában a Dexippostól származó részek, és a 265-re datálható eleusisi felirat.

A Historia Augusta beszámolóit persze nagy óvatossággal kell kezelnünk, hiszen ismeretlen, 4. századi szerzője előszeretettel engedi szabadjára határtalan képzeletét. Armstrong szerint mégis tartalmaz hiteles részeket a császár athéni látogatása kapcsán. Ennek bizonyítéka a római consulok nevével megadott évek, amelyek Armstrong feltételezése szerint azt mutatják, hogy a szerző Dexippos történeti munkáját használta fel forrásként. A 3. századi görög történetíró műve, a Chroniké Historia (ami csaknem ezer évet foglalt magába II. Claudius haláláig) annalsztikus volt, tehát bejegyzéseit az olympiai évekhez, az athéni archóni évekhez, majd a római consuli évekhez kötötte. A Gallienus-életrajz a consuli évek alapján három év (262, 264 és 265) eseményeiről számol be, főként a Hellasban, Kis-Ázsiában és a Keleten történeteket hangsúlyozva, ami Armstrong szerint még inkább bizonyítja, hogy a Historia Augusta szerzője ezekben a passzusokban Dexippost követi.¹⁴

¹⁰ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 238.

¹¹ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 239.

¹² Armstrong 1987 (2. jegyzet) 239.

¹³ Ezek a források ugyanis semmit sem árulnak el a császárnak mint beavatottnak a vallásos érzéseiről, érdeklődéséről. Lásd Armstrong 1987 (2. jegyzet) 239–240.

¹⁴ A bekezdéshez lásd bővebben Armstrong 1987 (2. jegyzet) 240–241.

Számunkra most a 264. évre vonatkozó történések a fontosak, amiket a Gallieni duo 10–11. tárgyal. A beszámoló elején rögtön nyilvánvalóvá teszi a szerző, hogy melyik évről is beszél: „*Gallieno et Saturnino conss. Odenatus rex Palmyrenorum optinuit totius orientis imperium, idcirco praecipue, quod se fortibus factis dignum tantae maiestatis infulis declaravit, Gallieno aut nullas aut luxuriosas aut ineptas res agente. 2 Denique statim bellum Persis in vindictam Valeriani, quam eius filius neglegebat, indixit.*”¹⁵ Vagyis Gallienus és Saturninus consulságának évében (264-ben) történeteket kezd tárgyalni a szerző, és először Odenathus perzsákkal vívott harcait és sikereit veszi sorra. A Gallieni duo 11-ben aztán megeljük a 264-es athéni látogatás első bizonyítékát: „*Dum haec apud Persas geruntur, Scythae in Cappadociam pervaserunt. Illic captis bello etiam vario diu acto se ad Bithyniam contulerunt. 2 Quare milites iterum de novo imperatore faciendo cogitarunt. Quos omnes Gallienus more suo, cum placare atque ad gratiam suam reducere non posset, occidit. 3 Cum tamen sibi milites dignum principem quaerent, Gallienus apud Athenas archon erat, id est summus magistratus, vanitate illa, qua et civis adscribi desiderabat et sacris omnibus interesse.*”¹⁶ A szöveg világos: mialatt ezek történetek a perzsáknál („*dum haec apud Persas geruntur*”) a Cappadociára törő „szkíták” átvonultak Bithyniába, és emiatt újabb katonai felkelés tört ki Gallienus ellen. Valószínűleg a szerző a byzantiumi lázadásra utal, amelyről az életrajz egy korábbi passzusában bővebben is mesél.¹⁷ A császár személyesen fojtotta vérbe a lázadást, mert amikor a felkelés kitört, éppen Athénban tartózkodott, ahol archón volt, szeretett volna felvételt nyerni az athéni polgárok sorába, és minden szent szertartásba be akarta avatztatni magát. Sőt az ősi Areiospagos tagja is óhajtott lenni: „*Areopagitarum praeterea cupiebat ingeri numero contempta prope re publica.*”¹⁸

Ezek ismeretében az athéni látogatást Armstrong szerint nem csupán évre, hanem hónapra pontosan is meg lehet adni. Kiindulási pontja az, hogy Kr. u. 124-től Athén archónjait a Boédromiön kezdetén (minden év szeptember közepe körül) iktatták be, és így kezdődött az athéni polgári év.¹⁹ Mivel az eleusisi misztériumokba való beavatás is a Boédromiön idejére esett, elképzelhető, hogy a császár főként Eleusisba kívánt elmenni. Tehát, ha Gallienus athéni archón volt, és ha meg akart ismerkedni a szent szertartásokkal, akkor 264 őszén, az eleusisi beavatás végéig mindenképp az attikai városban kellett tartózkodnia. Így Armstrong szerint szeptember 15. és október 9. között Gallienus biztos megfordult Athénban és Eleusisban.²⁰ Armstrong a számítását tehát az athéni szokásokra, eljárásokra alapozta, miszerint Athénban az archónokat és a többi hivatalnokot hagyományosan a Boédromiön első napja előtti napon iktatták be, ez alapján tehát Gallienusnak már szeptember 14. vagy 15. napján a görög városban kellett tartózkodnia.

Úgy vélem, Armstrong keltezése csak spekuláció, mert a Historia Augusta fentebb közölt híradásában nyoma sincs annak, hogy Gallienus figyelembe vette volna az athéni szokásokat, és ezért az útját 264 őszére tervezte volna. A szövegben ráadásul arról van

¹⁵ HA Gall. 10, 1–2.

¹⁶ HA Gall. 11, 1–3.

¹⁷ A Historia Augusta a byzantiumi lázadás leverése kapcsán Gallienust kegyetlennek és hit-szegőnek állítja be, amiért a már fegyvertelen katonaságot lemészároltatta. Lásd HA Gall. 7, 2.

¹⁸ HA Gall. 11, 5.

¹⁹ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 243.

²⁰ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 243.

szó, hogy a császár minden szent szertartással (*sacris omnibus*) meg akart ismerkedni, ami alapján feltételezhetnénk, hogy nem csupán az őszi időszakra eső eleusisi misztériumokra, hanem az adott év összes ünnepére kíváncsi volt, tehát akár az egész 264. évet Attikában készült eltölteni.

Problémásnak gondolom azt is, hogy a Historia Augusta beszámolójából nem derül ki, hogy Gallienus pontosan milyen archón is volt. Azt sem tudjuk, hogy az uralkodó maga választott az archóni hivatalok közül, vagy Athén városa ajánlotta fel neki a leg-rangosabbat, az *epónymos* titulust. Ugyanis, ha a római életrajzíró pontosan közölte volna a tisztség nevét, következtetni tudnánk az athéni tartózkodás szűkebb idejére, okaira és Gallienus szándékaira is.

Ha a császár választhatott, és *archón polemarchos* lett 264-ben, úgy Athén és a félsziget katonai vezetőjévé vált volna, és Armstrong feltevése egy csapásra bizonyítást nyerne Gallienus hadi céljait illetően. Azonban voltak más archóni hivatalok is, amelyekből más következtetések vonhatók le, és ezeket Armstrong saját elmélete kidolgozásakor figyelmen kívül hagyta.

Például, ha Gallienusnak az athéniai a legtekintélyesebb *archón epónymos* hivatalt ajánlották fel, és az uralkodó ezt elfogadta, akkor róla mint legfőbb állami vezetőről nevezték volna el az évet, sőt, ő elnökölt volna a *bulé* ülésein is, tehát egy teljes évet Athénban kellett volna töltenie. Ez az athéni év, ha Armstrong kezdő dátumát venném alapul, 264. szeptemberétől 265. őszéig tartott volna, amelynek során Gallienus valóban megismerkedhetett volna a Historia Augustában említett összes szent szertartással. A római császár ez esetben nem katonai célból látogatott volna Athénba, hanem elődei politikai hagyományát folytatva jelezte volna a görögök felé, hogy ő a birodalom törvényes uralkodója, másrészt így lehetősége nyílt volna kulturális érdeklődésének kielégítésére is. Tehát Gallienus hatalmi érdekei és saját, kulturális szenvédelme miatt kereste volna fel a görög polist. Azonban a császárok soha nem látták el egy adott város vezető tisztségének feladatait, hiszen a birodalmi ügyek fontosabbak voltak egy település problémáinál, és számukra csak az elnyert hivatal szimbolikus hatalma volt fontos, ezért a teendőket inkább egy megbízható személyre bízta. Valószínűleg Gallienus sem kívánt eleget tenni az *archón epónymos* kötelességeinek, ráadásul nem is tölthetett el egy egész évet Athénban, csak a 264. esztendő egy részét, mert a byzantiumi katonalázadás leverése és a római decennalia megünneplése személyes jelenlétét követelte.

Lehetett Gallienus *archón basileus* is, tehát a legfőbb szakrális vezető, aki az athéni vallási ünnepek, ceremóniák lebonyolításáért volt felelős. Ez megint csak a császár görögök iránti kulturális vonzódásáról tanúskodna. Viszont ha *archón thesmothetész*, vagyis törvényőr vagy törvényhozó volt, akkor Gallienus látogatása mögött újra a hagyományos politikai szándék húzódna: ő a birodalom és egész Hellas első embere, a legitim császár, aki törvényeivel alattvalói védelmét és javát szolgálja. Az archóni tisztség körüli pontatlanságból tehát a látogatás hadi célja mellett ugyanúgy leszűrhető a császári hatalom stabilizálására és a személyes, kulturális érdeklődés kielégítésére irányuló szándék.

Végül Armstrong hipotézise kidolgozásakor megfelelkezik a Byzantiumban állomásozó sereg felkeléséről is, amelynek leverése után a Historia Augusta állítása szerint Gallienus azonnal Rómába sietett, hogy megünnepelje a decennaliát,²¹ így a lázadás elfojtása után már nem tért vissza az Attikai-félszigetre. Sajnos a rendelkezésre álló forrásokból

²¹ HA Gall. 7, 4.

egyértelműen nem derül ki, hogy Gallienus végére ért-e a beavatási rítusoknak, és csak utána indult a lázadás elfojtására, vagy félbe kellett szakítania azokat a nem várt zavar-
gás hírére. A *Historia Augusta* beszámolójában szereplő igék (*desiderabat, cupiebat*) in-
kább az utóbbi lehetőséget sejtetik, de valójában semmi sem mond ellent az előbbi eshe-
tőségnek és Armstrong feltevéseinek, még ha gyenge lábakon is állnak. Ezért ha Arm-
strong elméletében az eleusisi beavatást lezáró október 9-i dátumot a látogatás utolsó
napjaként elfogadjuk, akkor a katonai lázadás leverésére, és az utána következő ünnepi
diadalmenet megtartására csak 264. októbere és decembere között kerülhetett sor.

A források elégtelensége és hiányossága miatt jelenleg lehetetlen pontos időkorlátok
közé tenni Gallienus athéni látogatását. Armstrong próbálkozását valójában semmi sem
bizonyítja, de nem is cáfolja meg teljesen. Mindenesetre a hibáira úgy vélem, a fentebbi
bekezdésekben sikerült valamelyest rámutatnom. A rendelkezésre álló beszámolók alap-
ján így csak azt vehetjük biztosra, hogy a császár a Saturninusszal való közös consulsága
évében (tehát 264-ben) ellátogatott Athénba, archón lett, és részt vett néhány vallási
ünnepen.

Ennek ellenére a *Historia Augustában* említett szertartásokról nem állíthatom
teljes bizonyossággal, hogy nem az eleusisi misztériumokat takarja, és hogy Armstrong
elmélete nem helyes. A császár életrajzában szereplő vallási ceremóniák megegyezhet-
nek a Boédromión első felének ünnepeivel, amelyeken Gallienus is részt vehetett. Pél-
dául a harmadik napon tartották Pallas Athéné születésnapját és a Nikéteriát, amely
Athéné istennő Poseidón feletti győzelméről emlékezett meg, míg a negyedik napon
Héraklés, Hermés és Aphrodité születésnapját ünnepelték.²²

A fő szertartás azonban az eleusisi misztériumokba való beavatás volt, amelyről rend-
kívül keveset tudunk. Az egész misztérium Démétér és Persephoné mítosza köré épült:
Démétér lányát elrabolta Hadés, az alvilág istene, és az anya az elragadott Persephoné
keresésére indul. Barangolásai során eljut Eleusis falujába, ahol Keleos kastélyában dajka
lesz. Amikor Démétér a király fiát halhatatlanná akarja tenni, lelepleződik, és követeli
a falutól, hogy szentélyt építsenek neki. De mivel lányát nem találta meg, visszavonult
és nagy szárazságot bocsátott a földre. Erre Hadés végül engedett, és évente több hó-
napra visszaadta Persephonét Déméternek. A kiengesztelt istennő ezután tanította meg
az embereknek az eleusisi misztériumokat és szertartásokat.²³

Ennek nyomán tartották meg minden évben az Eleusiniát, amelynek kezdetén,
Boédromión tizenegyedik napján, a misztériumvallás főpapja, a hierophantés felolvasta
a kinyilatkoztatást: mindenki, akinek tiszta a keze, akinek lelke ártalomtól és gonosz-
ságtól mentes, és aki jól és igazságosan él, folytathatja a beavatást. A kinyilatkoztatás fel-
olvasása jelezte a beavatás kezdetét. Ezután következett a tengerben való rituális tisz-
tálkodás, majd egy szopós malac feláldozása, akinek vérért ráhíntették a jelöltekre, hogy
megtisztuljanak. A böjtölés és a betanítás után Boédromión tizenkilencedik napjának
dél előttjén kezdték meg a beavatásra jelöltek a menetüket Athénból Eleusisba. A menet
az ókori világ egyik leglátványosabb vallásos eseménye lehetett: ünnepi ruhákba öltö-
zött, koszorúkkal koronázott, nagy fáklyákat hordozó emberek haladtak az eleusisi
hierophantés és más papok vezetésével. Éjfélre eljutottak a szentélyhez.²⁴

²² Armstrong 1987 (2. jegyzet) 245.

²³ A mítoszt lásd Apollod. *Bibl.* 5, 1–3; Ovid. *Met.* 5, 341–571; Mylonas, G. E.: Eleusis and the
Eleusinian Mysteries. *The Classical Journal* 43/3 (1947) 131. (Mylonas 1947)

²⁴ A bekezdéshez lásd bővebben Mylonas 1947 (23. jegyzet) 132–133.

A végleges beavatásra azonban csak a következő napon, Boédromión huszadik napján került sor: a jelöltek meglátogatták a szentélyt, de hogy mi történt ott, mi volt a beavatás, és miket fedtek fel a beavatottaknak, a mai napig kérdéses, és csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk.²⁵ A mítosz alapján talán az a legvalószínűbb, hogy a beavatottak szembenéztek a halálfélelmükkel, és az üdvözülés ígérését kapták.²⁶

Ha Gallienus valóban beavattatta magát az eleusisi misztériumokba, és megismerte a rejtélyes titkokat, attól még a szertartáson való részvétele egyáltalán nem bizonyítja athéni látogatásának Armstrong által feltételezett katonai szándékát. A beavatás önmagában tehát még nem hozható össze a görög önvédelem megszervezésének céljával. Véleményem szerint csak a régi, császári hagyományok feltámasztását tükrözi, és Gallienusnak jóval egyszerűbb politikai célja lehetett ezzel az utazással és beavatással: a hatalmát akarta legitimálni és megerősíteni a Balkánon a válságos 260-as években, amikor szinte mindennaposak voltak az ellencsászárok fellépései.

Armstrong azonban kitart elképzelése mellett, amelyet Gallienus 265-re tehető, eleusisiaknak írt levelére alapoz. A rendkívül töredékes feliratot először 1890-ben publikálták, majd Kevin Clinton újabb felfedezett fragmentumok segítségével újra kiadta 1971-ben. Clinton kiadásáig a kutatók úgy vélték, a levélben Gallienus csupán Eleusis élelmiszerellátásáról rendelkezik az ünnepi beavatás idejére.²⁷ Ebben lehet is valami, hiszen az 1930–31-es ásatások során a régészek az eleusisi Déméter szentélyen kívül bódék, fogadók és fürdők nyomaira bukkantak, amelyek a menettel érkező beavatottak szükségleteit láthatták el Boédromión idején.²⁸ Armstrong azonban úgy véli, hogy Gallienus szándéka mind Athén, mind Eleusis iránt katonai volt, és a következő barbár betörést tartotta szem előtt.²⁹

Hipotézisét a 265-ös eleusisi felirat clintoni verziójára alapozza.³⁰ Armstrong szerint a felirat katonai tartalmának első bizonyítéka az ötödik sorban jelenik meg: „... ἐν] ἄσσει τὴν ἀγοράν λαμβάνειν.” A korábbi olvasatokhoz ragaszkodva úgy fordíthatnánk ezt a sort, hogy „... megtartani a piacot a városban”, vagyis elfogadható lenne, hogy Gallienus a település élelemellátását akarta biztosítani az ünnepség idején. Azonban Armstrong szerint az ἀγορά-t a rómaiak gyakran az *annona* (vagyis „katonai ellátás”) görög megfelelőjeként, és nem a „piac” értelemben használják.³¹ Ráadásul a λαμβάνω is több jelentésű ige, és a „megtart” mellett azt is jelenti, hogy „kap”. Így a szövegrész máris hadászati célokra utalhat: „... megkapni a katonai ellátást a városban.”

A nagyon töredékes szöveg egyes szavai Armstrong szerint további gyanakvásra adhatnak okot. Például a hetedik sorban a τεταγμένος pluralis genitivus alakja is egy megszokott katonai terminus a birodalmi időkben, és „állomásoztatott”, vagy „elhelyezett” jelentéssel is bírhat, ami újfent Eleusis erődtátusára utalhat. A tizenharmadik sorban a csak hézagosan kivehető „ἐπιχε[ρ]ο[το]” is két igéből származhat: az ἐπιχειρῶ egyes jelentései a „feltartóztat”, „meggátol”, „megakadályoz”, amely a felirat katonai jel-

²⁵ Mylonas 1947 (23. jegyzet) 140.

²⁶ Mylonas 1947 (23. jegyzet) 143.

²⁷ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 246.

²⁸ Mylonas 1947 (23. jegyzet) 132–133.

²⁹ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 246.

³⁰ AE 1971, 121–124, vagy Armstrong 1987 (2. jegyzet) 246.

³¹ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 247.

legét domborítja ki, de az *ἐπιχειροτονέω* is elképzelhető (jelentései: „szentesít”, „megerősít”).³²

Armstrong tehát elképzelhetőnek tartja, hogy Gallienus athéni és eleusisi útját a birodalmi tradíción túl hadi célok határozták meg. A császár 264 és 265 folyamán katonai előkészületeket tett a balkáni provinciákban, felkészítette a helléneket egy jövőbeli barbár betöréssel szemben úgy, hogy mind Athént, mind Eleusist megerősítette. 267-ben a gót-herul invázió el is érte a görög városokat, és a Dexippos által védett Athént (az Akropolis kivételével) ki is fosztották. A források Eleusis felpredálásáról hallgatnak, amelyet Armstrong úgy értelmez, hogy a település mint erőd, sikeresen ellenállt a barbároknak.³³

Véleményem szerint a 265-ös eleusisi felirat túl töredékes ahhoz, hogy Armstrong hipotézisét bizonyítani lehetne, és néhány szófoszlányra építeni kevés. Másrészt, ha Eleusis tényleg erődváros lett volna, a régészeti leletek és a történeti beszámolók mindenképp alátámasztanák, de erre nincs semmi bizonyíték. De úgy vélem, Armstrongnak abban már igaza van, hogy a 260-as években Gallienus nem csoportosított át kipróbált vexillatiókat Achaea területére, és hogy a hellének polgári erőire hagyatkozhatott a tartomány megvédésében. Ugyanis a főbb római erődök inkább északabbra, Illyricumban, Moesiában, Thráciában és Macedóniában húzódtak, mivel a limes menti térség volt a legveszélyeztetettebb zóna. Athénhoz az egyik legközelebbi római erőd a macedóniai Lychnidus lehetett, amelyről teljes bizonyossággal tudjuk, hogy vexillatióknak adott szállást. Egy fennmaradt katonai felirat szerint az itáliai II Parthica és az africai III Augusta legióiból helyeztek át válogatott különítményeket Lychnidusba.³⁴

Valószínűleg ezek az alakulatok több más vexillatióval együtt is kivehették a részüket a 267–268-as harcokból, amikor a gót és herul hordák előzőnlötték a Balkánt. Jóllehet, Gallienus nem tudta megakadályozni Athén 267-es kifosztását (Dexippos vezetésével csak az Akropolist sikerült megvédeni), de a visszavonuló barbárokat több ízben is megverte. A Historia Augusta egy Illyricumban aratott, homályos győzelemről számol be: „*Gallienus interea vix excitatus publicis malis Gothis vagantibus per Illyricum occurrit et fortuito plurimos interemit.*”³⁵ Southern szerint a római császár még egy nagy diadalt arathatott valahol a thraciai Nestus (vagy Nessus) folyónál 268-ban, de a források valószínűleg összemoszták a Naissusnál (mai Niš Szerbiában) 269-ben vívott csatával, ahol már II. Claudius győzedelmeskedett a gótok felett.³⁶ A források az események kapcsán sajnos homályosak, de az biztos, hogy nem Gallienus üzte ki a betolakodókat, mert 268 nyarán vissza kellett térnie Észak-Itáliába, ahol lovassági parancsnoka, Aureolus felöltötte a császári bíbort, és bevette magát Mediolanumba. Véleményem szerint a legalapvetőbb bizonyítéka annak, hogy II. Claudius verte szét teljesen a hellén városokat

³² A további példákat lásd Armstrong 1987 (2. jegyzet) 248–249.

³³ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 249.

³⁴ A feliratról a parancsnokokat is jól ismerjük: Aurelius Augustianus dux iustissimus és alárendeltje, Synforianus praepositus vexillationum. Lásd AE 1934, 193; a felirat elemzését lásd Sherk, R. K.: Roman Imperial Troops in Macedonia and Achaea. *The American Journal of Philology* 78/1 (1957) 58.

³⁵ HA *Gall.* 13, 9.

³⁶ Southern, P.: *The Roman Empire from Severus to Constantine*. London and New York 2001, 106.

prédáló gótokat, a rendkívül csekély számban fennmaradt érméin a Gothicus Maximus cognomen.

Az athéni látogatással Gallienus kiválthatta Dexippos csodálatát, támogathatta a görög önvédelmi törekvéseket, de Achaia provinciában jelentős erősítések nem történtek a 260-as években. Nincs kellő bizonyíték arra, hogy Gallienus Eleusist erőddé kívánta tenni, ráadásul az athéni és az isthmosi falat már a Valerianusszal való társcsászárság éveiben, tehát a 250-es években újraépítették.³⁷ Tehát a császár legfeljebb felmérhette az erősítési munkák eredményeit, új helyőrségeket nem alapított.

3. Gallienus műveltsége, a Gallienae Augustae érmék és a Platonopolis-terv valláspolitikai háttere

Gallienus nem tartozott a 3. század szokványos katonacsászárai közé. A korszak augusztusai zömmel Itálián kívüli, alacsony sorból származó, katonai ranglétrán felkapaszkodott férfiak voltak, akik nem értettek máshoz, csak a hadakozáshoz. Nem véletlen, hogy a római történetírás mennyire ellenszenvesen viszonyul hozzájuk, és támadásaik egyik sarokköve épp műveletlenségük. Gallienus esetében más a helyzet: származását tekintve teljesen makulátlan, hiszen apja, Valerianus révén egy ősi, előkelő etruszk nemzetségnek, a Liciniusoknak a sarja, így az ordo senatorius tagjai közé tartozott. Édesanyja, Egnatia Mariniana szintén előkelő etruszk családból való, és a közép-itáliai Faleriiből származhatott.³⁸ Tehát Gallienus arisztokrata származása alapján már gyermekkorától kezdve foglalkozhatott görög retorikával, filozófiával és más tudományokkal is. Műveltségét az évek folyamán gyarapíthatta is, ennek bizonyítéka a Historia Augusta szerzőjének egyetlen pozitív elismerése: „*Fuit enim Gallienus, quod negari non potest, oratione, poemate atque omnibus artibus clarus.*”³⁹ A császár szónoklásban, költészetben és művészetekben való jártasságának újabb ékes bizonyítéka egy neki tulajdonított nászdal (epithalamion):

„*Ite, agite, o pueri, pariter sudate medullis
omnibus inter vos, non murmura vestra columbae,
brachia non hederae, non vincant oscula conchae.*”⁴⁰

Ezen kívül a Historia Augusta több más verséről és szónoklatáról is tesz egy homályos utalást: „*Longum est eius versus orationesque conectere, quibus suo tempore tam inter poetas quam inter rhetores emicuit.*”⁴¹ Ez persze még lehet történetírói túlzás, hiszen a fentebb idézett nászdalon kívül nem maradt fenn semmi. Elképzelhető az is, hogy műveit a *damnatio memoriae* keretében elpusztították a 3. század végéig, és ennek utódja, II. Claudius sem vethetett gátat Gallienus istenné nyilvánításával.

³⁷ de Blois, L.: *The Policy of Emperor Gallienus*. Leiden 1976, 36. (de Blois 1976)

³⁸ Krawczuk, A.: *Római császárnék*. Szeged 2008, 164.

³⁹ HA Gall. 11, 6.

⁴⁰ HA Gall. 11, 8.: „Rajta, gyerünk, ó, ifjak, együtt izzadni zsigerből/egmás közt; sose győzzék vágyzajotok le galambok,/karjaitok se borostyán, csókjaitok se a kagylók!” ford. Takács Levente.

⁴¹ HA Gall. 11, 9.

A görög kultúra iránti rajongás másik bizonyítéka a császár újplatonista filozófiával való kapcsolata. A 263–264 közötti időszakból nincs tudomásunk Itáliát ért barbár támadásokról, így az átmeneti békés időszak lehetőséget teremtett Gallienusnak, hogy az újplatonisták köreit látogassa, és hogy megtartsa Rómában a decennaliát.

A bölcseleti irányzat alapítójának, Plótinosnak az életéről elég keveset tudunk. Fő forrásunk tanítványa, Porphyrios, aki nemcsak mestere életrajzát írta meg (*Vita Plotini*), hanem rendszerezte és kiadta tanait is az *Enneasok*ban. Számunkra most a legfontosabb a császár és a filozófus kapcsolata, ami az életrajz szerint igen szoros lehetett. Plótinos ugyanis engedélyt kért arra, hogy egy elhagyatott, elpusztult campaniai város helyén létrehozzon egy filozófusvárost, Platonopolist, ahol társaival Plátón törvényei szerint éltek volna: „Ἐτίμησαν δὲ τὸν Πλωτῖνον μάλιστα καὶ ἐσέφθησαν Γαλιηνός τε ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ἡ τοῦτου γυνὴ Σαλωνίνα. Ὁ δὲ τῇ φιλῇ τῇ τοῦτων καταχρώμενος φιλοσόφων τιὰ πόλιν κατὰ τὴν Καμπανίαν γεγενῆσθαι λεγομένην, ἄλλως δὲ κατηριπωμένην, ἥξειον ἀνεγείρειν καὶ τὴν περίεχ' ὥραν χαρίσασθαι οἰκισθεΐσῃ τῇ πόλει, νόμοις δὲ χρῆσθαι τοὺς κατοικεῖν μέλλοντας τοῖς Πλάτωνος καὶ τὴν προσηγορίαν αὐτῇ Πλατωνόπολιν θέσται, ἐκεῖ τε αὐτὸς μετὰ τῶν ἐταίρων ἀναχωρήσειν ὑπισχνεῖτο.”⁴²

Az újplatonistákhoz fűződő szoros kapcsolatot látva egyes történészek úgy vélték, hogy Gallienus athéni látogatását elsődlegesen nem a katonai, hanem a kulturális érdeklődés befolyásolta, amire aztán egy vallási reform épült volna.

Alföldi András az elsők között vallotta, hogy a császár filozófiai, művészi beállítottsága megalapozott egy valláspolitikai reformkísérletet az egész birodalom számára. Decius és Valerianus rendeletei ellenére ugyanis egyre jobban terjedt a 3. században a kereszténység, amelyben a katonacsászárok többsége komoly veszélyt látott saját kultuszaikra, és Róma más pogány kultuszaira nézve. Gallienus így a keresztény vallás és bölcselet méltó kihívóját láthatta az újplatonizmusban, ami Vanyó László szerint már a pogány szellemiség legfőbb támaszának számított a 3. század második felében.⁴³

Alföldi úgy vélte, hogy a császár az újplatonisták segítségével két célt tűzhetett ki: egyrészt filozófiai viták útján kívánta megsemmisíteni a kereszténységet, másrészt egy egységes pogány vallási rendszert akart kiépíteni a birodalom számára. Plótinos és tanítványai így az új vallásnak a hitterjesztői lettek volna, és központjukban, Platonopolisban nevelték volna ki a többi hittérítőt. Alföldi szerint Gallienus az új, hellenisztikus jellegű birodalmi vallásnak a császári kultusszal összekapcsolt eleusisi misztériumokat szánhatta, ami egy új istenség, *Démétér-Galliena* köré épült volna.⁴⁴

Ezt az istenséget ábrázolják Alföldi szerint a császár Gallienae Augustae aureusai a 260-as évekből. Ezek valóban rejtélyes aranypénzek, mivel az érmék előlapján olvasható felirat nőnemű singularis genitivusban áll, és a szakállas Gallienust nőies vonásokkal, „búzakoronával” a fején jelenítik meg, ami Démétér istennőre utalhat. Felmerülhet hát a kérdés, hogy a császár miért verette ezeket az aureusokat? Miért van kétneműként ábrázolva? Vagy talán egy nőre utalnak az aranypénzek?

Érdekes a Historia Augusta egyik bejegyzése. A harminc trónbitorlóról szóló részben az auctor egy Celsus nevű afrikai ellencsászár kapcsán megemlíti Gallienát, a legitim császár unokanővérét: „Occupatis partibus Gallicanis, orientalibus, quin etiam Ponti, Thra-

⁴² Porph. *Plot.* 12, 1–10.

⁴³ Vanyó, L.: *Az ókeresztény egyház és irodalma*. Budapest 1980, 353.

⁴⁴ Alföldi elméletét lásd de Blois 1976 (37. jegyzet) 186.

*ciarum et Illyrici, dum Gallienus popinatur et balneis ac leonibus deputat vitam, Afri quoque auctore Vibio Passieno, proconsule Africae, et Fabio Pomponiano, duce limitis Libycis, Celsum imperatorem appellaverunt peplo deae Caelestis ornatum. 2 Hic privatus ex tribunis in Africa positus in agris suis vivebat, sed ea iustitia et corporis magnitudine, ut dignus videretur imperio. 3 Quare creatus, per quamdam mulierem, Gallienam nomine, consobrinam Gallieni, septimo imperii die interemptus est atque adeo etiam inter obscuros principes vix relatus est.*⁴⁵

Véleményem szerint ez a történet tipikus torzítás és a constantinusi tradíció irányába való részrehajlás a szerző részéről. Gallienus gyenge jellemként van feltüntetve, és ennek kihangsúlyozása érdekében a Historia Augusta a hatalomra törő Celsust inkább egy nem létező nővel gyilkoltatja meg, mint a császárral. A Galliena nevű nő ugyanis Gallienust takarja: az auctor jól ismerte a Gallienae Augustae érdemeket, és ezekre alapozva kitálalt egy nőt, nehogy az általa mérhetetlenül gyűlölt legitim császáré legyen az érdem, amiért hamar elfojtott egy lázadást 260 körül. Ráadásul, amikor Celsusra ráadják Caelestis istennő díszes ruháját (*Celsum imperatorem appellaverunt peplo deae Caelestis ornatum*), akkor az africai ellencsászár is egy istennőt választ patrónusának. Ez is bizonyítja, hogy a római császárok női isteneket is beépítettek személyi kultuszukba. Így tehát Celsus ellencsászár története kétféleképpen is értelmezhető. Egyrészt van egy negatív olvasata, amivel a szerző eleget tett a constantinusi hagyománynak, hiszen lejáratta Gallienust. Másrészt van egy szimbolikus olvasata is: az egyik istennő patronálta császárt meggyilkoltatta egy másik istennő pártfogoltja.

De ki lehetett ez az istennő, aki Gallienus aranypénzein szerepel? Fentebb már említettem, hogy Alföldi az eleusisi Déméter-kultusszal hozta összefüggésbe a császár aureusait. MacCaull azonban teljesen más véleményen van: de Blois javaslata alapján⁴⁶ szerinte Gallienus a keleti istennőt, *Al-Lath*-ot tette védnökévé Odenathus perzsák felett aratott győzelmei után.⁴⁷ *Al-Lath* népszerű istennő lehetett Palmyrában,⁴⁸ és egyes funkciói összhangba hozhatók a Gallienae Augustae érmék üzeneteivel. Például *Al-Lath* egy békehozó és minden rossztól védő istennő, és Gallienus aureusainak hátlapján is hasonló értelmű ábrázolásokat látunk: az *Ubique Pax*⁴⁹ feliratú érméken a Béke vagy a Győzelem mutatkozik meg harci szekéren, míg a *Victoria Aug(usta)*⁵⁰ érméken éppen Gallienust koronázza meg az egyik istennő.⁵¹ Emellett *Al-Lath* olyan istennő is volt, aki a szerződések védnökeként megátkozta az esküszegőket. Így MacCaull szerint Gallienus birodalmi propagandájában ezt az üzenetet is közvetítették a Gallienae Augustae érmék: a császár elismerte és hirdette Odenathus hűségét, szövetségüket *Al-Lath* oltalma alá helyez-

⁴⁵ HA Tyr. Trig. 29, 1–3.

⁴⁶ Lukas de Blois szerint a Gallienae Augustae pénzekén Gallienus Minervával ábrázolja magát, akinek keleti megfelelője *Al-Lath*. Lásd de Blois 1976 (37. jegyzet) 157.; MacCaull szerint az 1974-es és 1975-ös palmyrai ásatások eredményei még inkább alátámasztják a két istennő azonosságát, hiszen nem csupán *Al-Lath* istennő szentélyét tárták fel, hanem azt is felfedezték, hogy Minerva (Athéné) istennő szobrával reprezentálták *Al-Lath*-ot. Lásd MacCaull, L. S. B.: Gallienus the Genderbender. *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 40 (1999) 235–236. (MacCaull 1999)

⁴⁷ MacCaull 1999 (46. jegyzet) 235.

⁴⁸ Az istennő neve benne rejlik Odenathus és Zenobia közös fiának, Vaballathusnak a nevében is (a név jelentése: „*Al-Lath* Ajándéka”). MacCaull 1999 (46. jegyzet) 236.

⁴⁹ „Mindenholt Béke”

⁵⁰ „Augustus Győzelme”

⁵¹ MacCaull 1999 (46. jegyzet) 237.

te, aki megbünteti az esküszegőket.⁵² Ezek az üzenetek egy korabeli római polgár számára minden bizonnyal nyilvánvalóak voltak, és nem nézte értetlenül Gallienus kétnemű ábrázolását.⁵³

A császár és Al-Lath kapcsolatára épülő, felettebb meggyőző hipotézis ugyanakkor rámutat egy jelentős trendváltásra a császári erények és a birodalmi kormányzás gyakorlatában. A 2. századig a jó uralkodótól elvárták, hogy rendkívüli képzettsége és tapasztaltsága mellett a hagyományos erények egész sorát birtokolja.⁵⁴ A 3. század közepe után az uralkodás más nézetei jöttek elő: az „isteni császárság” vagy az „Isten kegyelméből fennálló birodalom” gondolata.⁵⁵ Az uralkodó félisteni státuszba emelkedésére kiváló példa Gallienus, aki érméin és feliratain úgy mutatja be magát mint a Legfőbb Istenség és a halandó világ közötti, kétnemű isteni lény, akinek feladata a világ megvédése.⁵⁶

Mathew szerint ennek a trendváltásnak az ábrázolása elsőként Gallienus egyeduralkodói éveiben, a 260-as években jelenik meg a császári portrékon, és ezt az átmenetet nevezi a történelemtudomány „Gallienusi Reneszánsz”-nak.⁵⁷ Azonban Mathew ezt nem pusztán a Gallienae Augustae érméken látja. A császár más istenségekkel együtt is szerepel: például Virtus Augusti feliratú érméi Hercules munkáival kapcsolja egybe virtusát, más érméken viszont Mercurius, az istenek hírnökének evilági képviselője.⁵⁸ Mivel Gallienus érméin más pogány istenségek is előfordulnak, a Gallienae Augustae sorozat fennmaradt darabjai alapján helytelen volna elfogadni Alföldi hipotézisét, miszerint a császár az újplatonisták segítségével egy hellenisztikus birodalmi vallás alapköveit akarta lerakni. Alföldi egyszerűen túlértékeli a Gallienae Augustae érmék jelentőségét, annak ellenére, hogy rejtélyességük miatt komoly figyelmet érdemelnének. Másrészt, ha az athéni 3. típusú érméket⁵⁹ nézzük, ahogy azt Armstrong javasolja, azt látjuk, hogy nyoma sincs a Gallienae Augustae érméihez hasonló ábrázolásoknak. Az athéni darabok hátlapján csupán Dionysos színháza látható, ami talán arra utal, hogy a császár 264-es látogatásakor az athéniak bemutattak egy színdarabot.⁶⁰

De a valláspolitikai elméletnek más buktatói is vannak. Úgy vélem, Lukas de Blois helyesen látja, hogy az eleusisi misztériumokra épülő új vallás nem lehet méltó riválisa egy olyan hitterjesztő vallásnak, mint a kereszténység, hiszen a misztériumokba beavatottak hallgatási fogadalmat tettek.⁶¹ Ráadásul a római újplatonista közösség is elég zárt csoport lehetett, és a plótonosi előadásokat nem a széles tömegek, hanem a művelt kevesek hall-

⁵² MacCaull 1999 (46. jegyzet) 237.

⁵³ MacCaull 1999 (46. jegyzet) 238–239.

⁵⁴ de Blois, L.: Traditional Virtues and New Spiritual Qualities in Third Century Views of Empire, Emperors and Practical Politics. *Mnemosyne* 47/2 (1994) 166. (de Blois 1994)

⁵⁵ de Blois 1994 (54. jegyzet) 171.

⁵⁶ de Blois 1994 (54. jegyzet) 173.

⁵⁷ Mathew, G.: The Character of Gallienic Renaissance. *The Journal of Roman Studies* 33/1–2 (1943) 65. (Mathew 1943)

⁵⁸ Gallienus császárportréi új koncepciót közvetítenek: többé nem a császárban rejlő istenség erős, hanem az isteni jog által egy nála magasabb szinten levő istenség, és a császár ennek az istennek lesz isteni közvetítője. Ez Mathew szerint nem csupán a bizánci cezaropapizmusnak, hanem a középkori felszentelt királyságoknak is az előjele. Lásd Mathew 1943 (57. jegyzet) 67.

⁵⁹ Armstrong szerint kb. nyolcvan darab, többségük a 263–267 közötti évekre datálható. Lásd Armstrong 1987 (2. jegyzet) 251.

⁶⁰ Armstrong 1987 (2. jegyzet) 252.

⁶¹ de Blois 1976 (37. jegyzet) 187.

gatták.⁶² Így ezekből aligha lehetett volna térítőket kinevelni az egész birodalom számára.

Végül Alföldi hipotézisét véleményem szerint a történelmi tények is gyengítik: Gallienus ugyanis apja perzsa fogságba esése után rögtön visszavonta a 257-es és 258-as keresztényellenes rendeleteket, és toleráns valláspolitikájával nyugalmat teremtett a keresztényeknek. Valerianus tragédiája eleve olyan súlyos kül- és belpolitikai válságba sodorta a birodalmat, hogy a kedvezőtlen körülmények közepette kiobbantott vallási vitával Gallienus csak ellenségei számát gyarapította volna a keresztények személyében, eredményes valláspolitikai reform nélkül.

Ezek alapján nem bizonyítható, hogy Gallienus görög politikáját vallási reformok befolyásolták volna.

4. Gallienus újplatonista alapokon nyugvó neveléspolitikája

Az athéni látogatás és az eleusisi misztériumok helyett egyes filozófiatörténészek a császár görög politikájának sarokkövét Platonopolis megalapításának tervében látják. Az egyik legismertebb hipotézis szerint a város létrehozásának szándéka mögött az újplatonisták erény- és lélekfelfogására épülő neveléspolitikai koncepciót kell feltételezni. Ennek az elméletnek egyik legfőbb képviselője Techert Margit, de közvetve az ő elméletéhez tesz hozzá Dominic O'Meara is.

Techert szerint a filozófusváros egy „pedagógiai provincia” lett volna, amelyet a császár Campaniában, egy elhagyott, romos, pythagoreus eredetű filozófusváros helyén alapított volna. Az elmélet alapján az újplatonisták a platóni tökéletes államot a *Törvények* dialógusban leírtak alapján akarták kiépíteni, és az új, felnövekvő nemzedék erkölcsi nevelését vállalták volna magukra. Gallienus így Plótinusban olyan „erkölcsreformátorra” találhatott, aki képes lehet az elkövetkező generációkból lojálisabb és erényesebb társadalmat felnevelni.⁶³ Ez a császár javát szolgálta volna legfőképp, hiszen az új szellemben nevelt nemzedékre épülő hadsereg Gallienushoz kötődő hűsége révén véget vethetett volna a belső lázongásoknak és az ellencsászárok fellépésének, sőt, bebiztosíthatta volna Gallienus dinasztiájának uralmát is. Techert szerint tehát a tervből mindkét fél profitálni akart: a császár a birodalmát, a filozófus a hellén kultúrát akarta megmenteni.⁶⁴

A magyar filozófiatörténész több érvet is felhoz amelllett, hogy az újplatonista irányzat nem volt politikamentes. Ahogy Platónnál, úgy Plótinusnál is a bölcsek (mint a legfőbb Jó ismerői) képesek és alkalmasak az állam irányítására. Az újplatonisták se tartják sokra a demokráciát, amelyben a „közönséges” uralkodik, míg a monarchikus államformát felmagasztalják, és az „ész” uralmának nevezik. Az emberek osztályozásával pár-

⁶² Dominic O'Meara a plótinosi kört tizennégy állandó főre becsüli: Plótinus, öt politikus, három orvos, két költő és három nő (egyikük a senatori rangú Gemina, akinek a házában rendre összegyűltek). Gallienus és Salonina csak alkalmanként látogatták; a két tanítványnak, Porphyriosnak és Ameliosnak kihagyása rejtély, velük együtt tizenhat főre nőne az állandó kör. Lásd O'Meara, D.: *Platonopolis – Platonic Political Philosophy in Late Antiquity*. Oxford 2003, 14. (O'Meara 2003)

⁶³ Techert M.: Plotinos és a campaniai „pedagógiai provincia” (Platonopolis) felállításának terve. *Magyar Paedagogia* 41 (1932) 77. (Techert 1932)

⁶⁴ Techert 1932 (63. jegyzet) 78.

huzamosan az államformákat is rangsorolják: a rossz embernek a „közönségesek” uralma, a demokrácia felel meg; a közepes ember a demokrácia és az oligarchia közötti állapotot tükrözi; a közepesnél jobb ember az arisztokrácia uralmát jelöli; míg a jó emberhez az egyeduralom vagy monarchia illik.⁶⁵

Techert elméletével szemben a filozófiai hagyomány azonban azt tartja, hogy az újplatonista bölcsélet valójában a platóni filozófia „politikamentes” változata volt, hiszen követői a gyakorlati élettől elfordultak. Lukas de Blois ez alapján azt gondolja, hogy az újplatonisták egy zárt, világtól elforduló csoportot kívántak alkotni, így a campaniai filozófusváros sokkal inkább egy közélettől visszavonult közösség élettere lett volna.⁶⁶

Dominic O’Meara szerint ezt a hagyományt azonban el kell vetni, mert Plótinus három *hypostasisra* (Egyre, Értelemre és Lélekre) épülő metafizikájában a lélek újraistenülésének, vagy Egyhez való hasonulásának misztikus magyarázata politikafileozófiai vetülettel is bír. Ennek a hasonulásnak, asszimilációnak a megvalósításáról Plótinus *Az erényekről* szóló értekezésében a következőt mondja: „Θεῶ, φησὶν, ὁμοιωθῆναι. Τοῦτο δέ, εἰ δίκαιοι καὶ ὅσοι μετὰ φρονήσεως γενοίμεθα καὶ ὅλως ἐν ἀρετῇ. Εἰ οὖν ἀρετῇ ὁμοιοῦμεθα, ἄρα ἀρετὴν ἔχοντι;”⁶⁷ Tehát ha igazságosak és jámborak vagyunk a bölcsesség segítségével, és mindenestül erényben élünk, akkor indulunk el a hasonulás útján. De hogyan, ha az erények bennünk a testtel (vagy anyaggal) keverednek, ami természete szerint rossz? Plótinus szerint a testben lakozó lélek erényei, vagyis a platóni négy fő erény⁶⁸ a „polgári erények”, amik nem valódiak, csupán az Értelmben lakozó ősképek képmásai. Így az erények két szintje különül el: a polgári erények a lélek szintjén, és a tiszta erények a szellemi világban. A platóni erények persze nem hasztalanok, mert általuk lép először a testtel keveredő lélek a megtisztulás útjára: „Ἡ ἐπειδὴ κακῇ μὲν ἐστὶν ἡ ψυχὴ συμπεφυρμένη τῷ σώματι καὶ ὁμοπαθῆς γινομένη αὐτῷ καὶ πάντα συνδοξάζουσα. εἴη ἂν ἀγαθὴ καὶ ἀρετὴν ἔχουσα, εἰ μὴτε συνδοξάζοι, ἀλλὰ μόνῃ ἐνεργοῖ – ὅπερ ἐστὶ νοεῖν τε καὶ φρονεῖν – μὴτε ὁμοπαθῆς εἴη – ὅπερ ἐστὶ σωφρονεῖν – μὴτε φοβοῖτο ἀφισταμένη τοῦ σώματος – ὅπερ ἐστὶν ἀνδρίζεσθαι – ἡγοῖτο δὲ λόγος καὶ νοῦς, τὰ δὲ μὴ ἀντιτείνον – δίκαιοσύνῃ δ’ ἂν εἴη τοῦτο.”⁶⁹

A polgári erények melletti kitartással tehát a megtisztulás és az istenhez való hasonulás útjára indul a lélek. Ha ezek gyakorlásával le tudjuk győzni testi vágyainkat, akkor megtettük az első lépést lelkünk istenné válása felé, és felléphetünk a következő fokra, a „tiszta erények” szintjére, és így tovább, egészen az Egyig. Az érzéki világban azonban csak a filozófusok lelkei azok, akik már a négy fő erény birtokában vannak, megszabadultak a test vágyaitól, és a legfőbb istenséghez vezető hosszú út végén megismerkedtek magával a Jóval. O’Meara szerint azonban az újplatonista filozófus sem elégedhetett meg lelkének Egyvel való egyesülésével. Hiszen a Plótinus által tisztelt Platón is a barlang-hasonlatban továbbhalad ennél: a tudatlanságsötét barlangjából kiszabadult rabnak filozófusként vissza kell térnie a barlangba, hogy újonnan szerzett tudását az ottmaradtak szolgálatába állítsa.⁷⁰ O’Meara ezek alapján az újplatonista politikafileozófia két funkcióját

⁶⁵ A példákat lásd bővebben Techert 1932 (63. jegyzet) 78–79.

⁶⁶ de Blois 1976 (37. jegyzet) 192.

⁶⁷ Plot. *Enn.* 1, 2, 1, 5–7.

⁶⁸ Tehát a bölcsesség, bátorság, mértékletesség és igazságosság.

⁶⁹ Plot. *Enn.* 1, 2, 3, 12–19.

⁷⁰ Platón a barlanghasonlatát az *Államban* fejti ki. Lásd Pl. *R.* 514a–519c

különítette el: egy „emelkedő” misztikus funkciót, ami a polgári erényekkel elindítja a lelket a megtisztulás folyamatában az isteni lét magasabb szintjei felé; és egy „ereszkedő” gyakorlati funkciót, amivel a visszatérő filozófusnak kell nevelnie társadalmát, embertársait.⁷¹

O'Meara tehát az újplatonista erényfelfogás és annak platóni gyökerei alapján feltételezi, hogy Plótinus tanításában törekedhetett a római társadalom erkölcsi oktatására, és e szempontból Techert elmélete is helytálló lenne, aki Platonopolis megalapításának tervében egy pedagógiai, nevelési központ létrehozását látta. O'Meara és Techert hipotézise azonban véleményem szerint a plótinosi filozófia sajátos értelmezésén alapul, és konkrét, írott források nincsenek a neveléspolitikai koncepció mellett.

Az *Enneasok*ban ugyanis nincs nyoma a polgári erények gyakorlatban való alkalmazására, és Plótinus inkább a lélek istenhez való, misztikus „felvezetésére” fordítja erőfeszítéseit. A filozófus életrajzában sincs semmi információ a Platonopolis-terv esetleges neveléspolitikai háttéréről, és Porphyrios csak a terv bukásáról ír: „Καὶ ἐγένετο ἄν τὸ βούλημα ἐκ τοῦ ῥάπτου τῷ φιλοσόφῳ, εἰ μὴ τινες τῶν συνόντων τῷ βασιλεῖ φθονοῦντες ἢ νεμεσῶντες ἢ δι' ἄλλην μοχθηρὰν αἰτίαν ἐνεπόδισαν.”⁷² Véleményem szerint a császár környezetének tagjai, akik gyűlöletből, irigységből vagy gonoszságból meggátolták a terv kivitelezését, valószínűleg a *protectores* körébe tartoztak. A protectorok Gallienus személyes testőrei és vezérkarának tagjai voltak, akik talán meggyőzték a császárt, hogy a válság mélypontján a rendelkezésre álló erő- és pénzforrásokat ne egy filozófusváros megalapítására, hanem a birodalom védelmére és helyreállítására fordítsa. Platonopolis tervét így elvetették.

A források hiányossága miatt Gallienus neveléspolitikai szándékát csupán feltételezhetjük Platonopolis kapcsán. A terv politikai háttere nem bizonyítható, ezért a városalapítás mögött úgy vélem, a császár görög kultúra és filozófia iránti érdeklődését kell elfogadni, amíg nem kerül elő új forrás.

5. Összegzés

Gallienus császár és a görögség kapcsolatáról rendkívül eltérő elméletek alakultak ki. Ráadásul a problémát még árnyaltabbá teszi a történetírói hagyományban kialakult két ellentétes kép Gallienusról.

A császár athéni látogatása mögötti hadászati szándékot elutasítottam, mert Achaea provinciában a főbb erődtések már 260 előtt lezajlottak, és Eleusis kiemelt katonai támaszpontként való értékelésére a 265-ös felirat töredékessége miatt nem szolgáltat kellő bizonyítékot. Gallienus látogatása inkább szimbolikus tartalommal bírt: egyrészt követte a hadrianusi tradíciót, másrészt legitimálta és megerősítette a hatalmát, nehogy lázadások bontakozzanak ki a még befolyása alatt álló tartományokban.

A Gallienae Augustae aureusokra alapozott valláspolitikai elképzelés áll talán a leggyengébb lábakon. Alföldi az érmeiket túlértékelt, mert a császár más érmesorozatain is ábrázoltatja magát különféle istenekkel, így egy hellenisztikus isten köré épülő pogány birodalmi vallásról nem beszélhetünk.

⁷¹ A bekezdéshez lásd bővebben O'Meara 2003 (62. jegyzet) 8–10, 29.

⁷² Porph. *Plot.* 12, 10–13.

A neveléspolitikai koncepció a plótinosi erény- és lélekfilozófia, illetve a Platonopolis-terv sajátos, bölcséleti értelmezésén alapul, gyakorlati megvalósítására Porphyrios és az Enneasok sem szolgáltattak bizonyítékokat.

Ezek alapján úgy vélem, Gallienus athéni látogatása jórészt azt a politikai célt szolgálta, hogy jelezze a birodalom görög lakosságának: ő a törvényes császár, senki más. Kis mértékben azért befolyásolta útját a hellén kultúra iránti rajongása is, ami széles körű műveltségéből fakadt.

A plótinosi filozófia iránti érdeklődés és a Platonopolis-terv politikai vonatkozásait a források nem bizonyítják, így e téren csak azt láthatjuk, hogy Gallienus kedvét lelte a költészeten kívül a görög bölcselkedésben is. Tehát az újplatonista szál is inkább a császár kulturális érdeklődését erősíti meg.

Summary

Emperor Gallienus (AD 253–268) is one of the most dividing figures in the history of the Roman Empire. According to the „constantin tradition” his negligence led the whole Empire to a deep crisis. On the other hand the „dexippan tradition” saw him as a talented emperor and a true friend of the Greeks.

In the autumn of AD 264, Gallienus had visited Athens, then he probably initiated himself to the Eleusinian mysteries. Why? There are lot of theories. Armstrong guessed that Gallienus had wanted to fortify Eleusis because he had favoured the idea of Greek self-defense. In contrast with this Alföldi thought that the emperor had tried to established the new imperial, Hellenistic religion of Demeter-Galliena with the aid of the Neoplatonists. But the very shady plan of Platonopolis guided to philosophic and mysterious answers.

However these interesting theories do not have enough evidence and I think the intention of Gallienus towards the Greeks is very simple: he was an educated emperor who admired the Greek philosophy, arts and culture.

Augustus családjogi törvényei

A római polgár két legfontosabb eszköze a kard és az eke, vagyis a karddal megszerzett földjét – amelyhez erősen ragaszkodott – ekével művelte meg. Az antik gazdaság alapja mindvégig a földművelés volt – amely köztudottan munkaigényes ágazat.¹ Az ősi Rómában hagyományos volt a népes család, ami nem csupán a szegény parasztszaládokra volt igaz, hanem az előkelőkre is. A férfiúi erényeket jelentő latin *virtus*² kifejezés valamennyi férfiúi kiválóság és pozitív tulajdonság gyűjtőneve, a görög *areté* latin megfelelője, többek között magába foglalja a férfiúi nemzőképességet is. Tehát ez a rómaiak szemében egyértelműen erénynek számított. A korai időkben meglévő földfoglalási jog (*ius occupationis*) rendelkezése szerint ki-ki annyi földet vehetett birtokba, amennyit maga a családtagjaival együtt képes volt megművelni. Tehát ez a gyakorlat is annak jelentett előnyt, akinek több gyereke volt. A Kr. e. 367-ben elfogadott *Lex Licinia-Sextia* értelmében az állami földből (*ager publicus*) egy polgár számára a bérelhető maximum 500 *iugerum* (= 125 hektár), illetőleg a két felnőtt fiú számára további 250–250 *iugerum*. Ugyanezt a törvényt újította fel Kr. e. 133-ban Tiberius Gracchus. Az ő családja egyben példa arra is, hogy az előkelők körében is hasonlóképpen érdemnek tartották a több gyermek vállalását, pedig a tehetősek esetében népes rabszolgáállomány biztosította a szükséges munkaerőt. T. Gracchus P. Cornelius Scipiónak – Hannibal legyőzőjének az unokája, anyja Cornelia,³ kiváló római családanya hírében állt, 12 gyermeket szült, és azokat rendkívüli gondossággal nevelte. Számos forrásadat (feliratok, történeti munkák stb.) igazolják, hogy a konzervatív felfogású, az ősök szokásaihoz ragaszkodó római társadalom megítélése szerint a több gyerek vállalása egyértelműen érdemnek minősült.⁴ Ne feledkezzünk meg arról a kiváltságos helyzetről sem, hogy ha egy családból például többen viseltek egyszerre különböző magistraturákat, az jelentősen erősítette a nemzetség, illetőleg a család helyzetét és befolyását.

A köztársaság utolsó századában – amit a válság századának is szoktak minősíteni –, valamint a *principatus* első időszakában azonban változtak a körülmények. Terjedt a fényűzés, a luxus, a könnyelmű életvitel – amit a rómaiak görög hatásnak tulajdonítottak –, a hagyományos családi életet és házasságot többen már terhesnek minősítették (többek között a nők is lázadtak ez ellen), valamint sokan elutasították a gyerekvállalás-

¹ A földművelés jelentőségéhez és értékeléséhez újabban lásd: Hoffmann Zsuzsanna: *Mezőgazdaság és agrárviszonyok az ókori Rómában*. Szeged 2014.

² A szerepéhez lásd: Hoffmann Zsuzsanna: A Virtus Romana Plautusnál. *Antik Tanulmányok* 27 (1980) 49–57; a konzervatív, római értékrendhez lásd: Hoffmann Zsuzsanna: A mos maiorum eszmény parodizálása Plautusnál. *Antik Tanulmányok* 24 (1977) 151–157.

³ Fiához írott leveléből néhány töredéket megőrzött Cornelius Nepos. In: Híres férfiak (Európa Kiadó 1984) 187–189; lásd még Barnard, S.: Cornelia and the Women of her Family. *Latomus* 49 (1990) 383–392; Bauman, R. A.: *Women and Politics in Ancient Rome*. London 1992.

⁴ Lásd még Maróti Egon: A harmadik gyermek az ókori Rómában. *História* 13 (1991/5–6) 52–53.

sal járó felelősséget is.⁵ Ehhez járul még az évtizedeken át tartó polgárháborúk sorozata, ami jelentős vérvesztéssel is járt. Mindezek következtében a népesség létszáma feltűnően csökkent, ez – az egyébként is csekélyebb létszám miatt – a szenatori és lovagrend esetében volt a legfeltűnőbb.

Az első római császár – a *princeps* címet viselő Augustus,⁶ aki egyébként a világtörténelem legburkoltabb monarchiájának az első embere, átfogó új rendszert fogantatott, amit ő „szerényen” visszaállított köztársaságként (*respublica restituta*) aposztrofált. Uralmát Róma aranykorának is szokás nevezni, amely időszak alatt fontos szerepet kapott rendszerének propagálása, ennek kiemelten fontos célja volt a lényeg elkendőzése.⁷ Egyébként az ellenzéki arisztokrácia eszményképe a régmúlt volt, Róma őskorát tekintették aranykornak, politikai világnézetük középpontjában a *laudatio temporis acti* (az elmúlt idő dicsérete) állt. Ez a tendencia már Kr. e. a második században elkezdődött, gondoljunk csak az idősebb Cato tevékenységére. A római múlt kivételes tisztelésének a hangoztatása folytatódott a Kr. e. első században is, sőt Caesar halála után is. Költők és történétírók is gyakran dicsőítették a múltat, ami különösen a konzervatív arisztokraták körében aratott tetszést. Temetések alkalmával büszkén vonultatták fel az ősök képmásait, sőt egyes nemzetségek – utalva a régi dicsőséges századokra – a régi *cognomemjüket*, sőt újakat is felvettek.⁸ Ezt a szemléletet is kihasználta propagandájában a *princeps*. Augustus maga is növelte a patrícius családok számát, mégpedig azokkal a régi családokkal, akik korábban – a köztársaság időszaka alatt – jelentős szerepet játszottak, mint például a Calpurniusok, Claudius Marcellusok, Domitiusok és Iulius Silanusok. Hasonlóképpen járt el az új arisztokrácia képviselőivel is, közéjük tartoztak az Aelius Lamiák, Apuleiusok és Asiniusok.

Augustus számos reformja között sor került a társadalmat érintő változtatásokra is, így egy „családjogi törvények” címet viselő törvénycsomag életbeléptetésére is.⁹ Törvényhozásának a középpontjában éppen a család – mint a társadalom alapvető intézménye – állt, ezek sikerétől várta a társadalom újjászületését. Ez utóbbit a különösen imponáns körülmények között megrendezett *Ludi saeculares*¹⁰ megrendezésével is kifejezésre juttatta.

Miről is szóltak ezek a törvények, és mi volt a *princeps* célja velük?

Augustus – számos hivatalai között – betöltötte a censori tisztséget is, ilyen módon közvetlenül tapasztalhatta a népesség létszámának alakulását, ugyanis a népszámlálás a *censor* feladatai közé tartozott. Világossá vált a polgárháborúk okozta jelentős vér-

⁵ A kérdéshez lásd: Baldson, V. D.: *Life and Leisure in Ancient Rome*. London 1968.

⁶ Életrajzát lásd Suetonius: *Caesarok élete*: Augustus; a szakirodalmi bibliográfiát lásd: Christ, K.: *Römische Geschichte. Eine Bibliografie*. Darmstadt 1976, 313–321; Havas László – Hegyi W. György – Szabó Edit: *Római történelem*. Budapest 2007, 396.; Haller, R.: Augustus und seine Politik. *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. II, 2, 1975, 55–71.

⁷ Ne feledkezzünk meg azonban arról, hogy görög nyelvű szövegekben a latin *princeps* megfelelője a *hégemón*, és ebből világosan kiderül a rendszer lényege.

⁸ Syme, R.: *Roman Revolution*. Oxford 1939, 377. Maga Augustus is törekedett arra, hogy pl. házasságok révén kapcsolatba kerüljön régi híres nemzetségekkel, így a Claudius Nerókkal, Aemiliusokkal, Domitiusokkal, Claudius Marcellusokkal, Valeriusokkal, azonban ez sem akadályozhatta meg a régi arisztokrácia pusztulását, lásd még Tac. *ann.* 1, 53.

⁹ Vö. még Csillag, P.: *The Augustan Laws on Family Relations*. Budapest 1976.

¹⁰ A százados játékok történetét és jegyzőkönyveit lásd: Hahn István: *Róma istenei*. Budapest 1975, 129–137.

veszteség hatása, egyre több előregedett és gyermektelen senatori és lovagrendi család volt, ahol már a nemzetség kihalása fenyegetett. Hasonló hatással voltak a különféle politikai perek és száműzetések is. Továbbá a fentebb vázolt okok miatt – főleg az előkelők körében – a hagyományos család kezdte elveszíteni a szerepét, amelynek továbbra is a társadalom alapsejtjének kellett volna lennie. Gondoljunk csak Madách Imre: Az ember tragédiája című darabjának római színére.

Az említett törvénycsomaggal a *princeps* részben a népesség létszámán, részben pedig a megromlott erkölcsi viszonyokon kívánt változtatni. Az erkölcsi rend felügyelete szintén a *censor* hatáskörébe tartozott. Ezen a téren a *princeps* a „régí jó erkölcsök helyreállítását” hirdette meg, és ezt a célt az említett törvényekkel is erősíteni kívánta. Ezzel a törekvéssel még a konzervatív ellenzéke is egyetértett, és némiképpen tompította ezek ellenérzéseit. Bizonyítani akarta továbbá, hogy a köztársasági rend helyreállítása együtt jár a régi kipróbált és bevált erkölcsi értékek tekintélyének a visszahozásával is. Politikai ellenfeleivel szemben – meglepő módon, Iulius Caesarhoz hasonlóan – a *clementia* (megbocsátás) elvét hirdette meg. A meglazult erkölcsök és az elfajult, korrupt közállapotok rendezésére már a szónok Cicero is felhívta a *princeps* figyelmét: utalt a bíróságok tekintélyének a helyreállítására, a bizalom (*fides*) visszaszerzésére, az arisztokrácia fennmaradásának a biztosítására, valamint a züllött közállapotok szigorú törvényekkel való megreformálására. Sőt Augustus két, Sallustius neve alatt fennmaradt levélben is hasonló tanácsokat kapott.¹¹ Az uralkodó részben a luxus terjedésének megátolása miatt, részben pedig saját elsőségének és tekintélyének (*auctoritas*) megóvása érdekében korlátozta az előkelők játékrendezési jogát. Megszabta a ráfordítható költségeket, illetőleg az ilyen alkalmakkor felléptethető gladiátorok számát.¹²

Augustusnak tehát minden oka megvolt rá, hogy foglalkozzon a kérdéssel, és próbálja megakadályozni a római arisztokrácia, elsősorban a két vezető rend – senatorok és lovagok – további erkölcsi és fizikai hanyatlását. Ezért különös gondot fordított a társadalom alapegységének számító család életének szabályozására, megtisztítására, ezzel együtt célja volt az előkelő családok létszámnövekedésének előmozdítása is.

A törvények kezdeményezője (*auctor*) maga a *princeps* volt, ezzel is illusztrálni kívánta tekintélyét (*auctoritas*). Jelentőségüket a kor költői és írói is elismerték, és többször is hivatkoztak rájuk. A család helyreállítását célzó első törvényeket Augustus valószínűleg nem sokkal a Keletről történt visszatérése után, Kr. e. 28-ban hozhatta. A többségüket azonban Kr. e. 18-ban, az utolsót pedig feltehetően Kr. u. 9-ben. A törvények időrendje nem egészen világos, lehetséges, hogy Kr. e. 11-ben, és Kr. u. 4-ben is sor került idevágó törvény elfogadtatására. Az időbeli bizonytalanság oka az, hogy a törvénytözvegek nem maradtak ránk, az ókori szerzők műveiben viszont csak általános jellegű utalásokat találunk. A kifejezetten jogi gyűjtemények, így főként a *Digesta* alapján viszont nehézkes a pontos időrend tisztázása. A kérdés megoldását nehezítik a változtatások, betoldások, valamint a jogtudósok magyarázó megjegyzései. Ilyen módon csupán körvonalaiban vázolható az említett törvények célzata. Annyi azonban biztos, hogy a fő cél a család megerősítése és a polgárok létszámának az emelése volt. Ezzel nem min-

¹¹ A levelek részleteit lásd, In: *Róma. Egy világbirodalom politikai, erkölcsi és történelmi eszméi* I. Debrecen, 1998, 210–219 (Agatha sorozat IV).

¹² A játékok rendezésének gyakorlatához és jogi vonatkozásaihoz lásd: Gedeon Magdolna: *Az antik Róma „sportjoga”*. Miskolc 2005; Bernstein, F.: *Ludi publici. Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der öffentlichen Spiele im republikanischen Rom*. Stuttgart 1998.

denki értett egyet, idézzük a költő Propertius egy sorát: „*Nullus de nostro sanguine miles erit*” (A mi vérünkéből nem lesz katona).¹³

Az első ilyen célú rendelkezéseit Augustus még Kr. e. 28-ban hozta *censorként*. Törvényben mondta ki a római polgárok számára a házasságkötés kötelezettségét, egyben megtiltotta a *libertinák*kal való házasságkötést. A törvény hatálya kiterjedt a házasságtörés, kerítés és erkölcstelenség büntetésére is. A törvény erősítésére kimondta még azt is, hogy a tartományok kisorsolásánál előnyben kell részesíteni a házast, illetőleg a többgyermekes *senatorokat*.

Az említett törvények beterjesztését és majdani sikerét élénk propagandatevékenység is segítette. Többek között számos idevágó részlet található Horatius ódáiban. De nem hallgathatjuk el, hogy megszólaltak ellenzéki hangok is, gondolunk például a lovagrendi Propertius elégiáira. Propertius Kr. e. 27-ben vagy 26-ban írott elégiájában (2, 7, 1–4) Cynthia nevű – valószínűleg az örömlány kategóriába tartozó – szerelmeséhez fordul, és annak örül, hogy most már senki – még Zeusszem – választhatja el egymástól a szerelmeseket. Ez utóbbi utalásai, továbbá a lovagrendiek élénk tiltakozása¹⁴ arra engednek következtetni, hogy a heves társadalmi ellenállás a törvények visszavonására kényszerítette a *princeps*et.

Egy évtizeddel később – Kr. e. 19-ben – Augustus elérkezettnek látta az időt, hogy újabb kísérletet tegyen idevágó törvények beterjesztésére.

Kiadta a „*Lex Iulia de maritandis ordinibus*” néven ismert törvényét, amely a két vezető rend, a senatori és lovagrend házasságkötési kötelezettségét írta elő. Eszerint a két rend tagjai kötelesek házasságot kötni, a férfiak 25–60, a nők 20–50 között, továbbá a *senatorok* nem köthetnek házasságot *libertinus* lányával. A szankció értelmében, akik vétenek a törvény ellen, azok nem vehetnek részt – a társadalmi eseményszámba menő – nyilvános játékokon, valamint jelentős korlátozást szenved az örökösödési joguk (csak egyesek ágon örökölhetnek), továbbá a törvény szabályozta a válást is. Különös gonddal figyelt arra is, hogy valamennyi senator ügyeljen rendjének becsületére, ellenőrizte továbbá a senatorok és családtagjaik magánéletét. Cassius Diótól tudjuk (54, 2), hogy a senatoroknak és családtagjaiknak tilos volt színpadon megjelenni.¹⁵ A színházban külön padosorokat jelölt ki a senatori és a lovagrend számára. Előfordult az is, hogy a családi élet kérdései a szenatusi ülésen nyilvánosan is szóba kerültek, például egy senatort nyilvánosan is megrótt felesége illetlen viselkedése miatt.¹⁶ A lovagok ezzel a törvénnyel sem voltak elégedettek és megpróbálták kijátszani. Suetonius közlése szerint (Augustus 34) összebeszéltek a még kiskorú menyasszonyok szüleivel, és gyakori eljegyzésekkel és válásokkal tiltakoztak. Amikor ez a *princeps* tudomására jutott, úgy rendelkezett, hogy tíz évesnél fiatalabb lányt nem lehet eljegyezni,¹⁷ a jegyesség idejét két évre korlátozta, a válásokat pedig megnehezítette.

A következő évben – Kr. e. 18 – folytatva a megkezdett családjogi változtatásokat, két további – egymással összefüggő – törvény követte az előzőket: *de adulteriis* – *de*

¹³ Prop. 2, 7, 14.

¹⁴ Lásd: Suet. Aug. 34.

¹⁵ A színpadi szereplés társadalmi megítéléséhez lásd: Hoffmann Zsuzsanna: Színészek és színjátszás a Plautus-korabeli Rómában. *Antik Tanulmányok* 30 (1983) 207–218.

¹⁶ Cassius Dio 54, 27.

¹⁷ A római törvények szerint a tizenkét éves lány már férjhez mehetett.

pudicitia – az előbbi büntetni rendelte a házasságtörést, a második pedig a tisztességet védelmezte.

Az említett törvény fontosabb tételei a következők:

1. A hűtlen asszonyt elválasztották a férjétől, és törvényesen is felelősségre vonták.
2. Az apának joga volt a házában tetten ért csábítót megölni abban az esetben, ha a lányával is ugyanezt teszi.

A férjnek ugyanez a joga csak a rabszolgákkal, *libertinusokkal*, gladiátorokkal és színészekkel szemben volt meg.

A férj, ha bizonyíthatóan tudomást szerzett felesége hűtlenségéről, akkor a csábítót bíróság elé kellett idéztetnie, különben ő maga kerítőnek számított, sőt vád alá is helyezték. A törvénytelen viszonyért a nőt tartották felelősnek, a férfit csupán bűnrészesnek.

A hűtlen nőt és a csábítóját száműzetésbe küldték, a nő hozományának a felét, vagyónának az egyharmadát elkobozták, a csábító pedig a vagyónának a felét vesztette el.

A törvények elfogadtatása a *senatusban* – jóllehet a *princeps*nek joga volt törvény betervezésére – meglehetősen viharos körülmények között zajlott. Az érintett senatorok és lovagok az erkölcsi rend megújítására való törekvéssel egyetértettek, azonban a házassági törvényeket a magánügyeikbe való illetéktelen beavatkozásként értékelték. A családot szentnek és sérthetetlennek tartották, és mereven elutasították az efféle hivatalos beavatkozást. Ellenérzéseik illusztrálására kellemetlen, személyes vonatkozású kérdéseket tettek fel Augustusnak, különösképpen a saját családjára, főként Iulia nevű – köztudottan erkölcsstelen életvitelt folytató – lányára vonatkozóan. Megjegyezném, hogy később a *princeps* – az említett okok miatt – a saját lányát is kénytelen volt száműzetésbe küldeni.

A törvényeknek komoly visszhangja volt a *senatuson* kívül is, amit számos irodalmi alkotás is igazol. Az említett Propertius költeményeken kívül, elsősorban Ovidiust kell kiemelnünk, aki több költeményével is kihívta maga ellen a *princeps* haragját.¹⁸ Az egyik ilyen műve az *Ars amatoria* (A szerelem művészete). Ez a mű 49 elégiát tartalmaz, s mintegy 2460 sorból áll. Jellemzője: a játékosság, szabados szókimondás, olykor már-már a pornográfia határát súroló nyíltság, mindezzel a szerelmet és Amor győzelmét ünnepli; továbbá szerelem és csábítás valamennyi trükkjére is megtanítja olvasóit.¹⁹ A *Metamorphoses* (Átváltozások) című munka úgyszintén tartalmaz idevágó, ironikus utalásokat: említi például Augustus törvényeit, és megjegyzi, hogy a *princeps* a saját példájával irányítja az erkölcsöket. Tudjuk azonban például azt, hogy a harmadik feleségét Liviát, áldott állapotban vette el, de neki nem volt vele közös gyermeke.²⁰

A következő idevágó törvényeket talán Kr. e. 11-ben, illetőleg Kr. u. 4-ben hozták. Ezek alapján a gyermektelenek azonos megítélés alá esetek azokkal, akik egyáltalán nem kötöttek házasságot.²¹

A korábbi házassági törvényeket (*Leges Iuliae*) – Kr. u. 9-ben – újabbak is követték, de – óvatosságból – ezeket a *princeps* már nem a maga nevében kezdeményezte. Egy

¹⁸ Lásd még erről: Marót Károly: „*Duo crimina: carmen et error*” *Antik Tanulmányok* 1 (1954) 95–100; Horváth István Károly: Ovidius számkivetéséről. *Filológiai Közöny* 4 (1958) 533–538.

¹⁹ Magyar fordítását Bede Anna készítette el, és 1982-ben jelent meg.

²⁰ Augustus családjának nőtagjaihoz lásd: Barrett, A. A: *Livia. First Lady of Imperial Rome*. New Haven–London 2000; Fantham, E: *Iulia Augusti. The Emperors' Daughter*. London 2006.

²¹ Lásd Cassius Dio 56, 10; Tac. *ann.* 3, 28.

ilyen rendelkezést az év *consul suffectus*ai – M. Papius Mutilus és Q. Poppaeus Sabinus – fogadtattak el a népgyűlésen.

Ez a törvény: *Lex Poppaea-Sabina*, már sokkal világosabban fogalmazta meg Augustus céljait. Különbséget tett a nőtlenek (*caelibes*) és a gyermektelenek (*orbi*) között, az előbbieket bizonyos esetekben egyáltalán nem örökölhettek, az utóbbiak pedig a nekik járó örökség felét kaphatták meg. Továbbá a törvény bizonyos előnyöket foganatosított a gyermekek javára. Bevezették az ún. „*ius trium puerorum*”²² elvét, azaz a hivatalok elnyerését a gyermekek számával összefüggésben szabályozták. A többgyerekes *senatorok* karrierjét Augustus utódai is segítették. Domitianusnak például tudunk olyan rendelkezéséről, amely előírja, hogy tisztségviselők megválasztásánál – azonos számú szavazat esetén – vegyék figyelembe, hogy házas vagy nőtlen, gyerekes vagy gyermektelen, illetve a gyerekek számát, és ennek alapján döntsenek.

A meglehetősen szigorú és a magánéletet érintő törvények – ahogyan már utaltunk is rá – a római elit körében nem örvendtek túlzott népszerűségnek. Magának Augustusnak és családjának a példamutatása is megkérdőjelezhető. Iulia botrányairól például mindenki tudott, noha a *princeps* próbálta leplezni. Ilyen körülmények közepette az ősök példájának propagálásával próbálkozott: bizalmas senatusi üléseken arra kényszerítette a jelenlévőket, hogy – *de prole augenda* célzatával²³ – hosszú részleteket hallgassanak végig Metellus Numidicus²⁴ értekezéséből. Egyik senatusi beszédében a *princeps* példaként hozta fel a saját családját. Erre reakcióként azt a kérdést tették fel neki: Vajon ő hogyan neveli a saját családját? Cassius Dio (54, 16) közléséből úgy tudjuk, hogy válaszában az ősi római eszménynek megfelelő képet festett, ami azonban nem állt szinkronban a valósággal. Egy másik alkalommal azt kérdezték tőle, hogy mi történjék azzal a római polgárral, aki előbb viszonyt kezd egy férjes asszonnyal, majd azt erőszakkal elválasztja a férjétől. Ezzel személyesen Augustusra céloztak, mire ő azt felelte, hogy a polgárháborúk alatt sok minden megtörtént, mindazt azonban el kell felejtetni, a jövőben pedig minden hasonló cselekmény kerülendő.²⁵

A „*ius trium puerorum*” szabályának alkalmazása rugalmas volt, például az ifjabb Pliniusnak – három gyermektelen házasság után – Traianus megadta ezt a jogot, és így elnyerhette a *consul*ágot.²⁶ Augustus büszkén hivatkozott mostohafiára, Germanicusra, akinek hat gyermeke volt. Tudunk továbbá arról, hogy a következő évben (Kr. u. 10) – mintegy családjogi politikájának diadalaként – megjutalmazott egy Faesulae-ból érkezett polgárt – Crispinius Hilarist – aki 8 gyermekével, 27 unokájával, 18 dédunokájával és 8 ükunokájával vonult a *princeps* elé.²⁷

Milyen eredményt hozott valójában ez a családjogi törvénycsomag? Livius következőképpen fogalmaz: „*Nec vitia nostra, nec remedia pati possumus*” (Sem bűneinket, sem

²² A kifejezés a háromgyerekesek jogát jelenti, vagyis bizonyos hivatalok, így pl. a *consul*ág elnyerését három vagy több gyerek meglétéhez kötötték.

²³ Suet. *Aug.* 89.

²⁴ Híres, tapasztalt, becsvágyó, de tisztakezű római hadvezér, aki Kr. e. 109-ben a Muthul folyó mellett jelentős győzelmet aratott Jugurtha, numidiai király felett.

²⁵ Cassius Dio 54, 16.

²⁶ Ezt a Kr. u. 100-ban, a senatusban elmondott *Panegyricusa* is igazolja, magyarul lásd: Hoffmann Zsuzsanna: *Panegyricus. Traianus császár dicsőítése*. Quintus Kiadó, Szeged 2006.

²⁷ Természetesen az érintett nem ezalatt a kb. 20 év alatt tett szert ilyen népes családra.

azok ellenszereit nem vagyunk képesek eltérni).²⁸ Horatius egyik ódájában (3, 24, 31–32) ezt olvashatjuk: „Az erényt, míg ép, gyűlöljük irigységünkben, / ha azután eltűnik szemünk elől, búsulunk utána.”²⁹ Augustus önéletírásában (*Res gestae divi Augusti* 8) – censori felmérések alapján – a következő adatokat közli Róma népességéről: Kr. e. 28-ban: 4 063 000; Kr. e. 8-ban: 4 233 000; Kr. u. 14-ben: 4 937 000.³⁰

A törvények fogadtatása kapcsán kiemelendő viszont a *municipium*ok lakossága körében való elismertsége, ahol egyébként rendkívüli népszerűségnek örvendett maga a *princeps* is. Feliratos anyag igazolja, hogy a lakosság ezen csoportjai körében egyáltalán nem volt jellemző a gyermektelenség, tehát a népesség bizonyos rétegében még stabilak maradtak a család tartópillérei. Maga Augustus azt hangoztatta, hogy újra életre hívta az ősök szokásait, ezt erősítve Horatius így írt: „Az erkölcs és a törvény megfékezte a szégyenletes bűnt.”³¹ A Maecenas körébe tartozó³² költő számos helyen ünnepli Augustus politikájának és törvényhozásának sikereit. A kortárs történetíró, Velleius Paterculus (2,89) szintén elismeri a *Leges Iuliae* eredményességét.³³ A törvények sikerét azonban többek között Ovidius *Ars amatoria* című művének a sikeres volta is cáfolja. Ebben a költő utánozza a jogi formulákat és a törvények nyelvezetét, és – görög mitológiai példák révén – parodizálja annak rendelkezéseit. Augustus haragját egyértelműen kivívta a költő, sőt arra is kényszerítették, hogy az előbbivel szemben megírja a „Szerelem ellenszerei” című költeményét is.

A siker tehát korántsem minősíthető egyértelműnek. Az tény, hogy a római társadalom legfontosabb alapsejtje a család volt, ahogyan Ennius írja: „*Moribus antiquis res stat Romana virisque*” („A római állam az ősi erkölcsökön és a férfiakon nyugszik”).³⁴ Valljuk be, hogy az említett törvények lehetőséget adtak a politikai ellenfelek üldözésére is, továbbá a gyermektelen családok vagyona az államra szállt,³⁵ hasonlóképpen az államkincstárát gyarapították az erkölcstelenség miatt elítéltek javai is. Tehát amíg a törvények az elit számára korlátokat, addig a köznép számára – a sok gyerekből adódóan – kiváltságokat jelentettek. Augustus egyértelműen azt akarta bizonyítani, hogy helyreállt mind a béke (*Pax Augusta*),³⁶ mind pedig a régi rend és a régi jó erkölcsök.³⁷

²⁸ Liv. *Praef.* 9.

²⁹ „*Virtutem incolumem odimus, / sublatam ex oculis quaerimus invidi.*”

³⁰ Lásd még: Frank, T.: *Economic Survey on Ancient Rome V. (Rome and Italy of the Empire)*, Paterson, New Jersey 1959, 1–4. Az idézett létszámadatok vonatkozásában eltér Tacitus (*ann.* 1, 25) és Cassius Dio véleménye, vö. még: Maskin, N. A.: *Augustus principatus*. Budapest 1953, 353 skk.

³¹ Hor. *carm.* 4, 5, 22: „*Mos et lex maculosum edomuit nefas.*”

³² Cilnius Maecenas Augustus barátja és programjának hatékony támogatója, ugyanezt a célt szolgálta a róla elnevezett, irodalmárokat és művészeteket pártfogoló kör is.

³³ Velleius Paterculus: *Róma története*. Quintus Kiadó, Szeged 2007, fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Hoffmann Zsuzsanna.

³⁴ Cic. *Rep.* 5, 1, 1.

³⁵ Tac. *ann.* 3, 28.

³⁶ Ezt akarta illusztrálni a híres *Ara pacis Augustae*, Augustus békeoltára; lásd még: Schwan, P. M.: *The Augustian Succession. An Historical Commentary on Cassius Dio's Roman History Books 55–56* (9 B.C. – A.D. 14). Oxford 2004.

³⁷ Rendszerének sikeres propagandájához lásd még: Hoffmann Zsuzsanna: A hatalom megnyilvánulási formái és szimbolikája az ókori Rómában. *Aetas* 21 (2007) 143–152.

Summary

Among the social reforms of the first 'princeps', Augustus, a really important role can be attributed to a bunch of acts, called 'family laws'. On one hand, the aim of these jurisdictional edicts was to moderate the decrease of the population, with special regard to the considerable losses of the Senatorial and Equestrian Orders during the civil wars. On the other hand, Emperor Augustus proclaimed the restauration of the old, conservative values, as well. With these he supported the successful propagation of the system of the Principate, and contributed to the verification of its ideological background.

*A quadriburgium erődtípus meghatározása*¹

A *quadriburgium* elnevezés szakkifejezésként való használata modern eredetű. A kifejezést Alfred von Domaszewski használta először olyan erődökre, amelyek kis alapterületűek voltak és négy saroktoronnyal rendelkeztek.² A tornyok ügyében, az erődtípus vonatkozásában a kutatók a változatos alakra hívják fel az olvasók figyelmét.³

A korábban általánosnak tartott „kártyaforma” erődtípusokkal szemben a késő császárkori erődök változatos alaprajzokat vesznek fel.⁴ Az új alaprajzokkal kapcsolatban P. Southern és K. Ramsey Dixon azt állítja, hogy a *quadriburgium*ok kis alapterületű, négyzet alakú, sarok- és közbeékelődő tornyokkal, megerősített kapubejáróval rendelkező erődtípusok.⁵ Említésre kerül ugyanebben a műben egy újabb elnevezés és elmélet a létesítménnyel kapcsolatban, ez pedig a diocletianusi típusú erődtípus.⁶ Ezt

¹ A *quadriburgium* erődtípusba tartozó létesítmények vizsgálatát Országos Tudományos Diákköri dolgozatom keretében vizsgáltam. Az elemzés alapját a Római Birodalomban fellelhető kis alapterületű erődítések vizsgálatára alapoztam. A *quadriburgium* típusba tartozó erődítések elkülönítése megtörtént a kiserődök kategóriáján belül. A vizsgált erődök katalógizálása a 2009-es évig folyamatos volt. A katalógus jelenleg kiadatlan, de elektronikus formátumban (academia.edu) elérhető. Jelen tanulmányom a dolgozat eredményeit hivatott röviden bemutatni. Az erődítéstípus meghatározásához írott forrás nem áll rendelkezésre, az elemzést a feltárt és közzétett régészeti leletek alapján hajtottam végre. A szó etimológiai vizsgálatát szintén diákköri dolgozatom keretein belül végeztem. Horti 2009, 23.

² Gregory, S.: Was there an eastern origin for the design of late Roman fortifications? Some problems for research on forts of Rome's eastern frontier. In: *The Roman Army in the East*. Ed. David L. Kennedy. Ann Arbor 1996, 169–209 (Gregory 1996); Gróf Péter – Gróh Dániel: *Altum Castrum, Visegrád római emlékei*. Visegrád 2006, 17 (Gróf – Gróh 2006).

³ A toronyformák változatosságát lásd lentebb, illetve: Gregory 1996 (2. jegyz.) 194; Johnson, S.: *Late Roman Fortifications*. London 1983, 166 (Johnson 1983); Atanassova-Georgieva, I.: Le Quadriburgium de la forteresse Castra Martis en Dacia Ripensis. In: *Actes du IXe congrès international d'études sur les Frontières Romaines*, Ed. D. M. Pippidi, Mamaia 1974, 167–172 (Atanassova-Georgieva 1974); Gudea, N.: The northern frontier of Moesia Prima and the western section of the border of Dacia Ripensis between A. D. 275–378. In: *Zwischen Rom und dem Barbaricum*. Nitra 2002, 117–125 (Gudea 2002); Kovács P.: Adatok a Tetrarchia-kori katonai építkezésekről Pannoniában. *Antik Tanulmányok* 45 (2001) 141–168; Lander, J.: Typology and Late Roman fortification: the case of the 'Diocletianic Type'. In: *Roman Frontier Studies, Part III*, Ed. W. S. Hanson – L. J. F. Keppie. Oxford 1980, 1051–1060 (Lander 1980); Atanassova-Georgieva, I.: *Razkopki i proucvanija-Kactra Martis*. Sofia 2005 (Atanassova-Georgieva 2005).

⁴ Southern, P. – Dixon, K. R.: *The Late Roman Army*. New Haven and London 1996, 129 (Southern – Dixon 1996).

⁵ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 136–137; Zahariade, M.: The Tetrarchic Building Activity at the Lower Danube: I. Quadriburgia. In: *Der Limes an der Unteren Donau von Diocletian bis Heraklios*, Ed. Gerda von Bülow és Alexandra Miliceva. Sofia 1999 (Zahariade 1999).

⁶ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 136; Gudea 2002 (3. jegyz.) 120; Gudea, N.: Befestigungen am Banater Donau-Limes aus der Zeit der Tetrarchie. In: *Actes du IXe congrès international d'études sur les Frontières Romaines*, Ed. D. M. Pippidi, Mamaia 1974, 175–180 (Gudea 1974); Lander 1980 (3. jegyz.) 1051; Szilágyi, J.: Roman Garrisons at the Northern Pannonian-Quad frontier-sectors of the Empire. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2 (1952) 189–220

arra alapozzák, hogy számos kis alapterületű, négyzet alaprajzú erődítmény keletkezett a Kr. u. 3. század végén, 4. század elején, amelyeket esetlegesen egy Diocletianus által beindított építkezési program újításaként értelmeznek.⁷ Emellett az erődítmény hasonlóságokat mutat Diocletianus Splitben található palotájával, amely szintén alapját képezi az elnevezéssel kapcsolatos elméleteknek.⁸ P. Southern és K. Ramsey Dixon szerint azonban ez az elnevezés felülvizsgálatra szorul.⁹ Egyes szakirodalmak szerint Diocletianus hadmérnökei kezdték az erődformát használni, azonban bizonyítottan korábban és később is épültek ilyen típusú erődítések, így nem lehet pusztán egy uralkodó nevével fémjelezni az erődítményt.¹⁰

A *quadriburgium* erődítmény típusa a szakirodalom és véleményem szerint több szempontnak kell, hogy megfeleljen. Ez helytálló lehet azzal a nézettel szemben, amelyet egyes kutatók vallanak, és amely szerint egy adott kritériumhoz kötik az elnevezést és a típus meghatározását. Az erődítmény csoportkialakításához több kritériumnak kell a létesítményeket megfelleltetni.

Előzetesen megemlítenék néhány szempontot a vonatkozó szakirodalmakból. P. Southern és K. Ramsey Dixon kritériumrendszeréhez S. Gregory még azt is hozzáteszi, hogy a *quadriburgium*ot kisszámú helyőrség is sikeresen tudta védelmezni.¹¹ Ezt a vizsgált erődítések építészeti tulajdonságaira, illetve a saroktoronyok és a védművek elemzésével valószínűsíthetett harci létszámmra alapozta.¹² Azonban ő is szkeptikus a diocletianusi elnevezéssel kapcsolatban. Tehát néhány alapvető tulajdonság már kitűnik ebből a kevés információból is. Kis alapterület,¹³ négyzetes alaprajz,¹⁴ saroktoronyok és közfalra elhelyezett tornyok jellemzik az erődöt, melyek kilépnek a fal síkjából,¹⁵ továbbá megerősített, keskeny kapubejáróval¹⁶ és kis létszámú helyőrséggel rendelkező

(Szilágyi 1952).

⁷ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 136–137; Zahariade 1999 (5. jegyz.).

⁸ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 136; Wilkes, J. J.: *Diocletian's Palace, Split: Residence for a Retired Emperor*. Sheffield 1986, 59–60 (Wilkes 1986); Gudea 2002 (3. jegyz.) 120.

⁹ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 136–137.

¹⁰ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 137.

¹¹ Gregory 1996 (2. jegyz.) 190; Gudea 2002 (3. jegyz.) 119–121.

¹² Gregory 1996 (2. jegyz.) 190.

¹³ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 129; Johnson 1983 (3. jegyz.) 166; Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 21; Gudea 1974 (6. jegyz.) 179; Lander 1980 (3. jegyz.) 1051; Atanassova-Georgieva 2005 (3. jegyz.) 248.

¹⁴ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 129; Johnson 1983 (3. jegyz.) 94; Atanassova-Georgieva 1974 (3. jegyz.) 170; Gudea 2002 (3. jegyz.) 119–120; Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 21; Gudea 1974 (6. jegyz.) 179; Gichon, M.: Excavations at En Boqeq – the first season. In: *Roman Frontier Studies*. Ed. E. Birley – B. Dobson – M. Jarrett. Cardiff 1969, 256–262 (Gichon 1969); Lander 1980 (3. jegyz.) 1051; Szilágyi 1952 (6. jegyz.) 214; Atanassova-Georgieva 2005 (3. jegyz.) 248.

¹⁵ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 129; Johnson 1983 (3. jegyz.) 94–95, 166; Gudea 2002 (3. jegyz.) 119–120; Petrikovits, H. von: Fortifications in the North-western Roman Empire from the Third to the Fifth Centuries A.D. *The Journal of Roman Studies* 61 (1971) 178–218 (Petrikovits 1971); Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 21; Lander 1980 (3. jegyz.) 1051; Szilágyi 1952 (6. jegyz.) 214; Atanassova-Georgieva 2005 (3. jegyz.) 248.

¹⁶ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 129; Petrikovits 1971 (15. jegyz.) 200–201; Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 20; Gudea 1974 (6. jegyz.) 179; Gichon 1969 (14. jegyz.) 259; Lander 1980 (3. jegyz.) 1051; Atanassova-Georgieva 2005 (3. jegyz.) 248.

nek.¹⁷ E karakterisztikai sajátosságokat több kutató is megerősíti.¹⁸ A fent említett tulajdonságjegyekhez hozzátevődik még, hogy az erődtípusban a belső épületek a falak mentén, a falakhoz építve helyezkednek el, funkciójuk változatos.¹⁹ Ezen kívül az erődtípus közepén egy központi udvar található.²⁰ Az erődtípus rendeltetése és elhelyezkedése különféle képet mutat.²¹

A továbbiakban a *quadriburgium* erődtípus, főként régészeti forrásokra épülő elemzése következik, amelyet a szakirodalom feljebb már említett állításaival igyekszem összevetni. Jelen kutatás a Római Birodalom egészére kiterjed és a teljesség igényével igyekszik a fellelhető *quadriburgium* típusú erődtípusokat figyelembe venni a típus részletes elemzésénél. Az irodalmak számos ilyen erődtípusról tudósítanak, de legtöbb esetben csak a típusba sorolást említik, részletes információkkal kevés esetben szolgálnak. A Birodalom területén összesen 63 darab *quadriburgium* típusú erődtípust említenek a tanulmányok, amelyeket 14 szempont alapján katalogizáltam, továbbá összevettem és elkülönítettem a vizsgált több, mint 100 darab kiserődtípus közül. Magyarország területén ebből a típusból összesen 2 darab található, mégpedig Visegrád – Gizellamajor és Budapest – Eskü Tér (Március 15-e tér) római erődjei. Az elemzésnél vizsgáltam az erődtípusok alaprajzát (alak, szabályosság), a falakat (méretek, falazási technika), a tornyokat (alak, elhelyezkedés), a belső épületeket (elhelyezkedés, funkció), a kapukat (elhelyezkedés, tulajdonságok), a helyőrséget (létszám, egységtípusok), az erődök elhelyezkedését, funkcióját (elhelyezkedés és egyéb adatok alapján) és az erődítmények keletkezésének időpontját, keletkezését. A fent említett szempontok alapján definiálom az erődtípust, illetve olyan tulajdonságjegyeket igyekszem feltárni, amelyek kizárólag a típus sajátosságai, és amelyek segítségével könnyebben elkülöníthető a *quadriburgium* erődtípus a kiserődök csoportján belül.

Úgy vélem, hogy a fent említett tulajdonságjegyek közül az erődök alaprajza a legkiválóbb tulajdonság és egyben a legfontosabb is. A katalogizált erődtípusok²² alaprajza négyszög, szűkebb értelemben véve pedig inkább a négyzet-forma felé tendál, hasonlóan a korábbi téglalapéhoz vagy kártyaforma erődtípusokhoz, azonban az alapterület

¹⁷ Gregory 1996 (2. jegyz.) 190; Gichon 1969 (14. jegyz.) 261; Lander 1980 (3. jegyz.) 1056.

¹⁸ Wilkes 1986 (8. jegyz.) 59–60; Johnson 1983 (3. jegyz.) 94, 166. Petrikovits 1971 (15. jegyz.) 200–201; Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 136–137; Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 20–21; Gudea 2002 (3. jegyz.) 119–121; Lander 1980 (3. jegyz.) 1051–1057; Atanassova-Georgieva 2005 (3. jegyz.) 248; Gichon 1969 (14. jegyz.) 256–262.

¹⁹ Johnson 1983 (3. jegyz.) 94, 166; Gudea 2002 (3. jegyz.) 120; Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 15–22; Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 136–137; Gichon 1969 (14. jegyz.) 257; Lander 1980 (3. jegyz.) 1051; Szilágyi 1952 (6. jegyz.) 214; Atanassova-Georgieva 2005 (3. jegyz.) 248.

²⁰ Gudea 2002 (3. jegyz.) 120; Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 20; Gichon 1969 (14. jegyz.) 257–259; Lander 1980 (3. jegyz.) 1051.

²¹ Gudea 2002 (3. jegyz.) 119–121; Johnson 1983 (3. jegyz.) 94, 166; Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 136–137; Gichon, M.: The strategic conception and the tactical functioning of the limes Palaestinae after the Diocletian reorganization. In: *Roman Frontier Studies*. Ed. W. Groenman-van Waateringe – B. L. Van Beek – W. J. H. Willems – S. L. Wynia. Oxford 1997, 25–31 (Gichon 1997); Mordechai Gichon: Estimating the strength of Quadriburgia garrisons, exemplified by En Boqeq in the Negev. In: *The Eastern Frontier of the Roman Empire*, Ed. D. H. French and C. S. Lightfoot. Ankara 1989, 121–142 (Gichon 1989).

²² Az erődítéskatalógust a terjedelmi korlátok miatt nem áll módomban publikálni, azonban az Országos Tudományos Diákköri dolgozatomban az adatok teljes terjedelmükben elérhetőek. Horti 2009 (1. jegyz.).

és egyéb építészeti tulajdonságaik vizsgálata olyan eltéréseket tárt fel, amelyek egyértelműen elkülöníthetővé teszik a típust. Ezt a katalógus adatai is megerősítik, a *quadriburgium* kategóriába tartozó erődítményeknek ez adja az alaptulajdonságát, vagyis a négyzethez konvergáló alaprajz. Azt nem lehet kijelenteni, hogy csakis és kizárólag a szabályos négyzet alakú erődítmények tartoznak a típushoz, mivel az esetek nagy többségében van néhány méter eltérés az egymással szöget bezáró falak között. Ugyanakkor az erődítmények gyakran a terepviszonyok miatt nem lehettek szabályosak.

E feltételezésemet erősíti meg a szó etimológiai elemzése is: Olyan vár, kastély, erődítmény, mely alaprajzát tekintve négyszög alakú.²³ A *quadriburgium* típus esetében az alaprajz leggyakoribb formája a négyzetes, illetve a szabályos négyszög alak volt. Azonban ez alól is voltak kivételek (lásd alább).

A következő lényeges pont a falak kérdése. Szembetűnő, hogy az erődítménytípus falainak méretei között jelentős eltérések vannak, annak ellenére, hogy alaprajzuk hasonló, négyzetes formájú, leszámítva néhány kivételt, amelyeket további vizsgálat alá kell venni. A katalogizált erődítmények közül a legnagyobb falhosszúsággal Burg-bei-Stein erődje rendelkezik, amely egész pontosan 100 méter, illetve az erődítés szabályos négyszög alaprajzzal rendelkezik.²⁴ Ez talán már kevésbe felel meg a kis alapterületnek, de az adat viszonyítás kérdése. Egy olyan erődítményhez mérve, mint Göd-Bócsaújtelep, ovális alaprajzú erődje lett volna, amelynek hosszanti átmérője 400 méter, ez a falhosszúság is eltörpül.²⁵ Azonban szeretném leszögezni, hogy véleményem szerint Burg-bei-Stein erődítménye kell, hogy a felső határ legyen, vagyis ez az erődítmény a legnagyobb *quadriburgum*. Ha elfogadjuk a feltevést, amely szerint az alaprajz négyzethez konvergálása mellett ragaszkodunk ahhoz az alapelváráshoz, amely szerint egy *quadriburgium* falának hosszúsága nem haladhatja meg a 100 métert, akkor ez a szám megfeleltethető a kiserődítmények kategóriájának alaptulajdonságaihoz. Mihail Zahariade azon kijelentése, amely szerint a *quadriburgium* típusú erődítmények alapterülete nem haladja meg az 1 hektárt, vagyis a 10 000 négyzetmétert is alátámasztja feltevésem. Ha a fenti adatot leosztjuk négyzetes alaprajzú erődítmények átlagos falhosszára, akkor 100 métert kapunk.²⁶ A falak hosszának alsó határát pedig En Boqeq erődítménye szolgáltatja, amely szintén szabályos négyzet alaprajzzal rendelkezik, és ahol a falak hossza, a tornyok oldalhossza nélkül 16 méter.²⁷ Ennél jelenleg a szakirodalom nem ismer kisebb méretű falhosszt, így tehát ésszerű megállapítani, hogy En Boqeq falai szolgáltatják a minimumot jelentő falhosszúsági adatot.

Az egymással derékszöget bezáró falakat tekintve pedig lényeges tényező, hogy közöttük a méretbeli különbség nem szabad, hogy túl nagy legyen, mivel akkor elveszítené az erőd a négyzetes alaprajzi sajátosságát. Így tehát arányoktól függően, az erődítmények egymással szöget bezáró falai közötti különbség nem lehet több 10–15 %-nál.

²³ Horti 2009 (1. jegyz.) 23.

²⁴ Johnson 1983 (3. jegyz.) 162–163.

²⁵ Mindkét erődítés keltezése a Kr. u. 4. század végére tehető, így alkalmassá válnak az összehasonlításra. Mráv Zsolt: *Dunakeszi – késő római kikötőerőd*. Budapest 2009, 9–13.

²⁶ Zahariade 1999 (5. jegyz.), 3.

²⁷ Gichon 1969 (14. jegyz.) 257; Gichon 1989 (21. jegyz.) 121; Gregory 1996 (2. jegyz.) 191; Gichon, M.: En Boqeq. In: *Encyclopedia of archeological excavations in the Holy Land, Volume II*, Ed. Michael Avi-Yonah. London 1976, 365–370 (Gichon 1976).

A falak vastagsága szintén változatos. Gornea erődjének falai 1,1–1,5 méter vastagok,²⁸ amíg Burg-bei-Stein falai 3,3 méter vastagságúak.²⁹ Visegrád – Gizellamajor falainak vastagsága 1,6 méter,³⁰ Budapest – Eskü Tér (Március 15-e tér) erődjének falvastagsága 3,4 méter.³¹ A falak vastagsága önálló szempontként nem feltétlen kritériumjellegű, mivel nincs megkülönböztető jellege. Az erődítések falainak vastagsága inkább az alapterületük függvénye. Csakis és kizárólag akkor kell ezt figyelembe vennünk, amikor az erődítmények funkciójával hozzuk kapcsolatba a falakat. A *quadriburgiumok* fél-katonai, katonai jellegű létesítmények, és a falaknak is ennek a követelménynek kell megfelelniük. A tulajdonság megállapításához nagyban hozzájárul, hogy a rekonstrukciós sémáknak köszönhetően kijelenthetjük, hogy a *quadriburgiumok* falain mellvéd található, mely erődönként változóan csipkézett. Ehhez azonban elengedhetetlen a megfelelő fajszerűség.

Ebbe a szempontba tartozik még a falazási technika, amely szintén változatos a típus egészét tekintve. Megtalálható mind az *opus incertum*,³² az *opus mixtum*³³ és az *opus rusticatum*³⁴ falazási technika az erődöknél, vagyis a késő császárkor összes falazástechnikai módszerét felhasználva épültek az erődök mellőzve az egységességet. A Visegrád – Gizellamajor és Budapest – Eskü téri (Március 15-e téri) erődök esetében egyezés mutatkozik a falazási technika szempontjából, mivel mindkettő *opus incertum* falazási technikával készült, illetve megtalálható mindkét létesítménynél az *opus gallicum* falazás a tornyok esetében.³⁵ A falazási technikának egyénileg szintén nem tulajdoníthatunk kritériumbeli jelentőséget. Ennek a tulajdonságnak az erődök keletkezésének megállapításakor van legnagyobb szerepe.

A tornyok képezték a korábbi szakirodalmakban a meghatározás fő szempontját a *quadriburgiumok* esetében, ugyanis úgy vélték, hogy a négy saroktorony a legfontosabb alaptulajdonsága az ilyen típusú erődöknek.³⁶ Ez nem helytálló kijelentés, mivel nem a tornyok, hanem az erődítmények alaprajza a fő szempont.

A tornyok elég nagy változatossággal jelennek meg az erődöknél, ugyanis a sarkokon található tornyok nagy része négyzet³⁷ vagy téglalap³⁸ alakú, de találunk kör³⁹ és legye-

²⁸ Gudea 2002 (3. jegyz.) 119; Gudea 1974 (6. jegyz.) 175.

²⁹ Johnson 1983 (3. jegyz.) 163.

³⁰ Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 16–20; Visy Zsolt: *A Ripa Pannonica Magyarországon*. Budapest 2000, 48 (Visy 2000).

³¹ Visy Zsolt: *A római limes Magyarországon*. Gyomaendrőd 1989, 83 (Visy 1989); Visy 2000 (30. jegyz.) 58; Visy Zsolt (szerk.): *The Roman Army in Pannonia*. Budapest 2003, 202 (Visy 2003); Póczy Klára – Lengyelne Kurucz Katalin (szerk.): *Aquincum, Budapest a római korban*. Budapest 30–31 (Póczy – Lengyelne (31. jegyz.)); Nagy Lajos: *Az eskü-téri római erőd, Pest város őse*. Budapest 1946 (Nagy 1946).

³² Például Visegrád esetében lásd: Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 21.

³³ Például *Castra Martis*nál, Atanassova-Georgieva 1974 (3. jegyz.) 168.

³⁴ Például En Boqeq tornayinál, Gichon 1969 (14. jegyz.) 257.

³⁵ Gróf – Gróh 2006, 16–21; Visy 1989 (31. jegyz.) 83; Visy 2000 (30. jegyz.) 58; Visy 2003 (31. jegyz.) 202; Póczy – Lengyelne (31. jegyz.) 30–31; Nagy 1946 (31. jegyz.) 55.

³⁶ Szilágyi 1952 (6. jegyz.) 214.

³⁷ Például Gornea, Gudea 2002 (3. jegyz.) 119.

³⁸ Erre példa Eski Hisar, Gregory 1996 (2. jegyz.) 193.

³⁹ Például Saldum erődje, Gudea 2002 (3. jegyz.) 125.

ző⁴⁰ alakú. A közfalakra telepített tornyok szintén négyzet, patkó vagy téglalap alakúak. Visegrád – Gizellamajor és Budapest – Eskü Tér (Március 15-e tér) erődjai hasonlóságot mutatnak a tornyok kérdésében is, ugyanis mindkét erőd saroktornyai legyező alakúak.⁴¹ Oldaltornyok tekintetében azonban eltérnek egymástól, mivel Visegrád *quadriburgium*-ján méreteinél fogva nem találhatók oldaltornyok, amíg az Eskü téri (Március 15-e téri) erődítmény esetében közfalanként 2–2 patkó alakú torony található.⁴²

Emellett fontosnak tartom megjegyezni, amit a szakirodalom is hangsúlyoz, hogy a *quadriburgium* típusú erődítmények tornyai kivétel nélkül, alaktól függetlenül mind a falak síkjából előreugró tornyok, így lehetővé teszik a védők számára az oldalirányú pásztázást a közfalak mentén.⁴³

A tornyok szerepe a védelmi erőkhöz meghatározásában jelentkezik, mivel minél nagyobb, erősebb tornyokat telepítettek egy erődre, annál kevesebb katonával kellett a közfalakat védeni.⁴⁴ Emellett az erődítményben a tornyok még védekező hadigépek használatát is elősegítették, mivel méretüknél fogva alkalmassá tehették az erődöket ehhez hasonló gépezetek használatára, persze ez alól is vannak kivételek.⁴⁵ A tornyok nagyrészt a központi udvar felől közelíthetők meg, vagy pedig a falak járószintjéről. Ezen kívül a rekonstrukciós sémáknak köszönhetően megállapítható, hogy a tornyok tetején és belsejében lőállások találhatók. A tornyok belsejében kő vagy fa szerkezettel létrehozott emeletek szintjeinél lőréses helyezkednek el. A tornyok, csakúgy, mint a falak tetején mellvéd található, mely erődönként különbözőképpen csipkézett.⁴⁶

A tornyoknak véleményem szerint oly viszonylatban van feltételeformáló szerepük, hogy a *quadriburgium* típusba került erődítményeken a tornyoknak kiszögellőnek kell lenniük. Az erődítések kivétel nélkül kiugró tornyokkal rendelkeztek, amely a késő császárkori építészeti jellegből adódhat. A tornyok alaprajza, illetve egyéb építészeti sajátosságai főként az erődítések legutolsó építési periódusának meghatározásában nyújthat segítséget.

A Magyarország területén található 2 darab *quadriburgium* típusú erődítmény azonban tornyok szempontjából egyéb érdekes talán pannoniai, esetleg típusbeli sajátosságokat is mutat. Mindkét erődítmény esetében ugyanis a feltárást végző régészeknek sikerült beazonosítani 1–1 kitörőkaput.⁴⁷ Visegrád esetében ez a Délkeleti toronyban található,⁴⁸ amíg az Eskü téri (Március 15-e tér) *quadriburgium* esetében az északi falon,

⁴⁰ Erre példa Khan el Qattar, Lander 1980 (3. jegyz.) 1055.

⁴¹ Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 16–20; Visy 1989 (31. jegyz.) 83; Visy 2000 (30. jegyz.) 58; Visy 2003 (31. jegyz.) 202; Póczy – Lengyelne (31. jegyz.) 30–31; Nagy 1946 (31. jegyz.) 55.

⁴² Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 16–20; Visy 1989 (31. jegyz.) 83; Visy 2000 (30. jegyz.) 58; Visy 2003 (31. jegyz.) 202; Póczy – Lengyelne (31. jegyz.) 30–31; Nagy 1946 (31. jegyz.) 55.

⁴³ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 129; Johnson 1983 (3. jegyz.) 94–95, 166; Gudea 2002 (3. jegyz.) 119–120; Petrikovits 1971 (15. jegyz.) 197–199; Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 21; Lander 1980 (3. jegyz.) 1051; Szilágyi 1952 (6. jegyz.) 214; Atanassova-Georgieva 2005 (3. jegyz.) 248.

⁴⁴ Gichon 1989 (21. jegyz.) 121–142.

⁴⁵ Gichon 1989 (21. jegyz.) 121–142.

⁴⁶ Rekonstrukciós sémákat Visegrád, *Castra Martis* és En Boqeq esetében állítottak fel a kutatók.

⁴⁷ Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 16–20; Visy 1989 (31. jegyz.) 83; Visy 2000 (30. jegyz.) 58; Visy 2003 (31. jegyz.) 202; Póczy – Lengyelne (31. jegyz.) 30–31; Nagy 1946 (31. jegyz.) 55.

⁴⁸ Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 16–20.

az Észak-nyugati saroktoronyhoz közeli oldaltorony falában alakították ki.⁴⁹ Az azonban továbbra is kérdés marad, hogy a kitörőkapu jelensége vajon miért jelenhetett meg a két pannoniai erődítménynél és miért nincs erre a szakirodalomban egyéb területen található erődöknél párhuzam. Levonhatók-e olyan következtetések, mint például, az azonos építő, építtető személye? Vagy esetlegesen korjelenségről beszélhetünk-e? Még az is felmerülhet, hogy a kitörőkapu egy, a térségre jellemző építészeti sajátosság. A kérdések és feltevések tisztázására további kutatás szükséges.

A belső épületek szintén jelentőséggel bírnak a *quadriburgium*ok meghatározásakor. A késő római erődépítészet bizonyos típusaira, például a quadriburgiumra is jellemző, hogy a belső épületek szorosan a falakhoz épültek, így biztosítva védelmet a távolsági fegyverek becsapódó lövedékei ellen.⁵⁰ Az is fontos, hogy az épületek többsége szilárd építőanyagból (kő vagy tégl) és nem pedig faanyagból készült.⁵¹ Ettől függetlenül előfordultak olyan esetek, amelyeknél bebizonyosodott, hogy az erődökön belül voltak fából készült épületek.⁵² Ezeket az építési sajátosságokat hozzá kell adnunk a *quadriburgium*ok tulajdonságainak gyűjteményéhez. Azonban arra is van példa, hogy az erődök központi udvarának belsejében épületeket találunk, mint például Castra Dionysias vagy Bourada esetében.⁵³ Ezeknek nincs meghatározó jellegük, véleményem szerint, előfordulhatnak bármely erődnél, kritériumként pusztán az előbbiekben leírt épület-tulajdonságokra kell tekintenünk.

A funkciót illetően az épületek nagyon változatos skála mentén mozognak. En Boque erődjénél a feltárt épületek az ásátásvezető szerint kétszintesek voltak és ennek megfelelően az alsó szinten raktárak, a felső szinten pedig barakkok voltak.⁵⁴ Castra Martis esetében feltárássra került egy olyan épület, amelynek pontos rendeltetését az ásátásvezető ugyan nem tudta meghatározni, de feltételezte, hogy az épület speciális funkciókkal rendelkezett.⁵⁵ Visegrád esetében sikerült a legrészletesebb leírást adni a belső épületek funkcióiról, mivel itt sikerült feltárni egy gabonaraktárt,⁵⁶ valószínűsíthetően egy szentélyt, az északnyugati toronyban egy *hypocaustum*os fürdőt.⁵⁷ Wilten esetében a két robusztus belső épületnek kizárólag gabonaraktári funkciót tulajdonítanak.⁵⁸ Budapest – Eskü tér (Március 15-e tér) *quadriburgium*ának vizsgálatakor pedig pusztán annyit lehet megállapítani, hogy a belső épületek az erőd falai mentén épültek, a központi udvar beépítettségéről nincs adat.⁵⁹ Amint tehát láthatjuk, valóban változatos ren-

⁴⁹ Visy 1989 (31. jegyz.) 83; Visy 2000 (30. jegyz.) 58; Visy 2003 (31. jegyz.) 202; Póczy – Lengyelne (31. jegyz.) 30–31; Nagy 1946 (31. jegyz.) 55.

⁵⁰ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 129.

⁵¹ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 129.

⁵² Gichon 1969 (14. jegyz.) 257; Gichon 1976 (27. jegyz.) 369.

⁵³ Lander 1980 (3. jegyz.) 1053–1055; Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 137; Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 131.

⁵⁴ Gichon 1969 (14. jegyz.) 257–261; Gichon 1976 (27. jegyz.) 369.

⁵⁵ Atanassova-Georgieva 1974 (3. jegyz.) 168.

⁵⁶ Borhy László: *Non castra sed horrea...* Sonderdruck aus „Bayerische Vorgeschichtsblätter“ 61 (1996) 207–224 (Borhy 1996).

⁵⁷ Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 17–20.

⁵⁸ Johnson 1983 (3. jegyz.) 59, 189, 194, 215.

⁵⁹ Visy 1989 (31. jegyz.) 83; Visy 2000 (30. jegyz.) 58; Visy 2003 (31. jegyz.) 202; Póczy – Lengyelne (31. jegyz.) 30–31; Nagy 1946 (31. jegyz.) 55.

deltetéssel rendelkeztek a szakirodalom által ismertetett belső épületek. Ennek azonban csak oly szempontból van esetünkben jelentősége, hogy a belső épületeknek meg kell őrizniük kapcsolatukat a katonai jelleggel. A belső épületek funkcióinak összefüggésben kell lenniük a katonák életével, ez alatt pedig sok mindent érthetünk. Például az imént felsorolt barakk, gabonaraktár, szentély, fürdő és talán a speciális funkció alatt az adminisztrációt, vagy egyéb hasonló feladatokat kell értenünk, de ezekről mind elmondható, hogy szoros kapcsolatban állnak egy római katona életével.

A kapuk esetében röviden kell szólnom, mivel ez a szempont eléggé egyöntetű jeleget mutat a katalógus adatai alapján. A *quadriburgium*okban feltárt kapuk, az esetek többségében és a szakirodalom állítása szerint, egyszárnyú, keskeny és megerősített bejáratok.⁶⁰ A katalógus alapján, némely erőd esetében a kapubejáratot megerősítették tornyokkal, mint például Gornea esetében, ahol a kaput téglalap alakú tornyok védték.⁶¹ A megerősített kapuk közé tartozik az „Andernach” típusú kapu is,⁶² mely több helyen is előfordul, többek között Irgenhausen és Porecka erődjeinél.⁶³ Némely esetekben azonban nem volt szükség a kapuk külön tornyokkal vagy egyéb védművekkel való biztosítására, ugyanis a sarok, vagy a közfalakon ülő tornyok olyan pozícióban helyezkedtek el, hogy elégséges védelmet biztosítottak a bejárók számára. Erre példa En Boeqq erődje, ahol a két saroktoronyról megfelelő védelmet lehetett biztosítani a kapuknak.⁶⁴

Visegrád – Gizellamajor esetében is helytálló az a kijelentés, amely szerint a *quadriburgium* típusú erődítményeknek egy keskeny kapubejárájuk van.⁶⁵ Tornyokkal nem erősítették meg, mely az erőd méreteiből is adódhat, valamint robusztus saroktoronyaikból, amelyek kellő védelmet biztosíthattak az erőd északi oldalán elhelyezkedő kapunak.⁶⁶ Budapest – Eskü tér (Március 15-e tér) esetében a kapukról nem szolgáltatott elégséges információt az erőd feltárása, illetve a feltárásról megjelent szakirodalmak.⁶⁷ Eltekintve a ténytől, hogy a kapukról ilyen röviden szoltam, mégis nagy jelentőséget kell tulajdonítanom neki, mivel ez szintén meghatározó jellegű. Úgy vélem, hogy a *quadriburgium* erődítménstípusnál fontos jellegzetesség az egyszárnyú, keskeny kapubejárat, amelynek védelmére az építők igen nagy hangsúlyt fektettek.

A helyőrségek típusairól és létszámáról szűkszavúan nyilatkozik a szakirodalom és leginkább feltételezésekbe bocsátkozik. Említésre kerül *Castra Martis* erődítménye, ahol az ásatásvezető szerint egy lovassági *auxilia* állomásozhatott.⁶⁸

Azonban egy fontos tanulmány, amely M. Gichon tollából származik, megpróbálja megbecsülni a *quadriburgium* típusú erődítmények helyőrségének létszámát, típusát és

⁶⁰ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 129; Petrikovits 1971 (15. jegyz.) 200–201; Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 20; Gudea 1974 (6. jegyz.) 179; Gichon 1969 (14. jegyz.) 259; Lander 1980 (3. jegyz.) 1051; Atanassova-Georgieva 2005 (3. jegyz.) 248.

⁶¹ Gudea 2002 (3. jegyz.) 125.

⁶² Petrikovits 1971 (15. jegyz.) 200.

⁶³ Petrikovits 1971 (15. jegyz.) 200; Johnson 1983 (3. jegyz.) 165; Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 136.

⁶⁴ Gichon 1989 (21. jegyz.) 121–142.

⁶⁵ Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 16–20.

⁶⁶ Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 16–20.

⁶⁷ Visy 1989 (31. jegyz.) 83; Visy 2000 (30. jegyz.) 58; Visy 2003 (31. jegyz.) 202; Póczy – Lengyelne (31. jegyz.) 30–31; Nagy 1946 (31. jegyz.) 55.

⁶⁸ Atanassova-Georgieva 2005 (3. jegyz.) 244–247.

erejét En Boqeq példáján keresztül.⁶⁹ A helyőrség kérdésével foglalkozó publikáció komoly áttekintő munka, sok hasznos adattal szolgál, amelyeknek egy részével egyetértek, viszont számos kérdésben nem. Annyi bizonyos, mint már említettem is, hogy En Boqeq a legkisebb alapterületű erődítmény a szakirodalomban felsorolt *quadriburgiumok* között. Ezt figyelembe kell vennünk, amikor részletesen áttanulmányozzuk a közölt adatokat.

M. Gichon megállapítása szerint az erődítmény hatékony védelmezéséhez 46–56 katona elegendő, akik íjakkal és kézi tusára alkalmas fegyverekkel is fel vannak szerelve, bár fő fegyverként az íjra tekint.⁷⁰ En Boqeq esetében a helyőrség létszámának becslése logikus és elfogadható érveken alapul, mivel az erődítmény kapacitás tekintetében (élelem-, vízraktározás és férőhely szempontjából) ennyi embert tud befogadni. Bár számos példa utal arra is, hogy a fent említett becslés meghaladja a valódi létszámot. Így, a továbbiakban, vizsgálat tárgyát kell, hogy képezze a helyőrség létszámának kérdése. Az íj, mint fő fegyvertípus használatával, maximálisan egyetértek. Az általa közölt egységek harci helyzetben történő felállítása, azonban felülvizsgálatra szorul.⁷¹ Véleményem szerint túl sok hangsúlyt fektet a tornyokra és elhanyagolja az összekötőfalakat, szinte kihagyva innen a katonaságot, holott ezen a pontokon is mindenképpen fontos volt harci helyzetben a katonaság jelenléte.

A *quadriburgium* típusú erődök mérete, amint azt a katalógus is tükrözi, változó és ezzel együtt a legénység létszáma is változik. M. Gichon állítása az eddig feltárt legkisebb *quadriburgiumra* lehet érvényes, így tehát a méretek növekedésével arányosan az erődökben állomásozó katonaság aránya is nőhet, de nem szükségképpen. Kijelentések teljes bizonyossággal források hiányában nem tehetők, mivel a helyőrség függött a rendelkezésre álló készletektől és a katonaság létszámától és helyigényétől (ha feltesszük, hogy lovasság is állomásozott az erődben, akkor annak nagyobb helyigénye lehetett), valamint az erőd elhelyezkedésétől, szerepétől.

A fegyverzetről pedig annyit szeretnék szólni, hogy véleményem szerint elfogadható az íj legfőbb fegyverként való használata, mivel a falak védelménél ez lehetett a legjobb és leghatékonyabb eszköze. Az a feltételezés, amely szerint az erőd típusban lovasok is állomásozhattak, nem elvetendő, de a lovak alkalmazása talán csak az őrjáratok biztosításához volt szükséges, ha defenzívába szorították az erőd védőit, leginkább íjakat használhattak. Emellett tudjuk azt is, hogy a késő császárkorban léteztek keleti mintájú lovas íjász alakulatok is, amelyek ötvözik a fent említett két egységtípust, így téve egyszerre alkalmassá őket az őrjáratozásra és a magas kvalitású íjászati képzettségre az erőd védésekor. Azonban ez csak feltételezéseken alapszik és a legtöbb esetben nem lehet azonosítani az erődökben állomásozó katonaság típusát és felszereltségét.

A *quadriburgiumok* esetében tehát a szakirodalom a kis létszámú helyőrség kritériumára szorítkozik,⁷² de véleményem szerint ez nem mérvado tulajdonságjegy. Valóban alkalmas lehetett az erőd típus arra, hogy kis létszámú helyőrséggel lehessen védeni, de ez nem meghatározó tulajdonság. Az erődítmények helyőrségének mérete nézeteim szerint az erődök méretétől, befogadó kapacitásától és a katonaság fegyvernemétől nagy-

⁶⁹ Gichon 1989 (21. jegyz.) 121–142.

⁷⁰ Gichon 1989 (21. jegyz.) 121–142.

⁷¹ Gichon 1989 (21. jegyz.) 139, fig. 9.5.

⁷² Gregory 1996 (2. jegyz.) 190; Gichon 1969 (14. jegyz.) 261; Lander 1980 (3. jegyz.) 1056.

ban függött, így a *quadriburgium*ok helyőrsége is. Úgy vélem egy *quadriburgium*mak mint fél-katonai, katonai létesítménynek tükröznie kellett ezt a jellemvonást és erőd-ként kellett funkcionálnia, vagyis olyan létszámú haderővel kellett, hogy rendelkezzen, amely alkalmassá teszi egy önálló védelmi egységként való működésre. A helyőrség létszámának és fegyvernemének ehhez a fontos feltételhez kellett alkalmazkodnia.

A *quadriburgium* típusú erődítmények elhelyezkedésének a skálája a legváltozatosabb. A rendelkezésre álló adatok alapján megtalálhatóak Észak-Afrika provinciáiban (4 darab), nagy számban a Közel-Keleten (14 darab), a Duna alsó folyásánál (35 darab), Pannonia területén (2 darab), a felső-dunai és rajnai limes mentén (5 darab), vannak belső erődítések Gallia területén (2 darab) és vannak olyan erődítmények is, melyek elhelyezkedéséről, sajnos, jelenleg nincs pontos információnk (4 darab).⁷³ Amint az az adatokból kitűnik a Római Birodalom egész területén találhatók *quadriburgium*ok a késő császárkorban. Nincs olyan terület, ahova specifikusan építették volna az erődítménytípusba tartozó létesítményeket, vagy különleges funkciót titultak volna nekik.

Az erődök elhelyezkedése alapján megállapítható, hogy a Közel-Kelet provinciáiban és az Al-Duna régióban megnő a sűrűségük, amely véleményem szerint egy meghatározott építési program következménye lehet, vagy pedig a térség viszonyaihoz az erődítmény karakterisztikája megfelelt és ezt az építők is észrevették. Az erődök elhelyezkedését ezért a rendeltetésükkel és az építésük idejével lehet szorosan egybekapcsolni és ez alapján következtetéseket levonni.

Azt tehát megállapítható, hogy az erődítmény típusba tartozó létesítmények építési helye nem meghatározó a típus azonosításakor, vagyis nincs megkülönböztető jellege a *quadriburgium*ok szempontjából.

A *quadriburgium*ok rendeltetéseinek skálája igen színes képet mutat, de azt meg kell említenem, hogy erre a tulajdonságjegyre kizárólag feltételezések alapján következtetnek a kutatók. A szakirodalom igen szűkszavúan nyilatkozik az erődítmények rendeltetésének tárgyalásával, mivel nem lehet pontosan kikövetkeztetni, hogy az akkori építők milyen megfontolásból építették az adott helyre a létesítményeket. A feltételezések azonban valóban széles skálán mozognak, de mint majd láthatjuk is, egy közös szempontnak megfelelnek.

A *quadriburgium*típusú erődítmények között találunk frontszakasz ellenőrzésére kijelölt erődöt, mint például Burg-bei-Stein,⁷⁴ vagy pedig előretolt helyőrséget, mint Gornea esetében.⁷⁵ Larcay-ra mint egy belső erődre kell tekintenünk, amely főként egy adott útvonal ellenőrzését látta el, de menedékhelyként, esetleg magánerődítményként is szolgálhatott.⁷⁶ *Castra Martis* és En Boqeq esetében talán a funkció kikövetkeztetése a legnyilvánvalóbb, de ebben sem lehetünk biztosak. Az előbbi valószínűleg a Vrashka Chuka átjárót védhette és ezáltal a provincia belsejét az ellenséges betöréstől,⁷⁷ amíg az

⁷³ Wilkes 1986 (8. jegyz.) 59–60; Johnson 1983 (3. jegyz.) 94, 166. Petrikovits 1971 (15. jegyz.) 200–201; Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 136–137; Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 20–21; Gudea 2002 (3. jegyz.) 119–121; Lander 1980 (3. jegyz.) 1051–1057; Atanassova-Georgieva 2005 (3. jegyz.) 248; Gichon 1969 (14. jegyz.) 256–262.

⁷⁴ Petrikovits 1971 (15. jegyz.) 193.

⁷⁵ Gudea 2002 (3. jegyz.) 118–120.

⁷⁶ Johnson 1983 (3. jegyz.) 95.

⁷⁷ Atanassova-Georgieva 2005 (3. jegyz.) 248.

utóbbi a közelében levő oázist védelmezhetette.⁷⁸ Qasr el Hallabat rendeltetésének megállapításakor a szakirodalom, mivel a *Strata Diocletiana* mentén helyezkedik el, az útvonal ellenőrzését és őrzőjáratok biztosítását feltételezi.⁷⁹ Irgenhausen esete a legvitatottabb, mivel az erődítménynek két fő rendeltetést tulajdonítottak, egyik egy megerősített magtár,⁸⁰ másik pedig az Itáliába vezető útvonalak egyikének őrzése lehetett.⁸¹ Visegrád – Gizellamajor a hatáskörébe tartozó Duna szakaszt biztosíthatta, valamint a közeli őrtornyok működtetése lehetett a funkciója.⁸² A Budapest – Eskü téri (Március 15-e téri) erődítménynek pedig a Dunán lévő állandó híd pesti hídfőjének, valamint a híd forgalmának és a rajta folyó kereskedelemnek a biztosítása lehetett a feladata.⁸³

Amint az kiderült elég széles a skála, de a tulajdonság, amiben mind megegyeznek az a katonai, fél-katonai funkció. Ez az a tulajdonság, amely lényeges az erődítések azonosításánál. Irgenhausenre illelő vitás kérdést pedig, véleményem szerint, úgy lehet eldönteni, hogy mindkét funkcióról megállapítjuk, hogy igenis katonai funkcióval bírnak. Ilyen szempontból az útvonal ellenőrzése nem kérdéses, de az erődítmény jellegét viselő magtár igen. Azonban az ilyen típusú magtár is erődítés, amelyben katonaság állomásozott és védte annak tartalmát, amely a közeli katonai létesítmények ellátására használhatták. Úgy gondolom az nem kérdéses, hogy katonai funkciót takar, sőt igen fontosat, mivel az ellátmány őrzése igen lényeges volt. Ha az ellenség birtokába került, akkor nagy veszteség érhetne az adott térség katonaságát. Így lényegében katonai funkciót kell tulajdonítanunk a frontközelben levő megerősített magtáraknak is.

Az erődítmények létesítésének időpontja sok információhoz juttat bennünket, például arra enged következtetni, hogy mely uralkodó alatt kezdtek el építeni egy adott erődítménytípust, vagy esetleg mely uralkodó hadmérnökeinek ötlete alapján keletkezhetett az erődítmény. A *quadriburgium* típusú erődöket nagyon sokáig Diocletianusszal és a tetrarchiával hozták kapcsolatba,⁸⁴ mivel az erődök jelentős része valószínűleg az ő uralkodásuk alatt épült és ezt megerősítik a rendelkezésre álló adatok is. Az bizonyos, hogy kivétel nélkül Kr. u. 2. században vagy annál később épültek, vagy legalábbis az adott időben jelentős átalakításokon mentek keresztül és kapták meg jelenleg is ismert formájukat. Ilyen erődítmény például Qasr el Hallabat erődje, amelyet építési tábla alapján Kr. u. 213-ra keltezett a feltárást végző régész, illetve bizonyos, hogy Diocletianus korában jelentős átalakításokon ment keresztül.⁸⁵ Találunk erődöket Constantinus (Visegrád)⁸⁶ és Valentinianus (Schaan)⁸⁷ idejéből is, sőt a biztosan datált erődítmények nagy része e három császár alatt keletkezett. Vannak azonban erődítmények, melyek még

⁷⁸ Gichon 1969 (14. jegyz.) 260; Gichon 1997 (21. jegyz.) 30; Gichon 1989 (21. jegyz.) 121–122.

⁷⁹ Gregory 1996 (2. jegyz.) 202.

⁸⁰ Johnson 1983 (3. jegyz.) 194; Borhy 1996 (56. jegyz.) 212–219.

⁸¹ Johnson 1983 (3. jegyz.) 166.

⁸² Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 16–20.

⁸³ Nagy 1946, 37–63.

⁸⁴ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 137.

⁸⁵ Lander 1980 (3. jegyz.) 1054.

⁸⁶ Gróf – Gróh 2006 (2. jegyz.) 21.

⁸⁷ Southern – Dixon 1996 (4. jegyz.) 136–137.

nincsenek teljes pontossággal keltezve (Budapest – Eskü Tér (Március 15-e tér), amelyről pusztán annyit tudunk, hogy Kr. u. IV. század elején épült⁸⁸).

Az erődítmények építésének időpontja nem meghatározó jellegű. Kétségtől fontos, hogy mely uralkodó alatt készültek az ilyen típusú erődítmények, legfőképp az építkezési periódusok meghatározásánál. Azonban, ha a fent említett kritériumoknak megfelelnek az erődök, akkor biztonsággal besorolhatók a *quadriburgium* típusúak közé.

Végösszegzésként elmondható, hogy a *quadriburgium* típusú erődöknek mely követelményeknek kell megfelelniük. A következő megállapítások természetesen tovább finomodhatnak, amennyiben a rendelkezésre álló adathalmaz bővül további feltárások, illetve publikációs tevékenység következtében. Számos meghatározott követelmény önmagában nem meghatározó jellegű, azonban a vizsgált erődítéseknek a legtöbb szempontnak meg kell felelniük, hogy típusbesorolást kaphassanak. Az erődítéskatalógus adatai alapján elmondható, hogy a típusba tartozó erődítéseknek konvergálniuk kell a négyzet alaprajz felé, vagyis az egymásra derékszöget bezáró falak közti különbség nem lehet több 10–15 százaléknál, valamint a falak hossza nem lehet több 100 és kevesebb 15 méternél. A tornyoknak ki kell lépniük a fal síkjából, a belső épületeknek pedig a falak mentén kell elhelyezkedniük és legalább egy részüknek szilárd építőanyagból kell lennie, emellett pedig tükrözniük kell a katonai jelleget. Az erődöknek egy kapuval kell rendelkezniük, mely egyszárnyú, keskeny bejáró. A helyőrségeknek pedig az erődök katonai, fél-katonai jellegét kell tükrözniük. Az erődök elhelyezkedésének az adatok alapján nem tulajdoníthatunk fontosabb szerepet, ahogy építésük időpontjának sem, viszont funkcióikkal egybevéve szintén katonai, fél-katonai jelleget kell ölteniük. Azok az erődítmények, amelyek megfelelnek a fent említett kritériumoknak biztosan a *quadriburgium* erődítípusba sorolhatóak. Visegrád – Gizellamajor és Budapest – Eskü Tér (Március 15-e tér) *quadriburgiumai* is határozottan a típusba tartozó erődítmények.

Summary

The *quadriburgium* type of Roman fortifications is the subject of scholarly debate since the beginning of the 20th century. Although the name is a modern phenomenon, the type can be clearly distinguished among Roman forts, but the criteria whether how is not yet clear. Present study examines the architectural and military properties of the *quadriburgium* type and determines the criteria based on which the category can be distinguished from other Roman fortifications.

⁸⁸ Visy 2000 (30. jegyz.) 58; Visy 2003 (31. jegyz.) 203; Nagy 1946, 101.

Július 1. mint a városi tisztségviselők hivatalba lépésének időpontja: egy tudománytörténeti mítosz?

Ha valaki tudni szeretné, hogy a Római Birodalom városaiban mikor léptek hivatalba a tisztségviselők, az alapvető szakirodalom átlapozása során meglehetősen egységes véleményt talál: a köztársaságkorban január 1. volt a hivatali év kezdete,¹ míg a *principatus* alatt és még a *dominatus* elején is július 1. a szokásos dátum az egész birodalomban.² Néhány egyéb munkát átnézve azonban ellentmondást találunk, Galsterer szerint a hivatali év még a Kr. u. 1. században is január 1-jén indult, Crawford pedig – igen röviden – a július 1-jei dátum egész birodalomra és a teljes császárkorra való kiterjesztése ellen foglal állást, ennek ellenére mégis megfelelő bizonyítékok nélkül fogadja el több esetben a július 1-t.³

¹ Már itt fontos megjegyeznünk, hogy a hivatali év nem mindig esett egybe a naptári évvel, lásd Rómában a néptribunusi évet, ill. az OGIS 458 is külön kezeli kettőt, igaz ugyanarra a napra teszi.

² Mindenekelőtt Mommsen, Th. *CIL X* (1883) p. 90–91 (*in universo imperio adhuc saec. p. C. quarto*) és apud *CIL X* 4631 (*aetate imperatoria*), 5405 (*itaque non refutatur, fastis his quod supra p. 90. 452 docui aetate imperatoria magistratus municipales iniisse k. Iulius*), 7274–7275 (*Eosdem duoviros titulos dedicavisse, quorum alter anni est 198, alter anni 199, ostendit ad Siciliam quoque pervenire, quod obtinuisse in Italia supra p. 90 demonstravi, magistratus municipales iniisse k. Iulius*). Lásd továbbá Liebenam, W.: *Städteverwaltung im römischen Kaiserreiche*. Amsterdam 1967², 272–273 (eredeti megjelenés 1900; Liebenam 1967); Liebenam, W.: s.v. *duoviri* *RE V.B.*, 1905, 1813–1814 (Liebenam 1905); Langhammer, W.: *Die rechtliche und soziale Stellung der Magistratus Municipales und der Decuriones in der Übergangsphase der Städte von sich selbstverwaltenden Gemeinden zu Vollzugsorganen der spätantiken Zwangstaates (2.–4. Jahrhundert der römischen Kaiserzeit)*. Wiesbaden 1973, 49 (Langhammer 1973). Ezt a véleményt fogadja el pl. Sartori, F.: *Problemi di storia costituzionale Italiana*. Roma 1953, 50 (Sartori 1953); Degraasi, A.: *L'amministrazione delle città*. In: Degraasi A.: *Scritti vari di antichità IV*. Trieste 1971, 81 (eredeti publikálás: 1959; Degraasi 1971); Crawford, M. H.: *Roman Towns and Their Charters: Legislation and Experience*. In: *Social Complexity and the Development of Towns in Iberia*. Ed. B. Cunliffe – S. Keay. Oxford 1995, 425 (Crawford 1995). Úgy tűnik, Crawford később megváltoztatta ezt a véleményét: Crawford, M. H.: *How to create a municipium: Rome and Italy after the social War*. In: *Modus operandi. Essays in Honour of Geoffrey Rickman*. Ed. M. Austin – J. Harries – Ch. J. Smith. London 1998, 38 (Crawford 1998): „there is no evidence that the date of entry into office by local magistrates was ever determined centrally ... Nor is there any reason to suppose that Augustus imposed 1 July; variety persists, though 1 July seems the rule in the fourth century AD”. Vidman, L.: *Fasti Ostienses*. Pragae 1982, 69 pedig a mellett érvel, hogy két dátum, a január 1. és a július 1. is elterjedt volt.

³ Galsterer, H.: *Untersuchungen zum römischen Städtewesen auf der Iberischen Halbinsel*. Berlin 1971, 18. 13. jegyz. (Galsterer 1971). Az előző jegyzetben is idézett Crawford 1998 (2. jegyz.) 38 és 46 (kritikáját l. lent az egyes források vizsgálatánál). Természetesen a 2. jegyzetben hivatkozott irodalom jelentős része is regisztrál néhány július 1-től eltérő adatot, de ezeket csak kivételes eseteknek tekintik.

A feldolgozandó anyag nagysága miatt⁴ valamint terjedelmi okokból a jelen dolgozatban nem törekszem a teljességre,⁵ sem végleges és lezártnak tekinthető eredményekre, hanem – a fenti munkákban foglalt érvek és források felülvizsgálatával és néhány fontos, de eddig ilyen szempontból figyelmen kívül hagyott forrás bevonásával – arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a kérdés sokkal összetettebb annál, mint ahogy az eddigi szakirodalomban megjelent.

Először is néhány módszertani megjegyzést kell tennem a szakirodalom néhány hibás, vagy legalábbis nem igazolt előfeltevésével kapcsolatban. A korábbi irodalom – többnyire implicit módon – azt feltételezi, hogy a hivatali év kezdete az egész birodalomban teljesen egységes volt legalább a Kr. e. 1. század utolsó harmadától legalább a Kr. u. 4. század elejéig, és két lehetőségből – január 1. és július 1. – az utóbbi volt a tipikus. Minden ettől eltérően adatolt dátumot ritka kivételnek tekintenek, ennek megfelelően, ha a január 1-jét sikerül kizárni, automatikusan a július 1-jét fogadják el – ráadásul a január elseje kizárása sem mindig problémamentes. Ennek az eljárásnak a legnagyobb hibája, hogy a szerzők nem idéznek olyan forrást, ami ezt az egységességet alátámasztaná.⁶ Sőt rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek igazolják, hogy az egyes városok vagy a *provin-*

⁴ Elméletileg a teljes görög-latin feliratos, numizmatikai és irodalmi anyagot át kellene vizsgálni. Jóllehet jól kereshető digitális adatbázisokkal rendelkezünk (pl. Clauss-Slaby, Heidelberg), túl sok a szóba jöhető kulcsszó, csak az epigráfiai anyagot tekintve minden olyan felirat, amely többé-kevésbé pontosan keltezhető és amelyen szerepel tisztségviselő, hasznos lehet. Azonban a keltezési módszerek és a tisztségviselők elnevezései – különösen a görög területeken – igen sokfélék: Neapolis példáján látni fogjuk pl. az *archontes* és *antarchontes* elnevezések valamint a *Lénaion* és a *Iulios* hónapnevek által felvetett problémákat. Ráadásul még ha a hónapnevek alapján szűrni is a feliratokat, egyes feliratok pl. a rövid ideig hivatalban lévő *consules suffecti* segítségével keltezhetők, ráadásul egy teljes konkordanciát is fel kellene állítani (vö. Pompeii esetében lent).

⁵ Terjedelmi okokból nem tárgyalom részletesen pl.: Galsterer 1971 (3. jegyz.) 38. 13. jegyz. valószínűleg helyesen teszi a hivatali év kezdetét január 1-re *Oppidum Novum*ban (CIL VIII 9642, pontos keltezés nincs, biztosan Kr. u. 41 után). Ventura Villanova, Á.: *Fasti Duovirales Coloniae Augustae Emeritae: Reflexiones sobre la concepción, gestación y nacimiento de la ciudad de Mérida*. ZPE 170 (2009) 221–224. (Ventura Villanova 2009) szerint a hispaniai *Emerita Augustá*ban április 21-én léptek hivatalba a tisztviselők. A töredékek (HEp 13, 2007, 138) rekonstrukciója rendkívül szellemes, de kellően meg nem alapozott feltevésekre és párhuzammal nem rendelkező kiegészítésekre alapul, valamint azt feltételezi, hogy a rekonstruált feliraton teljesen szabályosan szerepeltek a tisztviselők, de éppen a ránk maradt töredékek szabálytalanok. De ha teljesen helyes is a rekonstrukciója, akkor is csak a március 24. és június 9. közötti intervallumra tudja leszűkíteni a hivatalba lépést, az április 21. mint Róma születésnapja jön szóba, mindenféle bizonyító erő nélkül. Nem világos, hogy Liebenam 1967 (2. jegyz.) 273. 2. jegyz. mi alapján gondolja, hogy a CIL XIV 2964 bizonyítja a július 1-jei hivatalba lépést *Praenesté*ben. A *Fasti Caleni* esetében pedig a szakirodalom egyöntetűen elveti Mommsen (CIL X 4631) július 1-jére vonatkozó elképzelését, pl. Degraffi InIt 13.1 p. 270.; Eck, W.: *Consules ordinarii und consules suffecti als eponyme Amtsträger*. In: *Epigrafia. Actes de colloque international d'épigraphie latine en mémoire de Attilio Degraffi pour le centenaire de sa naissance. Actes de colloque de Rome (27–28 mai 1988)*. Rome 1991. 17–18 (Eck 1991); Eck, W.: *Probleme der Konsularfasten*. ZPE 118 (1997) 275–277; Crawford 1998 (2. jegyz.) 46.

⁶ Az bizonyos, hogy adott *provinciákra* kiterjedően voltak ilyen egységes szabályozások (lásd *Asia provinciára* vonatkozóan az OGIS 458-at lent), de még ezek az egységes szabályozások is változhattak az idők folyamán (szintén *Asiára* vonatkozóan l. a *CTh.* helyeket lent és a hozzájuk fűzött megjegyzéseimet), és azt sem tudjuk, hogy minden *provinciában* volt-e ilyen egységes szabályozás. Ezen feltételezett, de nem igazolt egységesség széles körű elfogadásában minden bizonnyal Mommsen tekintélye játszott a fő szerepet, illetve a *Tabula Heracleensis* és a *CTh.* 12.1.28 és 12.1.8 hibás értelmezése és ennek kiterjesztése az egész birodalomra (l. lent).

cia gyűlése (*koinon*, *concilium provinciae*) adott esetben⁷ szabadon megváltoztathatták a hivatali év kezdetét: az OGIS 458-as felirat jól mutatja, hogy a *provincia* gyűlésének megvolt a joga arra, hogy a hivatali év kezdetét Augustus születésnapjára tegyék;⁸ Suetonius pedig arról tájékoztat, hogy egyes itáliai városok akkortól számították az új évet, amikor Augustus náluk járt.⁹ A fenti példák jól mutatják, hogy még ha a köztársaságkorban legalább elvben egységes volt is a hivatali év kezdete a birodalom minden városában – véleményem szerint nem –, Augustus korától, azaz a császárkorban a provinciális és városi közösségek legalább egy jelentős részének (pl. egész Italia, egész Asia) joga volt arra, hogy a hivatali év kezdetét megváltoztassa, pl. azért hogy ezzel is tisztelegjen/hízelegjen a császárnak – de az is lehetséges, hogy nem is volt szükségük ilyen különleges ürügyre. De még ha feltételezzük is, hogy az év kezdetét csak a császári tiszteletadás végett lehetett megváltoztatni, Augustustól kezdve, aki a császárkultusz tekintetében jóval mérsékeltebb volt utódai többségénél, egy ambiciózus helytartó, segítségre szoruló *provincia* vagy város szinte bármilyen időpontra helyezhette az új év kezdetét, hogy megünnepelje az aktuális uralkodó születését, trónra lépését, egy nagy győzelmének évfordulóját stb. Ráadásul ennek az időpontnak nem is kellett a mi fogalmaink szerinti „kerek” időpontnak lennie (július 1., január 1.), mivel Augustus születésnapja szeptember 23. volt, mégis ez lett az asiai új naptár kezdőpontja. Így ha sikerül is egy pár hetes intervallumra leszorítani egy adott városban a hivatalba lépés idejét, nem következtethetünk minden további nélkül arra, hogy ez az időpont „nyilván” az adott intervallumba eső hónap elseje stb. volt.

Részben a fentiekből következik az a probléma, hogy a szerzők a „nem zárja ki a július 1-jei évkezdetet” általában „bizonyítja a július 1-jei évkezdetet”-ként értelmezik, különösen ha a január 1-jét már előtte kizárták. Ezen felül gyakran nem egyértelmű az adott szerző gondolatmenete, mivel részletes érvelés nélkül, gyakran csak a felirat CIL sorszámát megadva tekintik igazottnak, hogy az adott városban július 1-jén léptek hivatalba a tisztviselők.¹⁰ Rendkívül gyakori a *petitio principii* is, azaz a július 1-jét csak olyan gondolatmenettel tudják igazolni, amely csak akkor igaz, ha már eleve csak a július 1-jét vesszük számításba. Továbbá rendkívül aránytalan a hivatkozott feliratok térbeli eloszlása is, főleg Italia illetve a nyugati *provincia*ák képviseltetik magukat, míg a komoly városi hagyománnyal rendelkező Keletről alig idéznek forrást, pedig az igazi sokszínűség ott lehetett, mivel városi intézményeiket a rómaiak is elfogadhatták, és így a rómaiaktól – már ha volt egyáltalán ilyen – eltérő évkezdetet is, a szakirodalomban még-

⁷ A CTh. 12.1.28 ugyanakkor igazolja, hogy a hivatalba lépést és a választásokat császári rendeletek is szabályozhatták, ebben az esetben értelemszerűen nem volt meg a *koinon* vagy a város ilyen irányú a szabadsága. Mivel az OGIS 458 és a CTh. 12.1.28 is Asióra vonatkozik, bizonyos, hogy Asia esetében ennek a szabadságnak a csorbulása valamikor a *principatus* folyamán következett be. Ugyanakkor azt sem zárhatjuk ki, hogy egy időben bizonyos városoknak/*provincia*knak megvolt ez a szabadsága, másoknak ellenben nem.

⁸ A felirat részletes elemzését l. lent.

⁹ Suet. Aug. 59 (*Quaedam Italiae civitates diem, quo primum ad se venisset (sc. Augustus), initium anni fecerunt.*) Ebben az esetben nem is az a lényeges kérdés, hogy ez valóban így volt-e Augustus esetében, hanem hogy Suetonius minden további nélkül elképzelhetőnek tartja. Természetesen a naptári év és a hivatali év nem feltétlenül esett egybe, de e történet mindenképpen jelzésértékű.

¹⁰ Pl. Liebenam 1967 (2. jegyz.) 273 esetében a köztársaságkori január 1-jét és a császárkori július 1-jét tartalmazó tagmondatához egy jegyzetben szerepelnek a források.

sem jelenik meg e két terület különbsége, hanem többnyire az egész birodalomról beszélnek.¹¹

A kérdésben állást foglaló kutatók döntő többsége¹² szerint a *Tabula Heracleensis* (*lex Iulia municipalis*nak is nevezik, bár az azonosítást újabban vitatják) igazolja, hogy a késő köztársaságkorban a városi tisztségviselők január 1-jén léptek hivatalba, megválasztásuk pedig július 1-jén történt. A hivatalba lépés időpontjának igazolására a következő részletet használják:

Quei minor annos XXX natus est erit, nei quis eorum post K(alendas) Ianuar(ias) secundas in municipio colonia praef(ectura) IIvir(atum) IIIIvir(atum) neve quem alium mag(istratum) petito neve capito neve gerito ... TH 89–90

Az itt szereplő január 1. – *post K(alendas) Ianuar(ias)* – az elmélet alapja. Azonban ezen elmélet bizonytalanságát jól mutatja, hogy Mommsen eredeti véleménye szerint ezt a helyet nem lehet felhasználni a hivatali év kezdetének meghatározásához,¹³ de később mégis erre hivatkozik,¹⁴ ezzel szemben Crawford éppen az ellentétes irányba módosítja a véleményét,¹⁵ mindketten részletes érvelés nélkül. Hogy e szöveghelyet a hivatalba lépés időpontjának meghatározására használjuk, annak az a legnagyobb problémája, hogy adott egy időpont és három különböző esemény: a hivatalra történő pályázás (*petere*), a tisztség megszerzése (*capere*) és a tisztség viselése (*gerere*). A dátum és a három esemény közötti pontos viszony azonban nem derül ki a szövegből. Ennek megfelelően, ha el is fogadjuk, hogy a január 1. valamely, a választásokkal kapcsolatos eseményhez tartozik, mi indokolja, hogy ez az esemény éppen a hivatalba lépés legyen? Lehetne akár a hivatalra pályázás határideje (*petere*),¹⁶ mivel pedig legalább két hónapnak kellett eltelnie a hivatalra pályázás és a hivatalba lépés között, a hivatalba lépés bármikor lehetett március 1. után.¹⁷ A két értelmezés, ti. hogy a január 1. a hivatalba lépés pontos időpontja vagy a hivatalra pályázás határideje, egyenértékű, egyik sem igazolható vagy zárható ki.

¹¹ Természetesen nyugaton is voltak helyi érák, eltérő naptári rendszerek, l. pl. Neapolis esetében.

¹² Mommsen CIL X p. 90; Mommsen, Th.: *Römisches Staatsrecht*. Leipzig 1887 I. 565; Liebenam 1967 (2. jegyz.) 272–273; Liebenam 1905 (2. jegyz.) 1813; Degraßi 1971 (2. jegyz.) 81.; Galsterer 1971 (3. jegyz.) 38. 13. jegyz.; Langhammer 1973 (2. jegyz.) 48; Crawford 1995 (2. jegyz.) 425; Kunkel, W. – Wittmann, R.: *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik. Zweiter Abschnitt: Die Magistratur*. München 1995. 88–89. 125. jegyz.; *contra* Mommsen, Th.: *Zur Lebensgeschichte des jüngeren Plinius*. In: idem: *Gesammelte Schriften IV*. Berlin 1906, 415. 1. jegyz. (eredeti megjelenés: 1869; Mommsen 1906) és Crawford 1998 (2. jegyz.) 38.

¹³ „*Das Municipalgesetz Caesars Z. 89 beweist für die Zeit des Antritts der Gemeindebeamten gar nichts*” Mommsen 1906 (12. jegyz.) 415. 1. jegyz.

¹⁴ Pl. CIL X 1883. 91.

¹⁵ „*The Tabula Heracleensis assumes – and another clause elsewhere in the statute that is no preserved – may have prescribed – that local magistrates will enter office on 1 January*,” Crawford 1995 (2. jegyz.) 425 és „*The Tabula Heracleensis, ll. 89–107, implies that some magistrates entered office on 1 January, but neither implies that all did nor prescribes that all should*.” Crawford 1998 (2. jegyz.) 38.

¹⁶ A hivatalra pályázás folyamatát l. lex Mal. 51 skk.

¹⁷ Úgy tűnik, hogy a megválasztott tisztviselőknek általában két hónap állt a rendelkezésére, hogy fellebbezenek a megválasztás ellen, így a választásoknak legalább két hónappal meg kellett előzniük a hivatalba lépést, vö. *Cod.* 7.63.1 = *CTh.* 11.30.10 és *CTh.* 11.30.19.

Mindemellett azonban igen valószínű, hogy a szövegben említett január 1-je semmi-féle valós kapcsolatban nincs se a tisztségviselők hivatalba lépésének, sem a pályázati határidőnek a pontos időpontjával, hanem pusztán egy türelmi, átmeneti időszak végét jelezhetette. Ezen átmeneti időszak célja pedig az lehetett, hogy elejét vegye az azokkal a tisztségviselőkkel kapcsolatos a problémáknak, akik a törvény kibocsátásakor már hivatalban voltak (*gerere*), de nem feleltek meg az új előírásoknak, azaz a törvény ezen előírása az éppen hivatalban lévő tisztségviselőkre szándékosan nem vonatkozik, csak a leendőkre.¹⁸ A különböző városok különböző lehetséges gyakorlata miatt a január 1. tehát nem feltétlenül a hivatalba lépés stb. pontos időpontja, hanem csak egy türelmi időszak végét jelölő „kerek” időpont, az év eleje. Ezt az értelmezést erősíti meg az is, hogy máshol is találkozunk ilyen január 1-jei határidővel a szövegben:

... *ne quis in ieis vieis post K(alendas) Ianuar(ias) / primas plostrum interdiu post solem ortum, neve ante horam X diei ducito, agito ...* TH 56–57

Ebben az esetben sem volt semmi más oka a január 1. használatának, csak az, hogy az az év eleje, így alkalmas egy türelmi időszak végének.

Összegezve azt kell mondanunk, hogy maga a szöveg még Crawford igen óvatos megfogalmazását sem támasztja alá: „*The Tabula Heracleensis, ll. 89–107, implies that some magistrates entered office on 1 January, but neither implies that all did nor prescribes that all should.*”¹⁹ Sokkal valószínűbb, hogy a január 1-je csak mint a naptári év eleje szerepel,²⁰ egy általános türelmi időt jelölő, kerek időpontként, anélkül, hogy igazolná, hogy „*some magistrates entered office on 1 January*”.

A *lex Ursonensis* töredékei viszont valóban azt sugallják, hogy a helyi tisztviselők január 1-jén léptek hivatalba a hispaniai Ursóban.

Ilviri, qui primi ad pr(imas)²¹ K(alendas) Ianuar(ias) mag(istratum) habebunt... (Urs. 63)

¹⁸ Ezért is szerepel a következő *utáni* január 1. (*post K(alendas) Ianuar(ias) secundas*), elképzelhető ugyanis, hogy egy tisztségviselőt már megválasztottak, esetleg már hivatalba is lépett, amikor kibocsátották a törvényt. Ha pedig a helyi gyakorlatnak megfelelően pl. 30 évesnél fiatalabbat választottak, akkor a törvény szerint nem lehetne tisztségviselő, de *de facto* esetleg éppen az. Ha azonban a következő *utáni* január 1. szerepel, akkor még van idő arra, hogy ezeknek, a még a törvény kibocsátása előtt megválasztott és/vagy hivatalba lépő tisztségviselőeknek a hivatali ideje lejárvon, mire ez a rendelkezés ténylegesen hatályba lépne, vö. Crawford, M. H. (ed.): *Roman Statutes I*. London 1996. 384 (Crawford 1996). Így kap értelmet – a pleonasztikus jogászai megfogalmazás mellett – a *gerere* is, mivel ha a január 1. a tényleges hivatalba lépés időpontja lenne, akkor a hivatalviselés tiltása már felesleges lenne, hiszen ha nem is pályázhat és nem is szerezhet hivaltalt január 1. után, akkor értelemszerűen nem is viselheti azt.

¹⁹ Crawford 1998 (2. jegyz.) 38.

²⁰ Mivel a törvényt Rómában vagy legalábbis római tisztviselők állíthatták össze, számukra evidens lehetett, hogy a naptári és a hivatali év is január 1-jén kezdődött Rómában, de ez semmit sem árul el a Rómán kívüli városokról, mivel ha egy az egyben Rómát követnék, akkor mindenhol január 1. lenne a hivatalba lépés időpontja, ez viszont bizonyíthatóan nem így volt.

²¹ Ez Crawford 1996 (18. jegyz.) 401 kiegészítése, a másik lehetőség *pr(idiem)* (vö. Stylow, A. U.: *Texto de la Lex Ursonensis. SHHA 15* (1997) 271; Mommsen, Th.: *Lex Coloniae Iuliae Genetivae Urbanorum sive Ursonensis*. In: idem: *Gesammelte Schriften I*. Berlin 1905. 258 (Mommsen 1905), más szerzők (FIRA I 180, Bruns, C. G. (ed.): *Fontes Iuris Romani Antiqui*. Tubingae 1909⁷. 124; Mommsen 1905. 254.) csak a *pr.* rövidítést írják ki. Ennek itt nincs jelentősége, mivel valószínűleg mindkettő azt jelenti, hogy december 31-ig tartott a hivataluk, annak ellenére, hogy a *primas*

és egy jóval töredékesebb, csak 2006-ban publikált részlet:

...]*primis ader(unt) K(alendis) Ianuar(iis) et eum* [...(Urs. 18)²²

Az első részlet kifejezetten arról szól, hogy a tisztviselők január 1-ig töltötték be a hivatalukat, és a második is talán erre utalhat, hiszen ennek a szövegkörnyezetében is a választásokról van szó. Így kijelenthetjük, hogy a tisztviselők január 1-jén léptek hivatalba, azonban az évet nem tudjuk meghatározni, mivel a szöveg keltezése problematikus. A szöveg eredeti változata Caesar halála körül vagy nem sokkal később keletkezett (Kr. e. 44/43). A ránk maradt szöveget azonban később vették bronzba (szerepel benne pl. a Baetica *provincia* név, amelyet csak Augustus hozott létre) a Flaviusok alatt²³ vagy esetleg Kr. e. 20 és Kr. u. 24 között.²⁴ Mindkét lehetőség későbbi, mint Kr. e. 34, ameddig pedig – Mommsen véleménye szerint – már lezajlott a január 1-ről július 1-re történő váltás.²⁵ A lex Ursonensist azonban mégsem lehet felhasználni arra, hogy megcáfoljuk vele a mommseni július 1-jei hivatalba lépést, vagy legalábbis egy határozott kivételt állítsunk vele szembe. Az ugyanis igaz, hogy a ránk maradt szöveg Kr. e. 34 utáni, és ekkor már Mommsen és követői véleménye szerint a július 1-jei hivatalba lépés volt a bevett, de a vizsgált 63. caput csak a törvény kibocsátását követő első – nem teljes évre vonatkozik.²⁶ Így ennek a január 1-jére vonatkozó adatát még akkor sem feltétlenül változtatták volna meg, ha időközben a július 1-je vált volna az általánossá. Hasonló a helyzet a 18. caputtal is, bár töredékessége miatt ez nem igazolható maradéktalanul, úgy tűnik, ott is csak az első tisztviselőkről/választásokról volt szó:²⁷ *primis ... K(alendis) Ianuar(iis)*.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy Ursóban Kr. e. 44/43 körül január elsején léptek hivatalba a tisztviselők, de nem tudjuk, hogy a szöveg jóval későbbi bronzba vésésének idején is így volt-e.

A **Fasti Venusini** az egyetlen feliratunk, amelyen a július 1. mint a tisztviselők hivatalba lépésének dátuma *expressis verbis* megjelenik, így Mommsen nyomán²⁸ erre a felíratra szokás hivatkozni annak igazolása végett, hogy legkésőbb Kr. e. 34-től már az addigi január 1. helyett július 1. volt a hivatalba lépés általános időpontja. A július 1. mellett azonban egyéb dátumok is megjelennek a felíraton:

kiegészítése január 1-et jelent. Hasonló helyzetben ugyanis nem teljesen következetes az időpontok kiírása a felíratokon: pl. Fasti Venusinin a Kr. e. 34. és 33. évek tisztviselői július 1-től július 1-ig voltak hivatalban, pedig az utóbbiaknak szigorúan véve július 2-től kellett volna, ha az előzőek ténylegesen július 1-jével bezárólag töltik a hivatalukat.

²² Vö. Caballos Rufino, A.: *El nuevo bronce de Osuna y la política colonizadora romana*. Sevilla 2006 (Caballos 2006).

²³ Broughton, T. R. S.: *Municipal Institutions in Roman Spain*. *Cahiers d'histoire mondiale* 9 (1965) 136. és Crawford 1996 (18. jegyz.) 395.

²⁴ Caballos 2006 (22. jegyz.) 402–411.

²⁵ Lásd a Fasti Venusini tárgyalásánál.

²⁶ A 62. caput a hivatszolgák (*apparitores*) létszámát, feladatait és fizetését tárgyalja; ennek kiegészítése a 63. caput, amely az első, nem teljes évben szolgálatot teljesítő hivatszolgák arányosan kevesebb fizetését írja elő vö. Mommsen 1905. (21. jegyz.) 259 és d'Ors, A.: *Epigrafia jurídica de la España romana*. Madrid 1953. 183.

²⁷ A szöveg rendkívül töredékes, így sem azt nem tudjuk igazolni, hogy az első évre vonatkozik, sem azt, hogy egy későbbire, amit mindenképpen érintett volna egy későbbi átszerkesztés.

²⁸ CIL X p. 90. Vö. pl. Liebenam 1967 (2. jegyz.) 273; Degrassi 1971 (2. jegyz.) 81; Crawford 1998 (2. jegyz.) 46.

ÉV	IDŐTARTAM	TISZT.	NÉV
34	júl. 1. – júl. 1.	Ilvir	Q. Larcus, C. Rumeius
		aed.	M. Metilius, L. Annaeus
		quest. ²⁹	C. Sulpicius, C. Salvius Bubulcus
33	júl. 1. – júl. 1.	Ilvir	C. Aemilius, Q. Pontienus
		aed.	C. Valerius, C. Turpilius
		quaest.	L. Livius Ligus, L. Cornelius
32	júl. 1. – szept. 1.	praef.	T. Licinius, L. Cornelius
	szept. 1. – febr. 1.	Ilvir	C. Plotius, C. Annaeus
	júl. 1. – febr. 1.	aed.	C. Annus, Sex. Vettius
	júl. 1. – júl. 1.	quaest.	L. Scutarius, M. Calpurnius
31	febr. 1. – júl. 1.	Ilvir	Sex. Titius, L. Geminius
		aed.	P. Sextilius, Q. Luccius
	júl. 1. – jan. 1.	Ilvir	L. Scutarius, T. Sepunius
		aed.	T. Antonius, M. Valerius Mess(alla)
		quaest.	L. Annus, C. Valerius
30	jan. 1. – jan. 1.	Ilvir	L. Cornelius, Q. Vettius
		quaest.	C. Cassius, C. Geminius Nig(er)
		aed.	nincs felüntetve ³⁰
29	(jan. 1. – jan. 1.) ³¹	Ilvir q.	L. Oppius, L. Livius
		aed.	M. Narius, C. Mestrius
		quaest.	Q. Plaestinus, Sex. Fadius
28	jan. 1. – júl. 1.	Ilvir	S. Gaius, C. Geminius Nig(er)
		aed.	Q. Caetronius, C. Clodius

Bizonyítja-e ez a felirat, hogy ettől kezdve (Kr. e. 34, esetleg 28) július 1. volt a tisztségviselők hivatalba lépésének időpontja? Nem, mert nem tudjuk, hogyan folytatódott, és nem tudjuk azt sem biztosan megállapítani, hogy mi okozta a változást. A folytatás jelentőségét jól mutatja, hogy ha a 28. év elveszett volna, akkor joggal érvelhetnénk amellelt, hogy 30-tól a január 1-jei hivatalba lépés volt a szokásos. Hogy a 28. év július 1-jei időpontja valóban azt jelenti, hogy innentől már mindig július 1. szerepelt, azt pedig azért nem tudjuk, mert nem ismerjük a korábbi változások pontos okait, így nem tudjuk, hogy ez a július 1. csak egy újabb ideiglenes változást jelent-e, vagy pedig az ettől fogva érvényes standardot. Ugyanilyen okból bármennyire is csábít a töredék elején elhelyezkedő július 1-jék sora arra, hogy ezt a dátumot fogadjuk el standardnak, a végén egy sor január 1-jét találunk (31, 30, 29, 28), ráadásul nagyjából ugyanannyi

²⁹ Azzal a megjegyzéssel, hogy *hoc anno quaestores creati*. Ezt Degrassi (InIt 13.1 p. 251) úgy értelmezi, hogy a *quaestura* nem tartozott Venusiában a rendes tisztségek közé, hanem csak *personale munus* volt, vö. Dig. 50.4.18.2.

³⁰ Degrassi InIt 13.1 p. 256, Mommsen szerint (CIL IX 422; Dessau ILS 6123 is így) valószínűleg a *quaestores* neve esett ki, az itt szereplők *aedilisek*, míg a *quaestores* a következő sorra, az elvesztett *quaestorok*ra vonatkozna.

³¹ A feliraton nincs jelölve, mivel azonban az előző év tisztviselői január 1-jéig, a következő évi-ek pedig január 1-jétől voltak hivatalban, ez a kiegészítés adódik.

január 1-t, mint a július 1-t. A 32. évnél megjelenő *praefectusok* és a tisztségek időtartamainak összezavarodása valamilyen rendkívüli körülményt sejtetnek, Dessau³² és Degrassi³³ szerint a *contentiones candidatorum* miatt léptek hivatalba *duumvirek* helyett *praefectusok*. Ez esetben viszont 31-ben már visszatérhettek volna a július 1-jei hivatalba lépéshez, mégis csak fél évig, január 1-jéig választották meg az új tisztségviselőket, Degrassi szerint azért, mert a sok jelöltet a rövidített időtartamú és így többeknek lehetőséget biztosító tisztségekkel próbálták kielégíteni.³⁴ Ha ez valóban így történt – bár nincs rá forrásunk és a rengeteg pályázó ellen szól, hogy ugyanazokkal a személyekkel többször találkozunk a tisztségviselők között³⁵ –, akkor semmi akadály nincs annak, hogy ezt tételezzük fel a 28. évnél is. Így nem azért tartana július 1-jéig a *IIviratus* és az *aedilitas*, hogy újra visszatérjenek a szokásos július 1-jei hivatalba lépéshez³⁶ – amit egyébként már 31-ben megtehettek volna –, hanem azért, mert sok volt a pályázó. Ráadásul ha a város saját jogon, nyilván a potenciális pályázók nyomásának engedelmessé, tetszése szerint variálhatja a tisztségek időtartamát és ezáltal a hivatalba lépés idejét, ez már önmagában is egy központilag egységesített és kötelező szabályozás ellen szól.

Ezek szerint a Fasti Venusini legfeljebb annyit bizonyít, hogy két időpont, a január 1. és a július 1. tűnik általánosnak, de nem kötelezőnek. S bár el kell ismernünk, hogy a felirat elején és végén lévő július 1-jei hivatalba lépés nagyon csábít arra, hogy a közöttük lévő egyéb időpontokat csak valami eseti zavarnak tekintsük, amíg nem tudjuk, hogy ezt a zavart mi okozta vagy hogy hogyan folytatódott, a felirat értelmezése nem egyértelmű. A két standard időpont feltételezése jobban illik a hivatalba lépések más városokban biztosan megállapítható időpontjához is, mintha csak a július 1-jét tekintenénk annak. Mindemellett ha bizonyítottunk is fogadnánk el, hogy a január 1. az anomália, az sem igazolna semmi mást, csak azt, hogy *Venusiában* július 1. a hivatalba lépés időpontja, a szakirodalom pedig adós marad annak megválaszolásával, hogy miért is kellene ezt az időpontot térben és időben is általánosnak tekintenünk.

A hivatalba lépést vizsgáló szakirodalom eddig nem fordított figyelmet az OGIS 458-as felíratra, pedig ez két szempontból is jelentős számunkra, egyrészt igazolja, hogy Asia provinciában Kr. e. 9-től kezdve szeptember 23-án kezdődött mind a naptári, mind a hivatali év, másrészt világosan mutatja, hogy a helytartó a provinciális tanáccsal saját hatáskörben dönthetett arról, hogy mikor kezdődjön az év, ez pedig értelemszerűen egy központilag meghatározott évkezdet ellen mutat. Természetesen lehettek és voltak is különbségek az évszázados városi hagyományokkal, saját érával, gyakran a „klasszikus” római helyett görög vagy makedón naptárral rendelkező Kelet³⁷ és a római mintákat jobban követő Nyugat között, és így nem lehet minden további nélkül összemosni a két

³² ILS II.1 p. 541. 6. jegyz.

³³ InIt 13.1 p. 251.

³⁴ Degrassi InIt 13.1 p. 251.

³⁵ C. Valerius 33-ban *aedilis*, 31-ben *quaestor*; C. Geminius 30-ban *quaestor* (Mommsen szerint *aedilis*), 28-ban *duumvir*; L. Cornelius 33-ban *quaestor*, 32-ben *praefectus*, 30-ban *duumvir*. Bár való igaz, hogy a *quaestura* nem egy magas tisztség, de ha rengeteg pályázó van, jobb híján, ideiglenesen talán megtenné. Ezt akár rá is foghatnánk Geminius és Cornelius esetére, de túl sok pályázó esetében különösen furcsa lenne, hogy a 33-ban már *aedilis* C. Valerius, két évvel később az alacsonyabb *quaesturát* tölti be.

³⁶ Dessau ILS II.1 p. 541. 13. jegyz., Degrassi InIt 13.1. p. 256.

³⁷ Vö. Samuel, A. E.: *Greek and Roman Chronology. Calendars and Years in Classical Antiquity*. München 1972 (Samuel 1972), a keleti naptárakkal kapcsolatban különösen 171–188.

területet.³⁸ De teljesen külön sem kezelhetjük, hiszen Nyugaton és magában Itáliában is találkozunk helyi érakkal (Patavium,³⁹ Emerita,⁴⁰ Taormina,⁴¹ Puteoli,⁴² Interamna⁴³) és saját naptárral (pl. Neapolis/Lénaión)⁴⁴ is. Az OGIS 458 tehát véleményem szerint nem csak a Kelet vonatkozásában, hanem birodalmi szinten is jelzi, hogy a helytartónak és/vagy a *concilium provinciaenak*, *koinomak* esetleg a városoknak volt autonómiája a hivatali év meghatározásában,⁴⁵ továbbá azt is, hogy a praktikumot gyakran egyéb szempontok írták felül, azaz csak azért, mert a mi gondolkodásunk szerint a helyi hagyományok csak bonyolítanak a dolgokat, még nem feltétlenül kell széleskörű egységesítést feltételeznünk.⁴⁶ A több példányban is – bár töredékesen – fennmaradt felirat vonatkozó része a következő:

...δοκεῖ μοι / πασῶν τῶν πολιτειῶν εἶναι μίαν καὶ τὴν αὐτὴν νέαν νομηνίαν / τὴν τοῦ
θηοτάτου Καίσαρος γενέθλιον, ἐκεῖνῃ τε πάντας εἰς τὴν / ἀρχὴν ἐνβαίνειν, ἥτις ἐστὶν
πρὸ ἐννέα καλανδῶν Ὀκτωβρίων⁴⁷ ...OGIS 458. IV.20–23; Kr. e. 9k.⁴⁸

³⁸ Bár Mommsen is (CIL X p. 91) *in universo imperio*-t ír a július 1-jei hivatalba lépésre, ráadásul a javaslatot a római helytartó terjesztette elő.

³⁹ Harris, W. V.: The Era of Patavium. *ZPE* 27 (1977) 283–293.

⁴⁰ Ventura Villanova 2009 (5. jegyz.) 218–219.

⁴¹ Ruck, B.: Die Fasten von Taormina. *ZPE* 111 (1996) 271–280.

⁴² CIL X 1781.

⁴³ CIL XI 4170.

⁴⁴ Lásd Neapolisnál.

⁴⁵ Ezt a Fasti Venusini értelmezésénél is feltételezi a kutatás (l. ott), de erre utal Suet. *Aug.* 59 is Itáliával kapcsolatban.

⁴⁶ Elég akár csak az évek számozásának eltérésére gondolnunk, Egyiptomban az egyiptomi év alapján, nyugaton az uralkodók tribunusi éve alapján, Keleten pedig – de akár bizonyos nyugati városokban is – a helyi érak alapján.

⁴⁷ Patay-Horváth A. fordítása itt éppen a lényegyet tekintve pontatlan („Szerintem minden államban ugyanarra a napra, mégpedig a legistenibb Caesar születésnapjára esik az újév, és ugyanazon a napon lép mindenki hivatalba, ez pedig nem más, mint az október elsejét megelőző kilencedik nap (szeptember 23.)” Borhy L. (szerk.): *Római történelem. Szöveggyűjtemény*. Budapest 1998. 428). Ha ugyanis a δοκεῖ μοι kifejezést „úgy látom, jól tudom” értelemben vesszük (Patay-Horváthnál „szerintem”), akkor nincs értelme a szöveg többi részének sem, pl. hogy a helytartót ezen javaslatáért megjutalmazták (Patay-Horváthnál is látszik az ellentmondás: „O javasolta azt a hellének által eddig ismeretlen megtiszteltetést Augustusnak, hogy az ő születésnapjától számítsák az idő kezdetét.” ~...καὶ τὸ μέχρι νῦν ἀγνοηθὲν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν τοῦ Σεβαστοῦ τειμὴν εὔρετο, τὸ ἀπὸ τῆς ἐκεῖνου γενέ/σεως ἀρχεῖν τῷ βίῳ τὸν χρόνον” VI.47–49) A fentiek miatt az itt szereplő δοκεῖ μοι kifejezés értelme inkább: *jónak látom, hogy ez és ez történéjk...* (Borzák I. fordításában: „*javaslatom az, hogy valamenyny városnak azonos újévkezdetre legyen, még pedig az isteni Caesar születése napja, és mindenki ezen a napon lépjen hivatalba, azaz október Kalendae-ja előtt kilenc nappal*”, Borzák I. (szerk.): *Római történeti chrestomatia*. Budapest 1963. 205).

⁴⁸ A feliratot hagyományosan Kr. e. 9-re keltezik (részletesen l. Laffi, U.: Le iscrizioni relative all'introduzione nel 9 A.C. del nuovo celandario della provincia Asia. *SCO* 16 [1967] 27–34), újabbán Kr. e. 8 (Bennett, Chr.: The Early Augustan Calendars in Rome and Egypt. *ZPE* 142 [2003] 226–227 és Bennet, Chr.: The Early Augustan Calendars in Rome and Egypt: Addenda et Corrigenda. *ZPE* 147 [2004] 165, 167) és Kr. e. 7 (Buxton, B. – Hannah, R.: OGIS 458, the Augustan Calendar, and the Succession. In: *Studies in Latin Literature and Roman History XII*. Ed. C. Deroux. Bruxelles 2005, 290–306) is felmerült.

A szövegben a helytartó javasolja, hogy Augustus születésnapja, szeptember 23-a legyen mind a naptári év kezdete, mind a tisztviselők hivatalba lépésének időpontja.⁴⁹ A továbbiakban ezt a *koinon* elfogadja,⁵⁰ sőt koszorúval tüntetik ki Paulus Fabius Maximust, mivel ilyen rendkívüli javaslattal állt elő a császár megiszteltetésével kapcsolatban.⁵¹ Maga a szöveg és a szakirodalom is⁵² hangsúlyozza tehát a megiszteltetés rendkívüli, szokatlan voltát. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy Augustusszal, az első császárral kapcsolatban sok minden „rendkívüli” történt, amely az utódai számára viszont precedenst teremtett.⁵³ Ennek megfelelően a vizsgált felirat azon felül, hogy Kr. e. 9-től a szeptember 23-i hivatalba lépést bizonyítja Asia városaiban, egyszersmind azt is jelzi, hogy – akár erre a precedensre is hivatkozva –, bármely ambiciózus helytartó, *provincia* vagy városi közösség gyakorlatilag bármely tetszőleges időpontban kezdhette a naptári és/vagy hivatali évét, hiszen bármelyik későbbi császár esetében is választhatták a születésnapját, trónra lépését, egy győzelmének évfordulóját stb. az év kezdetének.

Liebenam⁵⁴ a bizonyítékok között felsorolja a *Fasti Lucerini* egy töredékét⁵⁵ is (bizonyára a július 1-je alátámasztására), Crawford viszont – az *InIt.* 13.1.10-re utalva – azt mondja, hogy Luceriában „*magistrates most probably enter office on 1 January*”.⁵⁶ Egyikünkél sem szerepel részletes érvelés. A szöveg a következő:

[---]inus [---]aed[iles])

[*Imp. Caesare*] *August(o) XII*, [*L. Cornelio P. f. Sulla co(n)s(ulibus)*] **Kr. e. 5**

[*suffecti*] *L. Vini[c]ius L. f. M. n. [Q. Haterius – f.]*

[*C. Sulpicius C. f. Galba*

[---]nnius *L. f. Canu[leius] Crisp(us), L. H[---] Iivir(i)]*

[---]s *A. f., L. Fu[-----]aed[iles])*

[*C. Calvisio*] *C. f. Sabino, L. P[assieno – f. Rufo co(n)s(ulibus)]* **Kr. e. 4**

Igaz, hogy a helyi tisztviselők a Kr. e. 5. év *consul suffectusai* (L. Vinicius, Q. Haterius és C. Sulpicius Galba) után szerepelnek,⁵⁷ és közvetlenül a Kr. e. 4. év *ordinariusai* előtt, de ebből semmiféle bizonyítékot nem vonhatunk le a hivatalba lépésük idejére vonatkozóan, mivel a különböző Fastikon különféleképpen rendezték sorba az eseményeket.

⁴⁹ A szakirodalom általában a caesari naptárreform augustusi kiigazításával kapcsolatban szokta vizsgálni ezt a dokumentumot, számunkra ez most érdektelen.

⁵⁰ Δι' ὃ ... δεδο/χθαι τοῖς ἐπὶ τῆς Ἀσίας Ἑλλησιν ἄρχειν τὴν νῆαν νοουμενίαν πάσα[ις] / ταῖς πόλεσιν τῇ πρὸ ἐννέα καλανδῶν Ὀκτωβρίων, ἥτις ἐστὶν γενέ/θλιος ἡμέρα τοῦ Σεβαστοῦ, ... VI.49–52

⁵¹ Τὸν δὲ ἐψηφισμένον στέφανον τῷ τὰς μεγίστας εὐρόντι / τειμαῖς ὑπὲρ Καίσαρος δεδοσθαι Μαξιμῷ τῷ ἀνθυπάτῳ ... VI.56–57.

⁵² Τὸ μέχρι νῦν ἀγνοηθὲν ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν τοῦ Σεβαστοῦ τεμῆν VI.47–48., illetve Sherk, R. K.: *Roman Documents from the Greek East*. Baltimore 1969. 334: „*Paulus Fabius Maximus proposes a somewhat unusal manner of honoring the emperor.*”

⁵³ Akár csak az időszámítással kapcsolatban is elég az augusztus vagy július hónapnevünkre, és a – kevésbé maradandó – hasonló próbálkozásokra (Germanicus, Domitianus) gondolnunk.

⁵⁴ Liebenam 1967 (2. jegyz.) 273. 2. jegyz.

⁵⁵ CIL IX 786; *InIt* 13.1.10.

⁵⁶ Crawford 1998 (2. jegyz.) 46.

⁵⁷ Ekkor a *suffectusok* általában július elsején léptek hivatalba, lásd lent Pompeiinél.

Egyes esetekben⁵⁸ a helyi tisztviselők neve a *suffectus*ok között szerepel, és így ezt valóban fel lehet használni a hivatalba lépés idejének meghatározására, ti. szigorú kronológiai rendben szerepelnek az események, azaz a helyi tisztviselők pl. két *suffectus*pár között léptek hivatalba. Más esetekben viszont⁵⁹ a rendezőelv nem tisztán kronológiai: először szerepelnek az adott év birodalmi jelentőségű ügyei, majd csak ezt követően a helyi adatok. Luceria esetében – mivel túl kevés adat szerepel az adott évnél – nem lehet meghatározni, hogy melyik módszert alkalmazták, azaz a helyi tisztviselők vagy azért szerepelnek a *consules suffecti* után, mivel később léptek hivatalba, vagy csak azért mert a *consules suffecti* birodalmi jelentőségűek, így elől vannak. E miatt a bizonytalanság miatt semmit sem állapíthatunk meg arról, hogy a helyi tisztviselők mikor léptek hivatalba Luceriában.

Galsterer említ egy feliratot Uzelisből (CIL VIII 6339), amely véleménye szerint a január 1-jei hivatalba lépést igazolja.⁶⁰

Iovi Optimo Maxi/mo Genio aerea fru/mentariae Aug(usto) sac(rum)/P(ublius) Marcius P(ubli) f(i)lius Q(uirina) Cres/cens mag(ister) ob statuam /quam ob honorem ma/gistratus sui die III No/narum Ianuariarum / in Capitolio promisit / inlatis r(ei) p(ublicae) summis ho/norari(i)s decurionatus / et mag(istratus) s(ua) p(ecunia) f(ecit) et eodem an/no die XVI K(alendas) Octobr(es)/dedicavit l(ocus) d(atus) d(ecreto) d(ecurionum).

Természetesen itt sem találunk részletes érvelést, így csak feltételezhetjük, hogy Galsterer arra gondol, hogy Crescens rögtön január elsejei hivatalba lépése után január 3-án tett egy fogadalmat, hogy hálából épít egy szobrot, és ezt szeptemberben teljesítette is. Valójában azonban semmit sem tudunk Crescens fogadalmának körülményeiről, azt azonban a forrásaink világossá teszik, hogy *ob honorem* jellegű fogadalmat nem csak már elnyert tisztség miatt lehet tenni, hanem azért is, hogy sikeres legyen a pályázó: *Si quidem ob honorem promiserit decretum sibi uel decernendum uel ob aliam iustam causam tenebitur ex pollicitatione* (Ulp. Dig. 50.12.1); *Si quis ob honorem uel sacerdotium pecuniam promiserit et antequam honorem uel magistratum ineat, decedet ...* (Mod. Dig. 50.12.11). Ennek megfelelően a felirat semmit sem árul el a hivatalba lépés időpontjáról, mivel Crescens fogadalmat tehetett a választások előtt (*ob honorem promiserit ... decernendum*), esetleg a választások és a hivatalba lépés között vagy a hivatalba lépés után. Galsterer, úgy tűnik, csak ezt az utóbbi lehetőséget veszi figyelembe, bár a pályázó szempontjából inkább a legelsőnek van jelentősége, hiszen ígéretetni inkább a kampány során szoktak. Ráadásul a január 3-n tett eskü (*die III No/narum Ianuariarum*) valóban közel van a január 1-hez, de nem ugyanaz. Az *in Capitolio* kitélt sem használhatjuk fel arra, hogy frissen hivatalba lépett tisztségviselőre gondoljunk, aki még a beiktatási szertartását végzi ünnepélyes keretek között, hiszen az *ob honorem* tett fogadalomból kötelem származik,⁶¹ így ezt is mindenképpen nyilvánosan, esetleg ünnepélyes keretek között tehettk. Ráadásul az ilyen típusú fogadalomnak éppen az a lényege, hogy minél többen tudják, hogy a jelölt milyen bőkezű lesz, ha megválaszt-

⁵⁸ Lásd pl. Fasti Nolani.

⁵⁹ Lásd pl. Fasti Ostienses.

⁶⁰ Galsterer 1971 (3. jegyz.) 38. 13. jegyz.

⁶¹ Vö. Dig. 50.12 *passim*.

ják. A fentiek miatt a szeptemberi időpont sem használható fel (*eodem an/no die XVI K(alendas) Octobr(es)*), mivel többféle forгатókönyv is elképzelhető. Crescens január 3-án fogadalmat tett

1, annak érdekében, hogy megválasszák, így valamikor január 3. és szeptember 16. között meg is választották és hivatalba is lépett;⁶² vagy

2, hogy kifejezze a háláját polgártársainak és az isteneknek, amiért megválasztották, de még nem lépett hivatalba, azaz a választások január 3. előtt voltak,⁶³ a hivatalba lépés pedig január 3. és szeptember 16. között; vagy

3, hogy kifejezze a háláját polgártársainak és az isteneknek, amiért megválasztották, és már hivatalba is lépett. Ebben az esetben semmit sem tudunk sem a hivatalba lépésről, sem a megválasztás időpontjáról, legfeljebb annyit feltételezhetünk, hogy január 3-án már és szeptember 16-án még hivatalban volt. Azaz a hivatalba lépés szeptember 16. és január 3. között volt, ez pedig pont az ellentettje az előző két pontban vázolt intervallumnak. Ráadásul elméletileg azt sem zárhatjuk ki, hogy már nem is volt hivatalban, amikor a fogadalmát teljesítette (azaz szeptember 16-án), ez pedig még több lehetőséget nyitna meg.

Mivel a fenti lehetőségek közül nem tudjuk megmondani, hogy melyik állt fenn valójában, nem mondhatunk semmit a hivatalba lépés időpontjáról sem. De még ha meg is tudnánk határozni a pontos forгатókönyvet, az sem eredményezne egyetlen dátumot, csak egy hosszabb-rövidebb intervallumot.

Pompeire vonatkozóan több különálló forrással is rendelkezünk, ezeket Mommsen,⁶⁴ majd Liebenam⁶⁵ is összefoglalta, és két feliratpár valamint három viasztaáblán fennmaradt nyugta alapján határozták meg a hivatali év kezdetét.

A három nyugta, melyek L. Caecilius Lucundus 1875-ben felfedezett gyűjteményébe tartoznak, segít közelebről meghatározni a hivatalba lépés idejét.⁶⁶

*L. Albucio Iusto L. Veranio / Hypsaeo duumviris iur(e) dic(undo) ... Act(um) Pomp(eis) XVIII⁷ K(alendas) Sept(embres) / A. Paconio Sabino A. Petronio co(n)s(ulibus).*⁶⁸ CIL IV 3340, 142 (58. augusztus 14.)

*L. Veranio Hypsaeo (sic!) , L. Albucio / Iusto duumviris iure dic(undo) / XIII K(alendas) Iulias ... Act(um) Pom(peis) / Cn. Fonteio C. Vipstano co(n)s(ulibus).*⁶⁹ CIL 3340, 147 (59. június 18.)

⁶² Fogadalma teljesítésekkor valószínűleg már hivatalban volt: *magister* (az sem zárható ki azonban, hogy ez a *magister* megjelölés kommemoratív jellegű, így akár már leköszönt *magistratus* is lehetett).

⁶³ Természetesen az előző évben is lehetett, tehát nem csak a január 1–3. intervallumra kell gondolnunk.

⁶⁴ Mommsen CIL X p. 90.

⁶⁵ Liebenam 1905 (2. jegyz.) 1814.

⁶⁶ Vö. Mommsen CIL X p. 90. és Liebenam 1905 (2. jegyz.) 1814.

⁶⁷ A CIL-ben hibásan XVIII szerepel, javítva CIL X p. 454.

⁶⁸ Az 58. év *suffectusai*, vö. Degrassi, A.: *I Fasi consolari dell'impero romano dal 30 avanti Cristo al 613 dopo Cristo*. Roma 1952. 16 (Degrassi 1952).

⁶⁹ Az 59. év *ordinariusai*, vö. Degrassi 1952 (68. jegyz.) 16.

Cn. Pompeio Grospho, Grospho / Pompeio Gaviano Ilvir(is) iur(e) dic(undo) / VI Idus Iulias ... Act(um) Pom(peis) / M. Ostorio Scapula T. Sextio Africano co(n)s(ulibus).⁷⁰ CIL X 3340, 143 (59. július 10.)

Mivel 58. augusztus 14-én és 59. június 18-án is L. Albucius Iustus és L. Veranius Hypsaeus voltak a *duumvirek*, de 59. július 10-én ezzel szemben új *duumvirek*et találunk, a *duumvirek* hivatalba lépése június 18. és július 10. közé esett, így valóban meggyőzőnek tűnik Mommsen július 1-jei időpontja, bár napra pontosan konkrét bizonyíték nincs rá.

Ennek megerősítésére hoz fel Mommsen és Liebenam is két-két további feliratot. A CIL X 891-en M. Pomponius Marcellus és L. Valerius Flaccus *duumvir iure dicundók* szerepelnek a Kr. u. 1. év *consul ordinarius*saival, C. Caesarral és L. Aemilius Paullusszal.⁷¹ Míg a CIL X 884-en ugyanezen *duumvirek* már a következő, Kr. u. 2. év *consul ordinarius*saival szerepelnek, P. Alfenus Varusszal és P. Viniciusszal.

A CIL X 892-ben pedig M. Numistrius Fronto és Q. Cotrius *duumvir iure dicundók* szerepelnek M. Serviliusszal és L. Aelius Lamiával, a Kr. u. 3. év *consul ordinarius*saival, míg ugyanezen év *consul suffectus*saival P. Silius Luciusszal és L. Volusius Saturninuszal⁷² találkozunk a CIL X 824-en, viszont ekkor már különböző *duumvirek* társaságában (M. Staius Rufus és Cn. Melissaesus).

	IIVIREK	CONSULOK
CIL X 891 és AE 1901, 80 ⁷³	M. Pomponius Marcellus L. Valerius Flaccus	C. Caesar L. Paullus (Kr. u. 1. jún. 30-ig)
CIL X 884	M. Pomponius Marcellus L. Valerius Flaccus	P. Alfenus P. Vinicius (Kr. u. 2. jún. 30-ig)
CIL X 892	M. Numistrius Fronto Q. Cotrius	M. Servilius L. Aelius (Kr. u. 3. jún. 30-ig)
CIL X 824	M. Staius Rufus Cn. Mellissaeus	P. Silius L. Volusius (Kr. u. 3. júl. 1-jétől)

A fenti feliratok azonban mindössze annyit bizonyítanak, hogy nem január 1-jén volt a hivatalba lépés, de nem használhatók fel érvként a július 1. mellett. Sőt az első három felirat elméletileg kizárja a július 1-jét, mivel ha M. Pomponius Marcellus és L. Valerius Flaccus, akik Kr. u. 1–2-ben voltak *Ilvirek*, július 1-jén léptek hivatalba, akkor nem lehettek *Ilvirek* a Kr. u. 1. év június 30-ig hivatalban lévő *consul ordinarius*ai alatt, hiszen Kr. e. 1-ben július 1-jétől L. Paullus *ordinarius* helyett már M. Herennius Picens volt a *suffectus*.⁷⁴ Pompeiiben tökéletesen tisztában lehettek azzal, hogy melyik *suffectus* mikor fog hivatalba lépni,⁷⁵ így nem kell azzal számolnunk, hogy esetleg nem tudtak arról,

⁷⁰ Az 59. év *suffectus*ai, vö. Degrassi 1952 (68. jegyz.) 16.

⁷¹ Degrassi 1952 (68. jegyz.) 6.

⁷² Vö. Degrassi 1952 (68. jegyz.) 6.

⁷³ Mommsen ezt a feliratot még nem vehette figyelembe, ugyanazok a *duumvirek* és *consulok* szerepelnek rajta, mint a CIL X 891-en.

⁷⁴ Vö. Degrassi 1952 (68. jegyz.) 6. és Fasti Capitolini XLV frg. 2. sor: ex K(alendis) Iul(iis) M. Herennius M(arci) f(ilius), M(ani) n(epos) Picens (Inlt 13.1.1).

⁷⁵ Eck 1991 (5. jegyz.) 35.

hogy *suffectus* lépett hivatalba, és ezért nem írták ki a nevét. Természetesen a *suffectus* eredeti jelentésében szereplő *consulok* esetében – azaz ha váratlan haláleset miatt nevezték ki őket – joggal figyelembe vehetnénk egy kis késedelmet, a Fasti Capitolini azonban igazolja, hogy ekkoriban (Kr. u. 1–13-ig) szép sorjában július elsején léptek hivatalba a *suffectusok*, így a július 1-jétől hivatalba lépő M. Herennius Picens bizonyára előre megválasztott, és nem hirtelenjében hivatalba lépő *suffectus* volt.⁷⁶ Ha pedig Herennius *consul* *suffectus*ként már hivatalba lépett volna, akkor az általános gyakorlatnak megfelelően őt kellett volna feltüntetni *consul*ként, hiszen, ahogyan Eck egy tanulmányában⁷⁷ rámutatott, a magánjellegű feliratokon, dokumentumokon az 1–2. század fordulójáig az éppen hivatalban lévő *consul*okkal keztek. Azaz – ha már hivatalba léptek, akkor – a *suffectus*okkal keztek, és nem használták az egész évre az *ordinariusok* nevét. A közigazgatási jellegű dokumentumoknál ez a gyakorlat, azaz a *suffectusok* feltüntetése még tovább, egészen a 2. század végéig fennállt.

A probléma lényege tehát az, hogy a M. Pomponius Marcellust és L. Valerius Flaccust feltüntető feliratokon azért szerepelnek a *consul ordinariusok*, mert az egész évet velük jelölték, azaz nem feltétlenül kell a feliratokat július 1., a *suffectusok* hivatalba lépése elé kelteznünk, vagy pedig azért, mert a feliratok még az ő tényleges hivatali idejük alatt keletkeztek, így a CIL X 891 és AE 1901, 80 még július 1. előtt keletkezett, ami kizárja a helyi tisztviselők július 1-jei hivatalba lépését.⁷⁸ A pompeii feliratos anyagot átvizsgálva azt kell mondanunk, hogy nem igazolható a *suffectus*okkal való keltezés *kizárólagossága* Pompeiiben, mivel vannak olyan feliratok, amelyek annak ellenére az *ordinariusok*kal keztenek, hogy már a *suffectusok* voltak hivatalban:

1. *Act(um) Pomp(eis) V K(alendas) Dec(embres) / L. Calpurn[i]o M. Licinio [co(n)s(ulibus)*. CIL IV 3340, 2. Ezen a 27. november 27-re keltezhető viasztáblán a 27. év *consul ordinariusai* szerepelnek, nem pedig a *suffectusok*.⁷⁹ Egy pusztán decemberi *suffectus*párnak pedig a korszakban nincs párhuzama, így arra kell következtetnünk, hogy a már hivatalban lévő *suffectusok* ellenére az *ordinariusok*at használták fel a keltezésre.
2. *[Q(uito) Volusio S]aturnin[o P(ublio)Cor]/[nelio Scipi]one [co(n)s(ulibus)] / III Idus Novembr(es)...* CIL IV 3340, 23. Ezen az 56. november 11-re keltezhető viasztáblán az *ordinariusok* szerepelnek az ekkor már biztosan hivatalban lévő *suffectusok* helyett.⁸⁰

⁷⁶ Bár a *suffectusok*at nem feltétlenül az *ordinariusok*kal együtt választották meg, mégis többnyire jóval a hivatalba lépésük előtt, ehhez vö. Talbert, R. J. A.: *The Senate of Imperial Rome*. Princeton 1984. 202–207. Ennek megfelelően Pompeiiben hónapokkal előre tudhatták, hogy ki és mikortól lesz *suffectus*, így ez nem okozhatott problémát.

⁷⁷ Eck 1991 (5. jegyz.) 43–44.

⁷⁸ Hiszen ebben az esetben csak akkor szerepelhetnek együtt a június 30-ig hivatalban lévő *ordinariusok*kal, ha ők maguk is már július 1. előtt elfoglalták hivatalukat.

⁷⁹ Degrassi 1952 (68. jegyz.) 9.

⁸⁰ Degrassi 1952 (68. jegyz.) 15. Eck 1991 (5. jegyz.) 35–36. nem tekinti kivételnek, nem tudom, miért. Bár a felirat rendkívül töredékes, a 79-cel záruló időszakból csak két *consul*párt találtam, akik megfelelnek az *-aturnino-* és *-one* töredékeknek, a fenti páron kívül csak a Kr. e. 19. év *ordinariusait*: C. Sentius Saturninust és Q. Lucretius Cinna Vespillót (Degrassi 1952 [68. jegyz.] 4), ők azonban túl koraiak a Iucundus gyűjteményhez, így a fenti kiegészítést továbbra is helyesnek, a feliratot pedig kivételnek tartom. Nem szerepeltetem viszont a kivételek között az Eck által ide sorolt CIL 3340, 41-t, mivel a szeptember–decemberre utaló kiegészítés rendkívül bizonytalan.

3. *Act(um) Pomp(eis) Non(is) Aug(ustis) / Nerone Caes(are) II L(ucio) Calpurn(io) c(onsulibus)*. CIL IV 3340, 35. Ezen a viasztáblán az 57. év *ordinarius*ai szerepelnek augusztus 5-én, pedig ekkor már Piso helyett L. Caesius Martialis volt a *consul suffectus*.⁸¹
4. *Imp(eratore) Vespasiano VII co(n)s(ule) / IIII Idus Novembr(es)*. CIL IV, 5528. Ezen a 76. november 10-re keltezhető feliraton a *consul ordinarius* Vespasianus szerepel, a már biztosan hivatalban lévő *suffectus*ok helyett.⁸²
5. *[C(aio)C]aesare Augusto Ger(manico) L(ucio) / [Apro]nio Ca[e]siano co(n)s(ulibus) / pr(idie) Non(as) Febr(uarias)*. TPSulp 41. Ezen a 39. február 4-i viasztáblán Caligula szerepel, pedig Suetonius szerint csak január végéig viselte a *consulatus*.⁸³
6. *C(aio) Pompeio Gallo Q(uinto) Vera[nio] co(n)s(ulibus) / V Nonas Mar[tia]s*. TPSulp 55. Ezen a 49. március 3-ra keltezhető viasztáblán a két *consul ordinarius* szerepel. Gallivan a két *ordinarius* hivatali idejét 2 hónapban, a két *suffectus*ét pedig 4 hónapban határozza meg, így márciusban már a *suffectus*oknak kellene hivatalban lenni.⁸⁴ Gallivannek viszont csak arra van adata, hogy a két *ordinarius* még hivatalban volt február elsején (AE 1969/70, 203), a *suffectus*ok pedig már hivatalban voltak május 23-án (CIL XI 6236),⁸⁵ viszont még nem ismerte a vizsgált feliratunkat.⁸⁶ Így nincs elég nyomós okunk ezt a feliratot kivételnek tartani, valószínűbb, hogy Gallivan eleve bizonytalannak jelölt megállapításával szemben az *ordinarius*ok nem kettő, hanem négy hónapig töltötték be hivatalukat, így márciusban még hivatalban voltak. Így ez a felirat nem feltétlenül képez kivételt.

Az öt kivétel közül többnek is van olyan sajátossága, amely könnyebben magyarázhatóvá teszi a *suffectus*ok kihagyását: magánjellegű jogi dokumentumok illetve egy amphora feliratai. A CIL IV 5528 esetében előfordulhat, hogy az uralkodó iránti tiszteletből nem írták ki a *suffectus*t illetve a másik *consul*t. A CIL IV 3340, 35 esetében is tetszetős Ecknek az az érve, hogy mivel az *ordinarius* császár nem változott, elkerülte a figyelmüket a mellé kerülő új *suffectus*.⁸⁷ A CIL X 891 és az AE 1901, 80 esetében egy, a *ministri Augusti* által állított nyilvános feliratról van szó, ez amellet szól, hogy a *suffectus* kellett volna feltüntetni, ha már hivatalba lépett, míg a fenti magánjellegű feliratoknál ez nem feltétlenül volt szempont. A *suffectus* feltüntetése ellen szól viszont, hogy az elől szereplő *ordinarius* – C. Caesar – nem változott, ráadásul a császári család tagja is, így ez a tény okozhatott zavart a hivatalában maradó *ordinarius* után szereplő *suffectus* esetében. Ha az időpontokat nézzük, akkor arra hívhatjuk fel a figyelmet, hogy a CIL X 891 és az AE 1901, 80 lenne a két első olyan felirat, amelyiken nem az éppen hivatalba lévő *suffectus*okkal, hanem egész évben az *ordinarius*okkal kelteznek, Pom-

⁸¹ Degrassi 1952 (68. jegyz.) 16.

⁸² Degrassi 1952 (68. jegyz.) 22.

⁸³ Suet. *Cal.* 17.1; Dio 49.13.2. vö. Degrassi 1952 (68. jegyz.) 11.

⁸⁴ Gallivan, P.: The Fasti for the Reing of Claudius. *CQ* 28 (1978) 413. és 425. (Gallivan 1978), mindkét alkalommal kérdőjelesen, Degrassi 1952 (68. jegyz.) 14. nem határozza meg az időtartamokat.

⁸⁵ Gallivan 1978 (84. jegyz.) 409.

⁸⁶ Első publikálása az AE 1978-as.

⁸⁷ Eck 1991 (5. jegyz.) 36.

peiiben⁸⁸ és birodalmi szinten is csak a 20-as évek végétől⁸⁹ jelennek meg gyakrabban az ilyen feliratok. Mivel azonban nyilván mindig lennie kell egy első adatnak és elvértve találunk már nem sokkal későbből is ugyanilyen jellegű kivételeket a *suffectus/ordinariusszabály* alól, a fentiek alapján nem dönthetjük el teljes bizonyossággal, hogy a CIL X 891 és az AE 1901, 80 feliratok állítása idején még a két *ordinarius* volt hivatalban vagy már a *suffectus*. A tendencia azonban mindenképpen az, hogy ekkor még egy nyilvános feliraton a *suffectus* kellett volna feltüntetni, ha már hivatalban volt. Ezt erősíti az is, hogy a Kr. u. 3-ban, tehát egy évvel később ugyanazon pompeii testület, a *ministri Augusti* által állított, tehát helyben azonos típust képviselő feliraton, a CIL X 824-en a *suffectusok* szerepelnek, ahogyan egy évvel korábban a CIL X 897-en⁹⁰ is.

Weber⁹¹ és őt követve Eck⁹² is egyértelműen kivételnek tekintik a két kérdéses feliratot (CIL X 891 és AE 1901, 80), és véleményük szerint mindkettőt Kr. u. 1. július 1. utánra kell keltezni, annak ellenére, hogy ekkor már nem az *ordinariusok* voltak hivatalban. A probléma viszont az, hogy ezt Weber lényegében csak azzal tudja alátámasztani, hogy a *duumvirek* Pompeiiben július elsején léptek hivatalba.⁹³ Ez az érvelés azonban önmagára támaszkodik: mivel a *duumvirek* július elsején léptek hivatalba, a két feliratot július 1. utánra kell kelteznünk, ebből pedig következik, hogy a tisztviselők július 1-jén léptek hivatalba. Így a feliratok július 1. utánra történő keltezése nem bizonyított.

A fentiek alapján tehát, ha Pompeiiben a tisztviselők július 1-jén léptek hivatalba, akkor a CIL X 891 és AE 1901, 80 feliratokon annak ellenére a két *ordinarius* szerepel, hogy egyikük helyett már *suffectus* volt hivatalban. Ha viszont a két felirat valóban az *ordinariusok* alatt keletkezett, akkor a tisztviselők nem léphettek július 1-jén hivatalba, hiszen az *ordinariusok* csak június 30-ig voltak hivatalban. Mindkét feltételezés általános tendenciát sért: vagy az *ordinariusok* szerepelnek olyan időszakban, amikor már *suffectusok* voltak hivatalban, vagy a helyi tisztviselők nem július 1-jén léptek hivatalba – mindkét szabály alól van kivétel. A július 1-jei hivatalba lépés ellen szól azonban, hogy a Krisztus születése körüli években konkrétan Pompeiiben a *ministri Augusti* által állított feliratokon szerepelnek a *suffectusok*, így nincs okunk feltételezni, hogy éppen a két említett felirat esetében tértek volna el a már hivatalban lévő *suffectusok* feltüntetésétől. Viszont pompeii adat az is, hogy az 50-es évek végén június 18. és július 10.

⁸⁸ CIL IV 3340, 2, l. fent.

⁸⁹ Weber, V.: Jahresdatierung allein nach consules ordinarii bereits im Jahre 1 u.Z.? Zu den pompejanischen Steininschriften CIL X 884. 891 und NS 1900 S. 270. *Živa Antika* 25 (1975) 493–494 (Weber 1975), a két legkorábbi Kr. u. 5 (Baetica) és Kr. u. 16 (Róma).

⁹⁰ A CIL X 897 az *A. Plautio A*/alján kérdőjelesen Kr. u. 29-re keltezi, ekkor viszont *A. Plautius* és *L. Nonius Asprenas* voltak a *consul suffectusok* (Degrassi 1952 [68. jegyz.] 9), a töredék vége – *A*/– azonban jobban illik Kr. e. 1. *consul suffectus*aihoz, *A. Plautius*hoz és *A. Caecina Severus*hoz (Degrassi 1952 [68. jegyz.] 7). A CIL X 884 (Kr. u. 2.), 890 (Kr. e. 2.) és 892 (Kr. u. 3) feliratokon *ordinariusok* szerepelnek, de nem tudjuk őket az adott éveken belül pontosabban keltezni.

⁹¹ Weber 1975 (89. jegyz.) 1975.

⁹² Eck 1991 (5. jegyz.) 43. 82. jegyz.

⁹³ Weber 1975 (89. jegyz.) 498. Itt is hangsúlyozom, hogy az a tény, hogy Pomponius Marcellus és Valerius Flaccus két naptári évben is szerepelnek (CIL X 891; AE 1901, 80: Kr. u. 1 és CIL X 884: Kr. u. 2) mint *duumvirek*, önmagában semmi mást nem bizonyít, csak azt, hogy nem január 1-jén léptek hivatalba, hiszen már egy január 2-i hivatalba lépés lehetővé teszi azt, hogy két egymást követő év *ordinariusai* alatt is hivatalban legyenek.

között léptek hivatalba a tisztviselők. A többi, hivatalba lépéssel kapcsolatos felirat adatainak felhasználása nélkül csak ennyit mondhatunk, ha azonban az eredményeinket megelőlegezzük, akkor azt láthatjuk, hogy az *ordinarius/suffectus*szabály⁹⁴ az 1. században sokkal erősebb, mint a július 1-jei hivatalba lépés. Hiszen bár a térben és időben is közel lévő Nola és Neapolis esetében is olyan intervallumra tudjuk leszűkíteni a hivatalba lépést, amelybe a július 1. is belesik, Interamna április 1-jei adata nem igazolja ezt, Venusiában pedig január 1. is szerepel. Ennek megfelelően Pompeiiben vagy nem július elsején volt a hivatalba lépés, hanem valamikor június 18. és július 10. között; vagy a hivatalba lépés ideje, amely a Krisztus születése körüli években sem január 1. sem július 1., az 50-es évek végére megváltozott július 1-jére. Az azonban semmiképpen sem igazolható, hogy Pompeiiben az egész Kr. u. 1. században július 1. volt a hivatalba lépés általános időpontja.

A *Fasti Nolanin* a helyi tisztviselők a Kr. u. 31. év *consul suffectus*ai között szerepelnek, akik július 1-jén és október 1-jén léptek hivatalba.

Ti. Caesar Aug(ustus) V co(n)s(ul)⁹⁵ (Kr. u. 31)
suf(fecti) VII id. Mai. Faustus Cornelius Sulla, Sex. Teidius Catull(us) co(n)s(ules)
suf(fectus) k. Iul. L. Fulcinus Trio co(n)s(ul)
Oppius Proculus, M. Staius Flaccus Ilvir(i) iter(um) q(uinquennales)
M. Atinius Florens, A. Cluvius Celer aed(iles)
suf(fectus) k. Oct. P. Memmius Regulus co(n)s(ul) (InIt XIII 1.12.8–13)

Mivel más magyarázat nincs, joggal feltételezhetjük, hogy a helyi tisztviselők azért szerepelnek a *suffectus*párok között, mivel a *suffectus*ok hivatalba lépése között foglalták el hivatalukat,⁹⁶ azaz július 1. és október 1. között. A kutatók többsége ugyanakkor azt is feltételezi, hogy ez a felirat a július 1-jét is igazolja,⁹⁷ de adósak maradnak ennek az igazolásával, mivel ez csak akkor lenne helytálló, ha csak január 1. és július 1. közül lehetne választani. Ha ez utóbbit igazolni lehetne, akkor a január 1. kizárása valóban bizonyítaná a július 1-jét, de addig nem.

Kaibel Mommsen véleményére hivatkozva azt állítja, hogy Neapolisban is július 1-jén léptek hivatalba a tisztségviselők,⁹⁸ véleményét elfogadja pl. Sartori⁹⁹ és Crawford.¹⁰⁰ A felirat vonatkozó része, amelyre az állítását alapozza, a következő:

ἐπὶ ὑπάτων Καίσαρος Σεβαστοῦ υἱοῦ Δομιτ[ανοῦ καὶ Γαίου]
 Οὐαλερίου Φήστου ἰδ Ληναίωνος ...

⁹⁴ Azaz ha már *suffectus*ok vannak hivatalban, akkor őket szokás feltüntetni az *ordinarius*ok helyett.

⁹⁵ A másik consul, a kegyvesztett Seianus érthető okokból hiányzik, vö. Degrassi 1952 (68. jegyz.) 10.

⁹⁶ Mivel a birodalmi és a helyi adatok vegyesen szerepelnek, más magyarázatot nehéz találni.

⁹⁷ Mommsen CIL X p. 90–91; Liebenam 1967 (2. jegyz.) 273; Abbott, F. F. – Johnson, A. Ch.: *Municipal Administration in the Roman Empire*. Princeton 1926. 344; Degrassi InIt 13.1.12 p. 262. még az egyébként kritikus Crawford 1998 (2. jegyz.) 46. is.

⁹⁸ IG XIV p. 209, ad nr. 760.

⁹⁹ Sartori 1953 (2. jegyz.) 50.

¹⁰⁰ Crawford 1998 (2. jegyz.) 46.

περὶ; οὐ προσανήενκεν τοῖς ἐν προσκλήτῳ Τρανκουίλλιος Ῥούφος ὁ ἀντάρχων ... (4–6)
 ἐπὶ ὑπάτων Καίσαρος Σεβαστοῦ [υἱοῦ Δομιτιανοῦ καὶ Γ. Οὐαλερίου Φήστου ... πρὸ καλ.] Ἰουλίῳν ...
 περὶ οὐ προσανήενκεν τοῖς ἐν προσκλήτῳ Φούλβιος Πρόβος ὁ ἄρχων ... (11–13)
 ἐπὶ ὑπάτων Λουκίου Φλαυίου Φιμβρία καὶ Ἀτειλίου Βαρβάρου[...
 περ]ὶ οὐ προσανήενκεν τοῖς ἐν προσκλήτῳ Ιούλιος Λειουεῖα[ν]δ[ρ]ς ὁ ἀντάρχων¹⁰¹ ... (16–18)

Összegezve az adatokat:

Tranquillus Rufus antarchón a tanács vagy gyűlés elé terjesztett egy ügyet valamikor Domitianus és Festus *consul*ága alatt (71. május–június) Lénaión hónap 14. napján.
Fulvius Probus archón a tanács vagy gyűlés elé terjesztett egy ügyet valamikor Domitianus és Festus *consul*ága alatt (71. május–június) július 1. előtt.¹⁰²
Iulius Livianus antarchón a tanács vagy gyűlés elé terjesztett egy ügyet valamikor Fimbria és Barbarus *consul*ága alatt (71. július–augusztus).

Domitianus Festusszal Kr. u. 71 május–júniusában volt *consul*, míg Barbarus és Fimbria ugyanezen év július–augusztusában voltak *consulok*.¹⁰³ Ez azt jelenti, hogy Tranquillus Rufus *antarchón*, Fulvius Probus pedig *archón* volt valamikor május–júniusban, Iulius Livianus pedig valamikor július–augusztusban volt *antarchón*.¹⁰⁴ Mivel pedig két különböző *antarchón* (Rufus és Livianus) volt július 1. előtt és után, a hivatali év kezdete július 1.¹⁰⁵

Ez az érvelés azonban több ponton is hibás. Még ha Kaibel és Sartori keltezése és értelmezése helyes is, ez semmi mást nem jelent, csak annyit, hogy a helyi tisztviselők valamikor június 13.¹⁰⁶ és augusztus 31. között léptek hivatalba. Mivel elképzelhető, hogy Rufus és Probus még hivatalban voltak pl. június 14-én (azaz Domitianus és Festus *consul*ága alatt, de még július 1. előtt). Viszont Livianus *antarchón* és az új, ismeretlen *archón* hivatalba léphetett pl. június 16-án, így értelemszerűen hivatalban voltak még Fimbria és Barbarus *consul*ága alatt is. Persze az ellenkezője is elképzelhető, ti. hogy Livianus és az új *archón* csak augusztus végén lépett hivatalba, így teljesül, hogy hivatalban voltak Fimbria és Barbarus *consul*ága alatt, míg a két előző tisztviselő hivatalban volt Domitianus és Festus *consul*ága alatt, azaz mindkét lehetőség belefér a feliratból kikövetkeztetett időintervallumokba, semmi sem bizonyítja a július 1-jét.

¹⁰¹ Sartori 1953 (2. jegyz.) 50. mellett érvel, hogy az IG kiegészítése (ἄρχων) rossz, mivel Iulius Livianus ἀντάρχων-ként szerepel az IGR I 452 feliraton ugyanebben az évben, így az ἀντάρχων kiegészítés jobbnak tűnik. Figyelemreméltó azonban, hogy ő maga az IG XIV 758-cal kapcsolatban amellel érvel, hogy az *archón* és *antarchón* elnevezések felcserélhetők, részletesen l. lent. Mivel elsősorban Sartori véleményével vitázom, így az ő olvasatát veszem alapul, az érvelés során ennek nincs jelentősége, ha az *archón* olvasatot fogadjuk el, a lényegi mondanivalóm akkor is érvényes.

¹⁰² Ezt részletesen l. lent.

¹⁰³ L. pl. Gallivan, P.: The Fasti for A. D. 70–86. *CQ* 31 (1981) 187–188 és 213.

¹⁰⁴ Nem tudjuk pontosan mikor, ezek a két hónapos intervallumok jelenthetik azt, hogy csak az első hónap elején, de azt is, hogy a második hónap végéig.

¹⁰⁵ Eddig Kaibel és Sartori. Feltételezve, hogy egyszerre csak egy *archón* és egy *antarchón* volt a városban. Ha az *archón* olvasatot fogadjuk el, akkor két különböző *archón* volt július 1 előtt és után.

¹⁰⁶ A jún. 13. mint határidő a πρὸ καλ.] Ἰουλίῳν kiegészítés miatt.

Valójában Kaibel és Sartori keltezése is és értelmezése is távol van attól, hogy igazolt-nak tekinthessük, legfeljebb gyenge hipotézisek. Az értelmezésük egyik problémája, hogy valójában nem tudjuk, hogy tényleg csak egy *archón* és egy *antarchón* volt-e Neapolisban egyszerre, vagy két *archón* és két *antarchón*. Sőt, az IG XIV 758-as feliraton egy időben két *archón* is adatolt,¹⁰⁷ így ha egyszerre két *archón* (és két *antarchón*) volt,¹⁰⁸ elképzelhető, hogy Rufus, Probus és Livianus ugyanahhoz a hivatali évhez tartoznak, így a felirat semmit sem árul el a hivatalba lépés idejéről.

De még ha valóban csak egy *archón* és *antarchón* is volt egy időben, nem tudjuk, hogy vajon Probus Rufusnak vagy Livianusnak volt-e a hivataltársa. Sartori és Kaibel¹⁰⁹ magától értetődően Rufushoz társítják Probuszt, de ezt csak akkor tehetnék meg, ha biztosan tudnák, hogy a tisztviselők július 1-jén léptek hivatalba, azaz a május-júniusban hivatalban lévő Probus semmiképpen nem tartozhatna a július-augusztusi Livianushoz. De ezt nem tudják, sőt ezt akarják bizonyítani, *petitio principii*. Így azonban Probuszt Livianushoz is kapcsolhatjuk, azaz a hivatali év valamikor május 1. és augusztus 31. között indult, mivel májusban még hivatalban volt Rufus, majd az új pár hivatalba léphetett akár május 2-án is, így teljesül, hogy Rufus *antarchón* volt Domitianus és Festus alatt, de Probus is lehetett ugyanezen *consulok* alatt *archón* Livianus *antarchó*mal együtt, és így persze Livianus is még mindig hivatalban volt a későbbi *suffectus*pár *consul*sága alatt.

Ezen felül még Probus *archón*ságának a hagyományos keltezése (azaz június második fele) is problematikus. Az igaz, hogy a *consulok* miatt valamikor május-júniusban *archón*mak kellett lennie, de Kaibel és Sartori véleményével szemben (június 13. és 30. között) ennél pontosabb intervallumot nem lehet megadni, mégpedig a következők miatt: a görög gyökerekkel rendelkező Neapolisban görög naptári rendszert, vagy legalábbis görög hónapneveket használtak, ezt jól mutatja a Lénaión hónapnév, amelynek pontos időtartamát nem ismerjük.¹¹⁰ Ebből az is következik, hogy a *Ιουλιος* hónap azonosítása a mi július hónapunkkal vagy a rómaiak Iuliusával sem biztos: *Ιουλιος*, azaz *Iulius* volt a megistenült C. Iulius Caesar, a Iulius-Claudius dinasztia őseinek a neve. Ez a név neki vagy utódainak szánt tiszteletadásként több naptárban is előfordul, mindenféle kapcsolat nélkül a rómaiak Iulius hónapjával, pl. december-januárra eső Iul(i)os hónap Paphosban.¹¹¹ Következésképpen nagyon valószínű, hogy egy görög naptárban szereplő Iulios hónap nem volt azonos a római Iuliuszal. Ráadásul ebben a keltezésben: ἐπὶ ὑπάτων Καίσαρος Σεβαστοῦ [υἱοῦ Δομιτιανοῦ καὶ Γ. Οὐαλερίου Φήσου ... πρὸ

¹⁰⁷ ...περί οὗ προσανήνεγκαν τῇ / βουλῇ Πάκκιος Κάληδος καὶ Οὐείβιος Πωλλίων οἱ ἄρχοντες ll. 5–6.

¹⁰⁸ Sartori 1953 (2. jegyz.) 50. azt állítja, hogy egyszerre csak egy *archón* és *antarchón* volt, és az IG XIV 758-on szereplő tisztviselők valójában egy *archón* és egy *antarchón*, csak az egyszerűség kedvéért nevezték mindkettőt *archón*mak. Ez a feltételezés azonban semmivel sincs alátámasztva, s úgy tűnik, csak azért született, hogy könnyebbé tegye a felirat beillesztését a mommseni július 1. rendszerébe.

¹⁰⁹ Kaibel ilyen irányú társítása – az *archón* olvasata miatt – indokoltabb, mint Sartorié, de pontos július 1-jei dátum még ebből sem következik.

¹¹⁰ A *consul*nevek miatt bizonyosan nem azonos az athéni/ión stb. őszi Lénaiónnal.

¹¹¹ Több hasonló hónapnév is volt, pl. Kaisarión, Tiberiόν Smyrnában; Kaisarios Ephesosban (l. OGIS 458 fent); Iul(i)os, Kaisarios, Sebastos, Autokratikos Paphosban. A Kaisarión ill. Kaisarios szeptember-október volt Smyrnában és Ephesoson, de január-február Paphosban, l. Samuel 1972 (37. jegyz.) 175.

καλ.] Ἰουλίῳν ... περὶ οὗ προσανήνευκεν τοῖς ἐν προσκλήτῳ Φούλβιος Πρόβος ὁ ἄρχων ... a [πρὸ καλ.], azaz *ante Kalendas* kiegészítés rendkívül problematikus, mivel az előző keltezésnél sem a római típusú, határnapokra (Kalendae, Nonae, Idus) alapuló keltezést használták, hanem görög módra megadták, hogy az adott hónapnak hányadik napjáról van szó.¹¹² Ebből következően a Iulios hónap esetében is azt kellene elvárunk, hogy a görög metódust alkalmazzák, azaz nem a július elseje előtti időszakról van szó, hanem Iulios hónap valahányadik napjáról. Így ha a neapolisi Iulios és a római Iulius azonosak lennének, ellentmondást találnánk, mivel Domitianus és Festus csak június végéig voltak hivatalban, míg Probus valamikor júliusban. Így arra kell következtetnünk, hogy a neapolisi Iulios hónap korábban volt, mint a római Iulius, de még valamikor május-júniusban a *consul*ok miatt.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy nem tudjuk, mikor kezdődött a hivatali év Neapolisban. Amennyiben csak egy *archón* és egy *antarchón* volt, bármikor kezdődhetett május 1. és augusztus 31. között,¹¹³ ha azonban két *archón* és két *antarchón*, akkor semmit sem mondhatunk az évkezdetről.

Az *interamnai* naptár töredékeiben a Kr. u. 71–75. évek érdekesek a vizsgálat téma szempontjából:

[<i>Imp. Vespasia</i>]no III, <i>M. Cocceio Nerva co(n)s(ulibus)</i>	(a. 71)
<i>C. Avidius Octav[ianus]</i>	
<i>M. Clodius M</i> [--- <i>IIIIVir(i) i(ure) d(icundo)</i>]	
<i>Imp. Vespasiano III</i> , [<i>Tito filio II co(n)s(ulibus)</i>]	(a. 72)
<i>k. Apr. Cavarius</i> [--- <i>IIIIVir(i) i(ure) d(icundo)</i>]	
<i>Domitiano II Caes(are)</i> , [<i>L. Valerio Messallino co(n)s(ulibus)</i>]	(a. 73)
<i>k. Apr. Titus et Dom[itianus q(uinquennales)]</i>	
<i>Cn. Mummeius</i> [--- <i>IIIIVir(i) i(ure) d(icundo)</i>]	
<i>M. Barronius</i> [--- <i>IIIIVir(i) i(ure) d(icundo)</i>]	
<i>Imp. Vespasiano V</i> , [<i>Tito filio III co(n)s(ulibus)</i>]	(a. 74)
<i>k. Apr. C. Titedius</i> [--- <i>IIIIVir(i) i(ure) d(icundo)</i>]	
<i>P. Cornelius V</i> [--- <i>IIIIVir(i) i(ure) d(icundo)</i>]	
<i>Imp. Vespasiano</i> [VI, <i>Tito filio III co(n)s(ulibus)</i>]	(a. 75)
<i>C. Vibius Tiro</i>	
<i>C. Safinius Ce</i> [--- <i>IIIIVir(i) i(ure) d(icundo)</i>](InIt XIII 1.13.16–31)	

Mommsen véleménye szerint¹¹⁴ a 72–74-es éveknél szereplő április 1-jei hivatalba lépés rendkívüli időpont lehetett, mert a 71. és 75. éveknél nem jelölik a *IIIIVir*ek hivatalba lépésének idejét, így feltehetően ezekben az években a szokásos időpontokban foglalták el a hivatalukat. Ebből azonban semmi más nem következik, csak az, hogy a szokásos időpont nem április 1. volt. Ráadásul Mommsen itteni érvelése nincs összhangban a Fasti Venusini esetében kifejtett véleményével, hiszen ott a 29. évnél hiányzik a hivatalba lépés idejének jelölése. (Ez január 1. volt, mivel az előző év tisztviselői dec. 31-

¹¹² Vö. Augustus közmondásossá váló "*ad Kalendas Graecas*" kifejezésével, Suet. *Aug.* 87, 1.

¹¹³ Ez igaz az *archón* olvasat esetében is.

¹¹⁴ Mommsen ad CIL X 5405 (a hivatalba lépés időpontja itt is július 1. lenne), Crawford 1998 (2. jegyz.) 46 óvatosabb, csak annyit mond, hogy nem április 1. a szokásos dátum.

éig voltak hivatalban, a következő évben pedig január 1-jén léptek hivatalba.) Ha tehát az időpontok feltüntetésének hiányát általában csak az magyarázhatja, hogy a szokásos időpontban léptek hivatalba, akkor Venusia esetében január 1-jét kellene annak tekinteni, Mommsen viszont ott is a július 1-jét tekinti annak.

Mindenesetre, ha helyes is Mommsen véleménye, a feliratból nem következik, hogy ez a szokásos időpont július 1. volt,¹¹⁵ hiszen nem csak akkor maradhat el az időpont jelölése, ha egy birodalmilag egységes időpontban léptek hivatalba, hanem akkor is, ha a helyben szokásos időponthoz tartották magukat, de erre vonatkozóan nincs semmilyen adatunk. Az interamnei Fasti így legfeljebb annyit bizonyítana, hogy Interamnában a hivatalba lépés szokásos időpontja nem április 1. volt, de ez sem biztos, hiszen Venusiában a 29. évben január elsején léptek hivatalba a tisztviselők, mint az előtte és utána lévő években is, mégisincs jelölve az időpont.

Hispaniából a lex Ursonensis mellett van másik, január 1-re vonatkozó adatunk is,¹¹⁶ egy 1988-ban publikált felirat Singilia Barbából.¹¹⁷

Huic (sc. M. Valerio Proculino Iiviro) *cives et incolae pr(idie) K(alendas) I(anuarias) / abeunti e(x) Iiviratu ob rem publicam / bene atministratam consensu omnium / in foro publicae gratias egerunt ... A(ulo) Cornelio Palma Frontiano II / P(ublio) Calvisio Tullo co(n)s(ulibus)* (Kr. u.109).

Ez a felirat egyértelműen bizonyítja, hogy a 2. sz. elején e flaviusi municipiumban január 1-jén, és nem július 1-jén, léptek hivatalba a tisztviselők, mivel M. Valerius Proculus december 31-én távozott hivatalából [*pr(idie) K(alendas) I(anuarias)*].

Mommsen **Panhormus**ból két feliratot idéz annak igazolására, hogy Szicíliában is július 1-jén léptek hivatalba a tisztviselők.¹¹⁸ A feliratok szövege a következő:

Imp(eratori) Ca[es(ari) L(ucio)] Septimio Sever(o) / Pio Perti[naci A]u[g(usto)] Arab(ico) Adiabe(nico) / Parth(ico) max(im)o [pont(ifici)] max(im)o tr(ibunicia) pot(estate) VI imp(eratori) / XI co(n)s(uli) II p(atri) p(atriciae) pro[co(n)]s(uli) Imp(eratoris) Caes(aris) Divi / M(arci) Antonini Pii G[e]rm(anici) Sarmatic(i) f(ilio) / Divi Commodi fratri Divi Antonii / ni Pii nepoti Divi Hadriani prone[p]joti Divi Traiani Parthici abn(epoti) / [D]ivi Nervae adnepoti indulgen[tis]simo et clementissimo principi / [dom]ino nostro res p(ublica) Panhorm(itanorum) / [IIv]ir(orum) P(ubli) Satyri Donati et M(arci) Maeci / [R]ufini d(ecreto) d(ecurionum). CIL X 7274

[[[L(ucio) Septimio Getae nobiliss(im)o Caes(ari)]]] / Imp(eratoris) Caes(aris) L(uci) Septimi Sev[eri] / Pii Pertinacis Aug(usti) Arab(ici) [Adi]aben(ici) Parth(ici) max(im)i pontif(icis) m[ax(im)i] / trib(unicia) pot(estate) VII imp(eratoris) XI co(n)s(ulis) II

¹¹⁵ Mommsen ad CIL X 5405; Degrassi InIt 13.1 p. 268.

¹¹⁶ A harmadik hispaniai adattal kapcsolatos fenntartásaimat röviden l. fent 5. jegyz.

¹¹⁷ Serrano Ramos, E. – Rodríguez Oliva, P.: Tres nuevas inscripciones de Singilia Barba (El Castillon, Antequera, Málaga). *Baetica. Estudios de Arte, Geografía e Historia* 11 (1988) 237–249, a korábbi szerzők természetesen nem ismerhették ezt a feliratot.

¹¹⁸ Mommsen apud CIL X 7274 and 7275 (p. 754): *‘Eosdem duoviros titulos dedicavisse, quorum alter anni est 198, alter anni 199, ostendit ad Siciliam quoque pervenire, quod obtinuisse in Italia supra p. 90 demonstravi, magistratus municipales iniisse k. Iulius.’*

[p(atris) p(atriciae)] / [[[fil(io)]]] et Imp(eratoris) Caes(aris) M(arci) Aureli An(tonini) Aug(usti) trib(unicia) pot(estate) [[[fratri]]] / dominó indulgentissimo / res publ(ica) Panhormitan(orum) / IIvir(orum) P(ubli) Satyri Donati / et M(arci) Maeci Rufini d(ecreto) d(ecurionum). CIL X 7275

Ugyanazok a *duumvirek* – P. Satyrus Donatus és M. Maecius Rufinus – szerepelnek mindkét feliraton. Mommsen az első Kr. u. 198-ra, a másodikat Kr. u. 199-re keltezi, ez alapján tekinti bizonyítottnak, hogy július 1-jén volt a hivatalba lépés. A fő probléma ezzel az érveléssel, hogy amennyiben ugyanazok a tisztviselők szerepelnek két különböző naptári évben, akkor az valóban kizárja a január 1-jei hivatalba lépést, de ezen kívül semmi mást nem igazol: a *duumvirek* nem január 1-jén léptek hivatalba, hanem valamikor – bármikor – máskor, hiszen pl. már egy január 2-i hivatalba lépés is azt eredményezi, hogy két naptári évben is ellátják a hivatalukat, pl. 198. január 2. – 199. január 1.

Ezen kívül van néhány apróbb probléma is.¹¹⁹ Egyrészt Septimius Severus tribunusi éve december 10-én kezdődött,¹²⁰ így a két feliratot akár 198-ban is állíthatták, mivel ebben az évben december 9-ig Septimius Severus a 6. tribunusi évét (*TRP VI*) töltötte, december 10. után pedig a hetediket (*TRP VII*). Másrészt az első feliratot a *TRP VI* alapján – a *consuság* és az *acclamatiók* tágabb időtartamot adnak meg¹²¹ – valóban 197. december 10. és 198. december 9. között állították. A második feliratot pedig a *TRP VII* alapján 198. december 10. és 199. december 9. közé keltezhetjük, de itt szerepel Caracalla (*Imp. Caes. M. Aureli An(tonini) Aug.*) is egy számozatlan *TRP*-vel. Ha ez a számozatlan *TRP* az elsőre utal, akkor az 198. január 28. (?) és 198. december 9. közé keltezné a feliratot,¹²² azaz nem Septimius Severus hetedik, hanem a hatodik néptribunusi éve. Így elképzelhető, hogy mindkét feliratot teljes egészében 198-ra kellene kelteznünk, és ebben az esetben a második feliraton a *TRP VII*-t javítani kellene *TRP VI*-ra. A *TRP VI* és *TRP VII* közötti tévedést ráadásul könnyen magyarázhatjuk a mögötte álló *IMP* rövidítés I-jének a hatásával, így ugyanis két I állt egymás mellett, a véső a másodikat tévedésből kétszer vészte, egyszer a számhoz, egyszer pedig az *IMP*-hez. Sajnos ezt a hipotézist nem tudjuk megerősíteni, mivel a számozatlan *TRP* nem csak az elsőre, hanem bármelyik másikra is utalhat, ebben az esetben a másodikra vagy a harmadikra,¹²³ ráadásul közvetlenül Caracalla *TRP*-je után kivéstek egy szót, és ez a módosítás – véletlenül – érintette a *TRP* utáni számot is.

Bárhogy is legyen, ezek a feliratok sem támasztják alá a július 1-jei hivatalba lépést, legfeljebb a január elsejét zárhatjuk ki, de a fenti megfontolások miatt ez sem igazolható teljes mértékben.

¹¹⁹ A továbbiak inkább csak hipotézisek.

¹²⁰ Vö. Kienast, D.: *Römische Kaisertabelle, Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt 2004³ 157.

¹²¹ *Consul II* 194–201, *imperator XI* 197–205 eleje, vö. Kienast 2004 (120. jegyz.) 157.

¹²² Vö. Kienast 2004 (120. jegyz.) 163.

¹²³ Természetesen érvelhetnénk azzal, hogy Septimius Severus néptribunatusa, *acclamatiója* és *consusága* számozva volt, így joggal várnánk el, hogy Caracalla *TRP*-je is számozva legyen, amennyiben nem az elsőről van szó, de ez az érvelés sajnos nem kényszerítő erejű, pl. a fiatal Caracalla kevésbé fontos, mint a „főcsászár”, továbbá hiányzik a 198. januári *imperator* *acclamatiójának* a jelölése is (vö. Kienast 2004 [120. jegyz.] 163).

Talán az egyik legnagyobb hatású általános – helytől független – érv arra, hogy a július 1-je volt hivatalba lépés standard időpontja egészen a 4. század elejéig, a *Codex Theodosianus* két szöveghelyére alapul. Ezt a kérdésben állást foglalo kutatók kivétel nélkül elfogadják, még ez egyébként kritikus Crawford is.¹²⁴ A két szöveghely a következő:

Idem A(ugustus) (sc. Constantinus) ad Florentium. Decuriones ad magistratum vel exactionem annonarum ante tres menses vel amplius nominari debent, ut, si querimonia eorum iusta videatur, sine impedimento in absolvendi locum alius subrogetur. Dat(um) Id(ibus) April(ibus) Constantinop(oli) Severo et Rufino co(n)s(ulibus). CTh 12.1.8 = Cod. 1.56.1, 13th of April, 323

Idem A(ugusti) (sc. Costantius et Constans) ad Anatolium vicarium As(iae). Constitutionibus perspicue definitum est Kalendis Martiis nominationes fieri, ut splendidorum honorum munerumque principia primo tempore procurentur. ET CETERA. Dat(um) VI Kal(endas) Dec(embres) Constantio II et Constante A(ugusti) co(n)s(ulibus). CTh 12.1.28, 26th of November 339.

Mommsen érvelését is érdemes szó szerint idézni:

‘Id autem quod obtinuit et Venusiae et Pompeiis et Nolae, pariter in universo imperio adhuc saec. p. C. quarto obtinuisse ostendunt constitutiones a. 339 ab Avellinio adlatae; ibi enim nominationes magistratuum fieri iubentur k. Martiis (CTh. 12.1.28) et ‘ante tres menses vel amplius’ quam ineunt (CTh. 12.1.8=C. 1.56.1), id quod recte sic accipiemus comitia municipalia perficienda fuisse mense Martio ante k. Apr., iniisse autem magistratus k. Iuliis.’¹²⁵

Azaz március elsején voltak a *nominationes*, ami alatt Mommsen itt valószínűleg a tisztségre való jelölést érti,¹²⁶ hiszen a választásokat (*comitia municipalia*) szerinte ezt követően valamikor márciusban tartották, április 1. előtt, ha pedig innen számoljuk a három hónapot, akkor megkapjuk a várt július 1-jét.

Az gondolatmenet azonban több sebből vérzik:

1. A 4. századra a *nominatio* elvesztette eredeti jelentését (azaz a pályázók jelentkezése/kijelölése), és már a választások helyett állt, mely választások már nem is voltak tényleges választások, csak a tisztségviselők – nem pedig a pályázók – *kijelölése* történt a tanács, a helytartó vagy a leköszönő tisztségviselő által.¹²⁷ Azaz véleményem szerint nem volt a *nominationes* után még egy külön választás, így a március 1-től

¹²⁴ Vö. Crawford 1998 (2. jegyz.) 38.

¹²⁵ Mommsen CIL X (1883) p. 90–91.

¹²⁶ Azaz a választásokat vezető tisztségviselő, amennyiben nem volt elég pályázó, kijelölt megfelelő számú polgárt, akiket úgy kellett tekinteni, mintha önként indultak volna a választásokon, majd ők is kijelölhettek egy-egy polgárt és így tovább, vö. lex Mal. 51 caput. A *nominatio* jelenthette még az uralkodói jelölést is, de valószínűtlen, hogy itt erről lenne szó.

¹²⁷ Vö. pl. Blume, F. H.: *Annotated Justinian Code*. 2nd edition. apud Gord. Cod. 11.34(33).1 http://www.uwo.edu/lawlib/blume-justinian/_files/docs/book%20-11pdf/book11-34.pdf, 2013–08–29, 8:26: „That a man who nominated another to an office (which was equivalent to an election during the later empire)”.

számítva az *ante tres menses vel amplius*, azt kapjuk, hogy a hivatalba lépés valamikor – bármikor – június 1. után volt.

2. De ha igaza is van Mommsennek a *nominatio* értelmezésével kapcsolatban, semmit sem tudunk arról, hogy mennyi idővel a tényleges választások előtt voltak ezek a *nominations*. Semmi sem igazolja tehát, hogy a március elsejei pályázójelölés után már márciusban le is folytatták a választásokat, így a Mommsennél említett április 1-jei dátum teljesen önkényes, nyilván azért van rá szükség, hogy három hónappal számolva valahogy kijöjjön a július 1.¹²⁸
3. De ha az első két pontban tévednénk is, az *ante tres menses vel amplius* értelmezése is meglehetősen önkényes Mommsennél: a *tres menses* jelölné az április 1. és július 1. közötti időtartamot, a *vel amplius* pedig csak és kizárólag a március 1. és április 1. közötti időtartamot, azaz mintha csak az szerepelne a szövegben, hogy *ante tres vel quattuor menses*. Hiszen ha az *amplius* egy hónapnál többnek tekintjük, akkor a feltételezett július 1-től visszaszámolva már március 1. előtt járunk.
4. Rádásul a *CTh* 12.1.28 *Asia vicarius*ának szól, így lehet, hogy csak Asiára vonatkozik és így nem lehet összekapcsolni a *CTh* 12.1.8 márciusi időpontjával.

Összegezve a fentieket, azt kell mondanunk, hogy az idézett helyekből semmiféle bizonyítékot nem lehet nyerni a július 1-jei hivatalba lépés alátámasztására. Sőt, amennyiben az egyes pontban kifejtett értelmezésem a *nominations*ről helyes, azaz itt már a tiszttségviselők kijelölését, „választását” jelölte, a *CTh* 12.1.28 kifejezetten azt bizonyítja, hogy a választásoknak és a hivatali évnek nem volt központosított időpontja Augustustól a negyedik századig.¹²⁹ Az edictum címzettje ugyanis Anatolius, *Asia vicarius*, következésképpen Asiában a „választásokat” a 4. század elején március elsején tartották. A korábban tárgyalt OGIS 458-ból viszont tudjuk, hogy a „választások” (τὰ ἀρχαιρέσια) határideje július 14-e körül volt Asiában a Kr. e. 1. sz. legvégén.¹³⁰ Mivel pedig a „március 1-jén” és a „legkésőbb július 14-ig” nem azonos, a választások idejét időközben bizonyosan módosították, így joggal feltételezhetjük, hogy ezt tették a hivatalba lépés idejével is. De ha ezt nem változtatták meg, akkor Asiában az adatolt (OGIS 458) szeptember 23. maradt a hivatali év eleje, nem pedig a teljesen hipotetikus július 1-t. Azaz vagy megváltoztatták a hivatalba lépés időpontját az egész *provincia*ban/*diocesis*ben, és így nem igaz az a tétel, hogy a egészen a 4. sz. elejéig ugyanaz volt a hivatalba lépés ideje. Vagy nem változtatták meg, de így a július 1-jei időpontot cáfolhatjuk meg.

A fenti eredményeket az alábbi táblázatban foglalhatjuk össze:¹³¹

¹²⁸ Rádásul a Codex Theodosianus kiadásában a *CTh* 12.1.28-hoz azt a megjegyzést fűzi, hogy „kalendis Martiis] expectes ante k. Mart.”

¹²⁹ Sőt erre utal a *CTh* 12.1.8 is, hiszen ha konkrét időpontja van a *nominations*nek (március 1.) és a hivatalba lépésnek is (július 1.), akkor semmi értelme nincs a *tres menses vel amplius* kitételnek, hiszen pontos időpontot is megadhattak volna.

¹³⁰ Természetesen a *vicarius* alá tartozó Asia nem volt területileg teljesen azonos az Augustus alatti Asia *provincia*ával.

¹³¹ Az 5. jegyzetben hivatkozott adatokat – részletes elemzés hiányában – nem vettem bele a táblázatba.

HELY	IDŐPONT	HIVATALBA LÉPÉS IDEJE (szakirodalom :: saját adat)
Tabula Heracleensis	Kr. e. 50k.	január 1. :: nincs adat
Urso	Kr. e. 44k.	január 1. :: január 1.
Venusia	Kr. e. 34–28	július 1. :: január 1. és július 1.
Asia (OGIS 458)	Kr. e. 9	--- :: szeptember 23.
Lucera	Kr. e. 5–4	július 1./január 1. :: nincs adat
Uzelis	Augustus alatt/után?	január 1. :: nincs adat
Pompeii	Kr. születése körül	július 1. :: nem július 1. és nem január 1. (?)
	59	július 1. :: jún. 18. – júl. 10.
Nola	31	július 1. :: július 1. – október 1.
Neapolis	71	július 1. :: május 1. – augusztus 31.
Interamna	72–73	április 1. (előtte és utána nem április 1.?) :: nincs adat (lehet április 1. is)
Singilia Barba	109	január 1. :: január 1.
Panhormus	198	július 1. :: nem január 1. (?)
Asia (<i>CTh.</i>)	4. sz. eleje	július 1. :: nincs adat

A fentiekben igyekeztem rámutatni a szakirodalom tipikusnak mondható hibáira, és arra a törekvésre, hogy a július 1-jét minden bizonyító erejű adat nélkül is igazoltnak tekintsék. Az egyes források részletes elemzésével kimutattam, hogy a július elseje mint a hivatali év kezdete egyetlen alkalommal sem igazolható teljes bizonyossággal, számos esetben legfeljebb a január 1. zárható ki. Bizonyos, hogy adott *provincia*kban lehetett egységes hivatalba lépési időpont, de hogy minden *provincia*ban így volt-e, hogy *provincia*ként azonos volt-e, és hogy időben változatlan maradt-e, azt nem tudjuk. Az OGIS 458 és a *CTh.* helyek pedig kifejezetten egy általános, térben és időben egységes hivatalba lépési időpont ellen szólnak. A július 1-jét mint Kr. e. 34-től az egész birodalomban egységes hivatali évkezdetet a források vizsgálata nem támasztotta alá.

Summary

From the publication of the CIL X in 1883 by Th. Mommsen, it has been widely accepted that the municipal magistrates entered office on the 1st of July from the end of the republic to the beginning of the 4th century AD at least, although some exceptions were noticed as well. This opinion is based on some unproven preconceptions: that the date of entering the office was always centrally determined; that it was not able to be changed by the local authorities; that there were two general dates the 1st of January and the 1st of July and if one of them can be excluded, the other one is the valid. Sometimes scholars use 'the evidence does not exclude' argument in the meaning 'the evidence proves'. In this paper I reexamine the arguments and evidences appearing in the literature and some neglected ones to prove that such a uniformity cannot be confirmed concerning the whole of the Empire from the first to the fourth centuries AD.

JANZSÓ MIKLÓS

Az Élet képe. *A Tabula Ceбетis-hagyomány*

1. Bevezetés

A *Tabula Ceбетis* a filozófiatörténet egy méltatlanul elfeledett darabja. A tudomány mostohán bánik vele, ritkán születnek cikkek a témában, monográfiák pedig még ritkábban. Pedig egykor hatalmas népszerűségnek örvendett, a humanisták egymással versengve adták ki a művet, fordították és kommentálták, a 16. századtól a 20. század elejéig sokak kezében megfordult ez a kis művecske. Tanulmányomban arra vállalkoztam, hogy áttekintem ezt a gazdag hagyományt, kezdve a mű magyarországi utóéletével, mely biztató kezdetei ellenére hamar kifulladt. Szót ejtek a különböző kiadásokról, kommentárokról és latin fordításokról, amelyek méltán bővítik az interpretációs lehetőségeket.

2. A Tabula Ceбетis magyarországi hagyománya

„Minthogy ezen régi görög bölcsségnek egyik remek szüleménye minden, a Valóságos Míveltségre törekedő nemzetek tudósai előtt oly figyelemre méltónak lenni találtatott, hogy Európának minden mívelt nemzetei az eredeti görög nyelvből a magok nemzeti nyelvökre általfordították légyen; s minthogy valósággal is, ha minden nevendék ifjú magyar tanuló-társaim efféléket és gyakrabban forgatnának kezeik között, a Valóságos Míveltségre való törekedés felerkentésére nem csekély eszköz szolgáltatódna...”¹

Ezekkel a szavakkal méltatja a *Tabula Ceбетis* Liptay Sámuel a mű első magyar nyelvű fordításának előszavában, annak első, 1821-es megjelenése alkalmával.² Bartal Antalnak, a klasszika-filológiáról írott összefoglaló művében³ azt láthatjuk, hogy a *Tabula Ceбетis* első magyar fordítása sok más, manapság jóval nagyobb figyelmet kapó munka fordításánál előbb jelent meg, mint például Platón⁴ vagy Aristotelés⁵ munkái. Másodikként ifjabb Kis János fordította le a művet 1825-ben.⁶ Véleményem szerint ez a fordítás

¹ Liptay Sámuel (ford.): *A' thébéi Kebész erköltsi rajzolásnyá*. Buda 1821. 5–6 (Liptay 1821).

² Második kiadást is megért a mű, Pesten jelent meg 1829-ben.

³ Bartal Antal: *A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudományak mívelése hazánkban*. Budapest 1874. (Bartal 1874).

⁴ Bartal 1874 (3. jegyz.) 69.

⁵ Bartal 1874 (3. jegyz.) 51.

⁶ Kis János (ford.): *Thébai Ceбет képe. Hozzájárul Aristoteles Paenja és Homerus hymnusa a földhez*. Pest 1825. (Kis 1825)

a legjobban sikerült, a problémás helyeket és az allegóriákat is jól adja vissza.⁷ Kis János verziója abban is különbözik a többi kiadástól, hogy bővebb előszóval rendelkezik, amelyben a szerző kitér a *Tabula* szerzőségével kapcsolatos tudományos vitára,⁸ valamint néhány jegyzettel is segíti az értelmezést.⁹ Ebből is sejthetjük, hogy jól ismerte a művet és az azt körülvevő tudományos vitát. Utolsó, nyomtatásban megjelent fordítását Toldy István készítette el 1860-ban.¹⁰ A kiadás tartalmazza a görög szöveget is, kritikai apparátus nélkül. Fontos megjegyezni, hogy eddig ez az első és egyetlen olyan fordítása a *Tabula Ceбетis*nek, amely az eredeti görög szöveget vette alapul. Liptay Sámuel ugyanis latinból fordított, ezt maga Toldy István írja a fordításhoz írott előszavában, valamint azt is, hogy Horvát István is készített egy fordítást, szintén latinból, de ez nyomtatásban nem jelent meg.¹¹ Ahogy Bartal Antalnál láthatjuk, a *Tabula Ceбетis* nagy népszerűségnek örvendett Magyarországon a 19. század közepén, utána azonban kikopik a filológiai vizsgálódások homlokteréből, ami jól mutatja a tudományos érdeklődés változásait. Toldy István még „elmés, s erkölcsi intéseinél fogva becses kisded műnek”¹² nevezi a *Tabula Ceбетist*, de a későbbiekben mégis ritkán hallunk felőle.

A tudományos vizsgálódás korábban sem állította középpontba a *Tabula Ceбетis*, illetőleg a thébai Kebést, akinek sokáig a művet tulajdonították. A korabeli szakirodalomban csak elvétve akadunk Kebés nevére, de ezek a tudósítások is többnyire rövidiek, szinte csak az említés szintjén találkozunk vele.¹³ A kutatás jelen állása szerint Kebésnek még egy említése van a 19. századból. Szvorényi József görög-római irodalomtörténetében így fogalmaz: „Ceβes (sz. Thebében) Socrates tanítványa és komoly erkölcsstanító volt. Három példabeszédéből a Festmény (Πίναξ) című létez fenn, mely az életet s kü-

⁷ A fordítás megjelenésekor így vélekedtek róla: „A harmadik az éppen most dícsért Kis superintendensnek egyik jeles fia (János) által az eredeti görög textusból készült derék fordítás, s Trattnernek becsületére válik, hogy a munkák kiadásában azokat választja ki, melyek a nemzeti culturára nézve leghasznosabbak. Az Allegoria kellemetes és oktató, a nyelv tiszta, a nyomtatás csinos, s majdnem egészen hibátlan.” In: *Tudományos gyűjtemény VI. kötet*. Pest 1825.

⁸ „Nem fáradságom gyümölcset, hanem egyik leggyönyörködtetőbb mulatságom tárgyát mutatom be Neked, édes Hazám, midőn ama régi dicső görög nemzetnek, mely a nemesebb lelkeknek csaknem minden tekintetében ideálja, egyik becses hagyományát, Ceβesnek Képét terjesztem magyar nyelven Elődbe. Ezen allegóriát némelyek annak a régi Ceβesnek, kiről csak annyit tudunk, hogy Thébában született és Socrates tanítványa, s követője volt, mások egy későbbben élt bölcsnek tulajdonítják. Az utolsók állításokat több fontos okokkal támogatván, különösen azt hozzák elől, hogy a darabnak egész systemája a stoika filozofia ezen talpkövére van építve: egyedül a virtus ad boldogságot. Abban mindazáltal mindenek megegyeznek, hogy a dolgoknak mind felvévése bölcs és élesesű, mind előadása kellemetes és gyönyörködtető, s az egész munka hasznos és tanúságos. Ami engemet illet, én mikor Ceβest olvastam, s különösen mikor egy régi rézmetszésben a képet magát szemléltem, azon méhekkal hasonlítottam magamat össze, melyek kimondhatatlan gyönyörűség érzésével szívják bé a naptól megsugárzott virágok illatját, s ilyen érzéssel ragadják magukhoz azt a szert, mellyel munkás társaiknak segítik elkészíteni a szép épületet. – Fordításom hibáiért fiatal korom engedelmet reményl.” Kis 1825 (6. jegyz.) 3–4.

⁹ A jegyzetekben egyrészt neveket és fogalmakat magyaráz, de a 13. caput filozófus szektáinak magyarázatakor bemutatja annak szerepét a tudományos vitában (ti. a peripatetikus iskola említése kizárja, hogy a művet a thébai Kebésnek tulajdonítsuk), valamint szövegekritikai megjegyzése is van.

¹⁰ Toldy István (ford.): *Az élet képe Kebestől. Görögül és magyarul*. Pest 1860. (Toldy 1860)

¹¹ Toldy 1860 (10. jegyz.) 6. és Bartal 1874 (3. jegyz.) 66.

¹² Toldy 1860 (10. jegyz.) 6.

¹³ „...Ceβes, kinek neve alatt van a költött Tabula.” Ertsey Dániel: *Philosophia historiája*. Debrecen 1825. 66.

lönféle emberi küzdelmeket képzelzetes előadással tárgyalja és ezen erkölcsi tételt: a boldogság egyedül az erény birtokának tudalmából ered – érzéki képekben állítja szemlélet elébe.¹⁴

Visszafelé haladva az időben továbbra sem mondhatjuk, hogy sokat hallunk a *Tabula Cebetis*ről. Egy 1801-ben, Pozsonyban összeállított szöveggyűjteményben¹⁵ megtaláljuk a mű latin fordítását, további, neveléssel foglalkozó szövegek kíséretében. A fordítót nem ismerjük, azonban a szöveg Hieronymus Wolf fordítását¹⁶ követi, de a végén a Wolf számára még ismeretlen *versio Arabica*¹⁷ latin fordítását találjuk. Elmondhatjuk tehát, hogy a szöveggyűjtemény készítője minimum két fordítást is felhasznált a sajátja elkészítéséhez.

Ahogy a magyar fordítások között elsőként szerepel a *Tabula Cebetis*, úgy a görög nyelven történő nyomtatásban is úttörőnek számít ez a mű. Az első, görög nyelvű könyvet Magyarországon 1744-ben Szilágyi Sámuel készítette el Debrecenben, amelyben a *Tabula Cebetis*en kívül Isocrates egy munkáját és Pythagoras arany verseit találjuk,¹⁸ amelyet gyakran adtak ki a tabulával. Ez a kis könyvecske szintén egy szöveggyűjtemény volt, amely a debreceni református kollégium diákjai számára készült, hogy a görög nyelvet megtanulhassák.¹⁹

A nagyszombati egyetem két fontos művel van jelen a kutatásban. Az egyik mű készítője Szerdahely György, aki az egyetem tanáráként írta meg a *Silva Parnassi Pannonii* című latin nyelvű verseskötetét,²⁰ melyben tudós költeményeket írt, antik mintákat használva, amelyeket bőséges lábjegyzetekben közöl az olvasókkal. A harmadik könyv harmincadik versében esik szó a *Tabula Cebetis*ről, mint egy megfelelő példa arra, hogyan kell a *Fortunát* ábrázolni.²¹ Ehhez természetesen idéz a műből (*Tab. Ceb.* 7,1–2) a lábjegyzetben, Wolf fordítását²² felhasználva.

¹⁴ Szvorényi József: *Az o-classica literatura vagy görög és római remek-irodalom történelmének főbb pontjai*. Eger 1851. 124.

¹⁵ *Miscellanea quibus regnum rationis Christianorum animalium, placita carni, affectibusque dolosis blandientia, pro totidem rationis legibus adoptantium, dilucidatur per principia gentilium rationalium, cum ratione insanientium minus; Epicteti, Tabulae Ceбетis, Senecae, Plutarchi, Isocratis etc. circa disciplinam civium et educationem juventutis*. Posonii 1801.

¹⁶ Wolf, H.: *Epicteti Enchiridion, hoc est Pugio, sive Ars humanae vitae correctrix: una cum Ceбетis Thebani tabula, qua vitae humanae prudenter instituendae ratio continetur: Graece et Latine. Quibus nunc demum accesserunt e Graeco translata, Simplicii in eundem Epicteti libellum doctissima scholia. Arriani commentariorum de Epicteti Disputationibus libri IV. Ita alia eiusdem argumenti, in studiosorum gratiam et scholarum usum*. Basiliae 1560. (Wolf 1560).

¹⁷ Elichmann, J.; Saumaise, C.: *Tabula Ceбетis Graece, Arabice, Latine. Item Aurea Carmina Pythagorae, cum paraphrasi Arabica*. Lugduni Batavorum 1640. (Elichmann 1640).

¹⁸ Szilágyi, Sámuel: *Cebetis Thebani tabula, Isocratis paraenesis, et Pythagorae aurea carmina in usum studiosae iuventutis graece et latine edita*. Debrecen 1744.

¹⁹ Szabó G. Zoltán: *A Hymnus retorikája*. In: Jankovics József (szerk.): „Nem súlyed az emberiség!”... *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*. Budapest 2007. 663.

²⁰ Szerdahely György Alajos: *Silva Parnassi Pannonii*. Bécs 1788. (Szerdahely 1788).

²¹ A versben a megszólított festő (Zeuxis) *Fortuna* és *Virtusszövetségét* szeretné lefesteni, amelyet Szerdahely messzemenőkéig ellenez. Szerinte a *Tabula* a megfelelő példa arra, hogyan kell a *Fortunát* jól ábrázolni: „*Pingere Fortunam si vis, pictura Ceбетis // adsit; in hac Virtus non habet ulla locum*” In: Szerdahely 1788 (20. jegyz.) 125–126.

²² A szövegegyezéshez lásd: Wolf 1560 (16. jegyz.) 93.

A nagyszombati egyetemen nem Szerdahely volt az egyetlen, aki felhasználta Wolf fordítását. 1707-ben, Mészároovich Imre, az egyetem akkori diákja, tanulmányait lezáró disszertációként a *Tabula Cebetis* és Epiktétos *Enchiridionját* fordította le és foglalta össze *Somnium Philosophici* címmel,²³ melyből sejthető, hogy a kerettörténet megfogalmazásához Cicero *Somnium Scipionisát* vette segítségül. Fordítása azonban nem a sajátja, mert a legtöbb ponton megegyezik Wolf fordításával, amelyet minden bizonnyal használt, mert az egyetem könyvtárában megtalálható volt.²⁴ Azonban a *versio Arabicát* is ismerte és használta, mert amíg Wolf fordítása véget ér a 40,2-nél (*Haec vero eis accidunt, quia quid bonum sit, ignorant.*), addig Mészároovich tovább folytatja, de fordítása, bár nem mutat hasonlóságot Elichmann verziójával, nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy használta. Mészároovich művének az általam olvasott verziója egy fontos ponton eltér Wolf fordításától: a 13. caputban nem szerepelnek Mészároovichnál a Hamis Nevelés (Pseudopaideia) követői, akiket a szabad művészetek képviselőinek tekinthetünk. Vegyük sorra a két verzió közötti különbséget:

„Οὗτοι δὲ οἱ ἄνθρωποι οἱ ἔσω τοῦ περιβόλου ἀνακάμπτοντες τίνες εἰσίν;
Οἱ τῆς Ψευδοπαιδείας, ἔφη, ἐρασταὶ ἡπατημένοι καὶ οἰόμενοι μετὰ τῆς ἀληθινῆς Παιδείας συνομιλεῖν.
Τίνες οὖν καλοῦνται οὗτοι;
Οἱ μὲν ποιηταί, ἔφη, οἱ δὲ ῥήτορες, οἱ δὲ διαλεκτικοί, οἱ δὲ μουσικοί, οἱ δὲ ἀριθμητικοί, οἱ δὲ γεωμέτραι, οἱ δὲ ἀστρολόγοι, οἱ δὲ κριτικοί, οἱ δὲ ἡδονικοί, οἱ δὲ περιπατητικοί καὶ ὅσοι ἄλλοι τούτοις εἰσὶ παραπλήσιοι.”²⁵

„*Isti vero homines, qui intra septum obambulant, qui sunt?*
Falsi nominis Eruditionis amatores, inquit, decepti, atque opinantes se Verae Eruditionis frui consuetudine.
Quibus ergo nominibus appellantur isti?
Alii poetae, inquit, alii oratores, alii dialectici, alii musici, alii arithmetici, alii geometrae, alii astrologi, alii Voluptuarii, alii Peripathetici, alii Critici, caeterique horum non dissimiles.”²⁶

Mészároovich ehhez képest csak ennyit közöl:

„*Isti vero homines, qui intra septum obambulant, qui sunt?*
Falsi nominis Eruditionis amatores, inquit, decepti, atque opinantes se Verae Eruditionis frui consuetudine.”²⁷

Mint látható, Mészároovich teljes mértékben mellőzi a felsorolást, ami természetesen több okra is visszavezethető, de az okokat illetően jelen esetben csak találgatni tudunk.

²³ Mészároovich Imre: *Somnium Philosophi Repraesentans Tabulam Cebetis Philosophi Platonici, et Enchiridion Epicteti Philosophi Stoici*. Nagyszombat 1707. (Mészároovich 1707).

²⁴ Farkas Gábor Farkas: *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig II. Nagyszombat 1632–1690*. Szeged 1997. 75.

²⁵ *Tab. Ceb.* 13,1–2.

²⁶ Wolf 1560 (16. jegyz.) 97–99.

²⁷ Mészároovich 1707 (23. jegyz.) 14.

Összességében a következőket mondhatjuk el a *Tabula Cebetis* magyarországi utóéletéről: egészen a 19. század végéig részét képezi a filozófiai és nevelési tárgyú közbeszédnek, ahogy azt a fentebb említett szerzők és művek tanúsítják. A 20. századra viszont mintha elfelejtődött volna, és még említések szintjén sem találjuk a klasszika-filológiai kutatásokban. Jelen dolgozatomban csak a helyzet felvázolására törekedtem, hiszen a mű magyarországi utóélete további kutatásokat kíván.

3. Kiadások

A *Tabula Cebetis* magyar vonatkozásai után vegyük sorra a különböző kiadásokat! Hatalmas népszerűségnek örvendett a mű már a 15. század utolsó éveitől kezdve, csak a 16. században legalább 30 különböző kiadást megért, és itt csak a görög szövegkiadásokról beszélünk. Természetesen már ekkor megjelennek az első fordítások is,²⁸ amelyek aztán a 17–18. században élik virágkorukat. A latin fordításokról külön ejtek majd szót, összehasonlítva a különböző tudós emberek által készített latin verziókat. Az első fordító nevét már itt is érdemes megemlíteni, hiszen a latin fordítás kiadása jelen tudásunk alapján megelőzi a görög szövegkiadást. Ezt a verziót Ludovicus Odaxius készítette, amely szintén több kiadást is megért, a legkorábbi, amelynek tudjuk az évszámát is, 1497-ben Bolognában jelent meg.²⁹ Ennél izgalmasabb az *editio princeps* kérdése, mert van több évszám nélküli kiadás, amely magának vindikálhatja a címet. Schweighäuser³⁰ saját kommentáros kiadásában azt írja, hogy két kiadás van, amelyek az *editio princeps* lehet. Ebből az egyik Zacharias Calliergus betűivel készült Rómában vagy Velencében, a 16. század legelején.³¹ A másik lehetséges első kiadás szintén Velencében készülhetett Aldus Manutiusnál 1494-ben, melyben *Constantinus Lascaris* görög nyelvtanával szerepel együtt, bár ennek létezésében kételkedik Schweighäuser.³² Ugyanez a kötet megjelent 1501–1503 között,³³ amelynek címében már szerepel a *Tabula Cebetis*. Ugyanez a kötet több kiadást is megért, Nesselrath összesen tíz kiadást sorol fel.³⁴ Jómagam az

²⁸ Sandra Sider egy facsimile kiadásban összegyűjtötte a *Tabula Cebetis* 16. századi, különböző nyelvű kiadásait, melyben német, francia, spanyol, angol, lengyel és természetesen a latin fordítások is helyet kapnak, Sider, S.: *Cebes' Tablet*. New York 1979. (Sider 1979)

²⁹ Hoffmann, S. F. G.: *Lexicon Bibliographicum sive index editionum et interpretationum scriptorum Graecorum tum sacrorum tum profanorum. Tomus primus. A-C*. Lipcse, 1832. 482. (Hoffmann 1832)

³⁰ Schweighäuser, Johann: *Epicteti Manuale et Cebetis Tabula Graece et Latine. Graeca ad fidem veterum librorum denuo recensuit, et collata omni lectionis varietate vindicavit illustravitque; Latinam versionem, Enchiridii praesertim, ad Graeci exempli praescriptum diligenter recognovit et emendavit*. Lipsiae 1798. (Schweighäuser 1798)

³¹ Schweighäuser 1798 (30. jegyz.) 130.

³² Nesselrath biztosra veszi az 1494-es kiadást, Nesselrath, H.-G.: Von Kebes zu Pseudo-Kebes. In: *Die Bildtafel des Kebes: Allegorie des Lebens*. Ed. Luipold, R.-H. Darmstadt, 2005, 38–66. (Nesselrath 2005).

³³ Hoffmann felsorolásában évszám nélkül szerepel, Hoffmann 1832 (29. jegyz.) 476.

³⁴ Nesselrath 2005 (32. jegyz.) 49.

1512-es kiadást láttam.³⁵ Ennek a kiadásnak az a különlegessége, hogy a *Tabula* szövege nincs egybekötve, hanem *Lascaris* művébe van beillesztve kétoldalanként, a görög szöveg a baloldalon, a latin³⁶ pedig a jobb oldalon.³⁷ Cora E. Lutz újabban úgy véli, hogy az *editio princeps* egy 1496-os firenzei kiadás, melynek kiadója Laurentius de Alopa.³⁸

A 16. század legjelentősebb kiadása mégis Wolf szövegkiadása, amelyet az első kritikai kiadásnak is tekinthetünk. Schweighäuser komoly dicsérettel illeti a kiadást, legfőképpen amiatt, hogy a korábbi görög szövegek hibáit kijavította, és ezek a javítások a későbbi kiadásokban is fontos szerepet játszottak.³⁹ Wolf latin fordítást is készített, amely szintén meghatározóvá vált a későbbiekben, több szövegkiadás is ezt a fordítást veszi alapul.

Fontos megnézni azt is, hogy mely művekkel együtt került kiadásra a *Tabula Cebetis*. Ugyanis ez is sokat elárul a mű korabeli értelmezéséről és jelzésértékű a kutatás számára. Ahogy azt fentebb láttuk, a legkorábbi kiadások *Constantinus Lascaris* görög nyelvtanával együtt kerültek nyomdába, a Schweighäuser által *editio princeps*nek mondott kiadás ezzel szemben különböző, neveléssel foglalkozó szövegeket tartalmaz.⁴⁰

A többi kiadás azonban filozófiai szövegek közé helyezi, és kezdődik meg azon kiadások sorozata, ahol Epiktétos *Enchiridion* (Kézikönyvecske) című művével együtt adják ki. A 16. század első felében még más filozófiai szövegekkel szerepel együtt, a párizsi kiadásokban⁴¹ például Pythagoras *Arany verseivel*. Ezen kívül egy kiadás érdemel még említést: az 1547-es antwerpeni. Itt mindenféle szöveg található a különböző beszédformulákon át a *Tabula Cebetis*ig és epikus szövegrészletekig.⁴² A latin fordítás Aesticampianus alkotása. Wolf fentebb említett 1560-as bázeli kiadásával indul a sor, amely

³⁵ *In hoc libro haec habentur. Constantini Lascaris Byzantini de octo partibus orationis, liber primus. Eiusdem de constructione, liber secundus. Eiusdem de nomine et verbo, liber tertius. Eiusdem de pronomine in omni Idiomate loquendi, ac ut poetae utuntur opusculum. Haec omnia habent e regione latinam interpretationem ad verbum fere propter rudiuculos, ita tamen ut et amoveri et addi possit pro cuiusque arbitrio. Cebetis Tabula et graeca et latina, opus morale et utile omnibus et praecipue adolescentibus. De literis graecis et diphtongis et quemadmodum ad nos veniant. Abbreviationes, quibus frequentissime graeci utuntur. Oratio Dominica et duplex salutatio ad Beatiss. Virginem. Symbolum Apostolorum. Euangelium divi Ioannis Evangelistae. Carmina Aurea Pythagorae. Phocylidis Poema ad bene beateque vivendum. De idiomatib. Tres tractatus Ioannis grammatici. Eustathii Corinthi cum interpretatione latina. Introductio per brevis ad hebraicam linguam. Apud Aldum mense Octobri M.D.XII.*

³⁶ A latin fordítást minden bizonnyal Aldus Manutius készítette. Többen úgy gondolták, hogy a fordítás Johannes Aesticampianus fordítása, akinek egy levele vezeti be a szöveget: *Tabula Cebetis philosophi Socratici, cum Joannis Aesticampiani epistola*. 1507.

³⁷ Hoffmann 1832 (29. jegyz.) 476. és Schweighäuser 1798 (30. jegyz.) 134–135.

³⁸ Lutz, Cora E.: *Ps. Cebes*. In: *Catalogus Translationum et Commentariorum. Medieval and Renaissance Latin translations and commentaries. Annotated lists and guides. Volume VI*. Ed. Cranz, F. Edward. Washington D.C., 1986. 1–14. (Lutz 1986)

³⁹ Schweighäuser 1798 (30. jegyz.) 137–138.

⁴⁰ Κέβητος Πίναξ – Βασιλείου τοῦ Μεγάλου λόγος πρὸς τοὺς νέους, πὼς ἂν Ἑλληνικῶν ὠφελοῦντο λόγων – Πλουτάρχου περὶ παιδῶν ἀγωγῆς – Ξενοφώντος Ἰέρων, Schweighäuser 1832 (30. jegyz.) 130. és Hoffmann 1832. (29. jegyz.) 476.

⁴¹ 1531, 1537 és 1557 a kiadási dátumok. Van egy 1547-es kiadás is, amely a *Tabula Cebetis*nek és Pythagoras Arany verseinek latin fordítást tartalmazza: *Cebetis Thebani Socratici philosophi Tabula, quae humanae vitae imaginem repraesentat in linguam Latinam conversa per Theodoricum Adamum Suallemburgum. Aurea Carmina Pythagorae*. Parisii 1547.

⁴² *Familiarum colloquiorum formulae Graece et Latine. Cebetis philosophi Thebani Dialogus, qui Πίναξ inscribitur cum Latina interpretatione. Reliqua sequens pagella indicabit*. Antwerpiae 1547.

ben Epiktétos művével együtt adják ki a *Tabulát*. Wolf tekintélyének is köszönhető talán, hogy a két mű így összekapcsolódott, aki valamilyen módon összetartozónak tekintette a két alkotást.

Két kötet érdemel még említést a 16. századból. Az egyik egy 1589-es leideni kiadás,⁴³ amely egy filozófiai szöveggyűjtemény. Érdekessége abban áll, hogy Wolf latin fordítását közli, de a görög szöveget más – Wolf kiadásánál rosszabb – forrásból veszi. A másik Caselius kiadása, 1594-ből, amelyben a saját fordítását közli és Wolfhoz hasonlóan kommentárt is fűz hozzá.⁴⁴

Láttuk tehát, hogy a 16. században több kiadást is megért a *Tabula Cebetis*, amelyek között voltak természetesen gyengébbek is. Wolf kiadása azonban alapvetően meghatározta a szöveg későbbi sorsát. Kiadására támaszkodott a 17. század legtöbb kiadója, így az ő nyomán haladt a 17–18. század fordulóján Jakob Gronovius⁴⁵ is, aki Wolf hibáit javította és megerősítette a helyes javításait. Később rá is sokat hivatkoznak a mű kiadói és kommentálói. Gronovius kiadását bővíti tovább Johann Schröder.⁴⁶ A 17. században készült a fentebb említett *versio Arabica* kiadása is, amely mindenképpen jelentős a szöveg hagyományozódásának vizsgálatában. Ez a kiadás azért fontos, mert egyszerre közli a görög szöveget és annak arab interpretációját,⁴⁷ amelynek latin fordítását is olvashatjuk, valamint Odaxius fordítását is közli. A 18. század végén nagyon jelentős a már sokat említett Schweighäuser kiadása, ami nem pusztán a korábbi kiadások újranyomott változata, hanem egy elég bő jegyzetapparátussal és bevezetővel kiegészített szövegváltozat. A 18. századtól kezdve angolszász területen is igen kedvelté válik,⁴⁸ hiszen a *Tabula*, a szöveg egyszerűsége révén fontos segédanyag volt a görög nyelv oktatásában. A 19. század a *Tabula Cebetis* kutatásának virágkora, hiszen ekkor jelennek meg a kritikai (Drosihn⁴⁹ és Prächter⁵⁰) és jobb kommentáros (Büchling⁵¹) kiadások és az első komolyabb cikkek a témában, valamint pontosabb fordítások is készülnek. Az utolsó kri-

⁴³ *Thesaurus philosophiae moralis. Quo continentur Graece et Latine: Epicteti Enchiridion, Cebetis Thebani Tabula, Theophrasti Characteres, Pythagoreorum fragmenta.* Lugduni Batavorum 1589.

⁴⁴ Az 1594-es kiadást nem láttam, de készült egy újranyomás 1618-ban, Leidenben: *ΚΕΒΗΤΟΣ ΘΗΒΑΙΟΥ ΠΙΝΑΞ. CEBETIS THEBANI TABULA. Cum versione et notis V.C. Ioannis Caselii primarii quondam Professoris Helmenstadiensis.* Lugduni Batavorum 1618.

⁴⁵ Gronovius, J.: *ΚΕΒΗΤΟΣ ΘΗΒΑΙΟΥ ΠΙΝΑΞ. Cebetis Thebani Tabula Graece et Latine.* Amstelædami 1689.

⁴⁶ Schröder, J. K.: *Epicteti Enchiridium una cum Cebetis Thebani Tabula Graece et Latine.* Delphis 1723.

⁴⁷ Az arab verzió készítője bizonyos *Ibn Miskawaih*, interpretációja 1030 körül készülhetett, Lutz 1986 (38. jegyz.) 2.

⁴⁸ Johnson, Th.: *ΚΕΒΗΤΟΣ ΘΗΒΑΙΟΥ ΠΙΝΑΞ. CEBETIS THEBANI TABULA. Nova versione in puerorum usus donata, et selectioribus criticorum notis illustrata. Accedit quoque elegantissima Ludovici Odaxii versio: necnon notae et index verborum locupletissimus.* Londini 1720. és Simpson, Jo.: *EPICETI MANUALE ET CEBETIS THEBANI TABULA ET PRODIGI HERCULES, ET THEOPHRASTI CHARACTERES ETHICI. Graeca recognovit, versionem Latinam reformavit, notas Wolfii, Casauboni, Caselii, Duporti, aliorumque recensuit et castigavit, suisque observationibus auxit et illustravit.* Oxonii 1740.

⁴⁹ Drosihn, F.: *ΚΕΒΗΤΟΣ ΠΙΝΑΞ. CEBETIS TABULA.* Lipsiae 1871. Drosihn kiadását komoly kritikával kell használni, mert a recenziók tanúsága alapján egy nagyon gyenge kiadásról van szó, Müller, K. K.: *De arte critica Tabulae Cebetis adhibenda.* Virceburgi 1877. 7.

⁵⁰ Prächter, Karl: *ΚΕΒΗΤΟΣ ΠΙΝΑΞ. CEBETIS TABULA.* Lipsiae 1893.

⁵¹ Büchling, J. D.: *Κέβητος πίναξ. Des Cebes Gemälde.* Meissen 1813.

तिकai kiadást van Wageningen készítette el a 20. század elején,⁵² ami azonban nem talált utat a kutatásba, mivel minden későbbi monográfia, amely közli a szöveget, mind Prächter szövegkiadását veszik alapul. Reinhart Schleier úgy véli, hogy a két kritikai kiadás mérőföldkő a *Tabula Cebetis* életében, ez jelzi szerinte, hogy a mű meghalt a tudomány számára.⁵³ Kis túlzással valóban ezt mondhatjuk, hiszen korábbi népszerűségét meg sem közelíti ma a *Tabula Cebetis*.

4. Latin fordítások

Miután megnéztük a *Tabula* legfontosabb kiadásait, lássuk, hogy mi a helyzet a latin fordításokkal. Fentebb már említettem, hogy az első fordítás Ludovicus Odaxius⁵⁴ műve, amely annak ellenére is az egyik legjobb fordítás tudott maradni, hogy több mint tíz fordítás követte, csak a 16. században. Művét első kiadója és barátja, Philippus Beroaldus így jellemzi: „*Secundo loco est Tabula Cebetis, qua nihil absolutius, quae humanae vitae decipula graphice et cum decore depinguntur, quam Latinitati donavit luculentus interpret mihi amicissimus, de quo illud dici potest: Cecropiae commune decus Latiique // Minervae.*”⁵⁵ Odaxius verziója a ma ismert teljes görög szövegnek adja a fordítását (a 41. caput végéig), míg a későbbi fordítások többsége a 40,2-nél befejeződik. Nagy valószínűséggel elmondhatjuk, hogy egy olyan, mára elveszett kódexet használt, amely a teljes szöveget tartalmazta. Ezért is kiemelt helyen szerepel a szöveghagyományban, a kutatás gyakran felhasználta a problémás szöveghelyek értelmezésénél, helyreállításánál.⁵⁶

Az Odaxius-fordítással egykorú az az interpretáció, amelyet a *Codex Vaticanus Latinus* 4037 tartalmaz,⁵⁷ melynek szerzőjét nem ismerjük, Lutz Anonymus A-nak nevezi.⁵⁸ Különlegessége többek között, hogy a végén hozzáad egy olyan mondatot, amely csak az arab parafrázisban található. Finch úgy gondolta, hogy a készítő egy számunkra ismeretlen kódexből dolgozott.

Cora E. Lutz összesen 13, a 16. századból származó fordítást sorol fel.⁵⁹

⁵² *Kebetos Pinax. Cebetis Tabula. Recensuit* J. van Wageningen. Groningen 1903.

⁵³ Schleier, R.: *Tabula Cebetis, oder Spiegel des menschlichen Lebens darin Tugend und Untugend abgemalt ist. Studien zur Rezeption einer antiken Bildbeschreibung im 16. und 17. Jahrhundert.* Berlin 1973, 30. (Schleier 1973)

⁵⁴ Ludovicus Odaxius Patavinus (Ludovico Odasio/Odassi) kiemelkedő klasszikus műveltségű tudósember Páduából (15. sz. második fele–16. sz. eleje). Életének nagy részét *Federigo da Montefeltro*, Urbino grófjának udvarában töltötte, ahol a gróf fiának volt nevelője és a grófnak bizalmas tanácsadója. Barátja volt az idősebb Philippus Beroaldusnak. Sok humanista dicsérte Odaxius ékes-szólását, Lutz 1986 (38. jegyz.) 3.

⁵⁵ Idézi Lutz 1986 (38. jegyz.) 3.

⁵⁶ Müller a saját kritikai művében részletesen is beszél az Odaxius-fordítás szövegkritikai felhasználásáról. Karl Prächter a kritikai kiadásban is felhasználja. Legújabban Finch értekezett arról, hogy milyen értéke van a fordításnak: Finch, Chauncey Edgar: Value of Odaxius' Translation of Cebes' "Tabula". *Classical Bulletin* 35 (1959) 27–28.

⁵⁷ Elsőként Finch hívta rá fel a figyelmet: Finch, Chauncey Edgar: The Translation of Cebes' Tabula in Codex Vaticanus Latinus 4037. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 85 (1954) 79–87.

⁵⁸ Lutz 1986 (38. jegyz.) 5.

⁵⁹ Lutz 1986 (38. jegyz.) 4–11.

- Ludovicus Odaxius (Bologna, 1497)
- Fabianus Cretensis (Velence, 1497 – csak kéziratban)
- Anonymus A (1500 körül keletkezett, Vat. lat. 4037)
- Anonymus B (Velence, 1502 – nagy valószínűséggel Aldus Manutius fordítása)
- Anonymus C (Kéziratban található Koppenhágában, a *Tabulának* verses parafrázisát adja)
- Ottmarus Luscinius (Strasbourg, 1515, majd Augsburg, 1525 – egy szöveggyűjteményben található)
- Theodoricus Adameus Suallemburgus (Párizs, 1539)
- Iustus Velsius Haganus (Lyon, 1551)
- Hieronymus Wolfius (Bázel, 1561 – 12 kiadást ért meg)
- Melchior Faber (Bécs, 1557 – elégikus versformában fordította le)
- Reinerus Langius (Frankfurt, 1590)
- Johannes Caselius (1594)
- Caspar Barthius (1612 – korábbi a fordítás, mert nagyon fiatalon készítette)

A fordítások összevetése fontos az interpretáció szempontjából, amelyet a későbbiekben kívánok elvégezni. Egy példával kívánom illusztrálni, hogy miért érdemes a fordításokat megvizsgálni: A különböző allegóriák jelentése kiemelt fontosságú az értelmezésben, ezek közül is kiemelkedik a Παιδεία, amelyet egyébként sem egyszerű lefordítani. Az általam látott fordítások többsége *Disciplinának*, Wolf *Eruditió*nak, Barthius *Institutio*nak nevezi. Mindhárom fordítás visszaadja az eredeti szó egy-egy aspektusát, de teljesen egyik sem. A választott fordítás jól jelzi a fordító értelmezési szándékát.

A későbbi századokban már nem sok latin fordítás készült. A 17. században két verses interpretációról van tudomásunk,⁶⁰ valamint a 18. század elejéről Meibomius kiadását ismerjük.⁶¹

5. Kommentárok

Ahogy a *Tabula Cebetis* első kiadásai és fordításai megjelentek, úgy már a 16. század elejétől megjelennek az első kommentárok is. Változatos kommentárok készültek, vannak bővebb és szűkszavúbb kommentárok, vannak olyanok, amelyek az irodalmi és mitológiai párhuzamokat helyezik előtérbe, de készültek olyanok is, amelyek már sokkal mélyebben érintenek különböző filozófiai témákat.

Az első ismert kommentárt Huldrichus Fabri készítette 1500 körül,⁶² de van későbbi megjelenése is, jómagam az 1519-es bécsi kiadást láttam.⁶³ Ebben Odaxius szövegéhez

⁶⁰ Hoffmann 1832 (29. jegyz.) 483.

⁶¹ *Epicteti Manuale et Sententiae Quibus accedunt Tabula Cebetis, et alia affinis argument, in linguam Latinam conversa a Marco Meibomio. Subjiciuntur eiusdem notae, et emendationes Claudii Salmasii in Epictetum, notae illorum et alius viri docti in dissertationes Epicteti ab Arriano digestas, et varians scriptura codicum manu exaratorum, cura Hadriani Relandi.* Traiecti Batavorum 1711.

⁶² Schleier 1973 (54. jegyz.) 26.

⁶³ *Cebetis Thebani Philosophi Excellentissimi Tabula, in qua breviter totius vitae humanae ratio, hoc est ingressus, medium et exitus, nec non alia quaedam haud minus iucunda, luculenter, ut pictura indicat describuntur, Cum scholiis per Huldrichum Fabri non inepte marginibus adeictis.* Viennae 1519.

ír lapszéli jegyzeteket Fabri, melyek többségében irodalmi és mitológiai párhuzamokat tartalmaz, de filozófiai megjegyzéseket is találunk benne. A kommentár végén a *Tabula Cebetis* elégikus disztichonban írott argumentumát olvashatjuk, melyet Rudolphus Agricola Rhetus készített.

A második ismert kommentárt Johannes Camers, minorita szerzetes készítette, amely minden tekintetben felülmúlja Fabri munkáját. Sokkal bővebb, több párhuzamos szöveghelyet hoz. Míg a Fabri kommentárnál a szöveg van túlsúlyban, Camersnél viszont a szöveg (itt is Odaxius fordításából indul ki) a lap közepén található, melyet körbevesz a kommentár szövege. Változatosan idéz antik szerzőket, írókat és költőket egyaránt. A kommentár először Krakkóban jelent meg, 1524-ben,⁶⁴ jómagam egy 1558-as bázeli kiadásban fedeztem fel, amelyben több művet is kommentál Camers, a *Tabuláé*hoz hasonló módon.

Ezt követi a 16. század legjobb kommentárja, a hágai Justus Velsius munkája. Az 1551-ben készült kiadás 441 oldalon keresztül elemzi a *Tabula Cebetis*,⁶⁵ így már hosszúságát tekintve is figyelemreméltó alkotás. Az előzőekhez nem hasonlítható, mert teljesen más metódust követ. A *Tabula* leginkább csak kiindulópont különböző filozófiai tárgyú eszmefuttatásokhoz, melyek lazán ugyan, de kapcsolódnak a műhöz.

Ahogy a kiadásoknál és fordításoknál, itt is megkerülhetetlen Wolf kiadása. Ebben ugyanis a görög szöveg és latin fordítása után néhány megjegyzés is található. Ezek azonban többnyire szövegkritikai megjegyzések. A későbbi kommentáros kiadások többségében Wolf kiadásán alapulnak.

Fentebb már említettem Caselius kiadását, amely Wolféhoz hasonlóan tartalmazza a görög szöveget és a latin fordítást, majd utána következik a kommentár. Ezek a megjegyzések többségében filozófiai tárgyúak, itt már nem igazán találunk irodalmi párhuzamokat, leggyakrabban filozófus szerzőket idéz. Caseliushoz szorosan kötődik Daniel Clasen kommentárja,⁶⁶ aki saját művében Caselius textusából indul ki, és az ő fordítását közli. Kommentárjában viszont ötvözi Camers és Caselius munkáját, hiszen mind irodalmi, mind filozófia megjegyzéseket is tartalmaz. Azt mondhatjuk, hogy a modern kommentárirodalomnak ez a kiadás az egyik legfontosabb előzménye.

Az eddig felsorolt kommentárok mind latin nyelven íródtak, kevés olyat találunk a kezdeti időszakból, amely valamelyik nemzeti nyelven íródott. Ilyen kiadásokkal először a 17. században találkozunk, Schleier kettőt tartott fontosnak kiemelni: Agostino Mascardi olasz nyelvű kommentárját,⁶⁷ amely fordítást is tartalmaz, valamint Joachim Gerdes német nyelvű kommentárját,⁶⁸ amely szerint kiemelt fontosságú a Cebes-recepcióban.⁶⁹

A 18. századtól kezdve viszont már mindenre kiterjedő, komplex kiadásokat találunk, amelyek közlik a görög szöveget és latin fordítását, szövegkritikai megjegyzéseket, vala-

⁶⁴ Lutz 1986 (38. jegyz.) 12–13.

⁶⁵ *Iustii Velsii Hagani in Cebetis Thebani Tabulam commentariorum libri sex, totius moralis philosophiae thesaurus*. Lugduni 1551.

⁶⁶ *Cebetis Tabula vitae humanae recte instituendae descriptionem continens cum commentariis Danielis Clasen*. Magdeburgi 1652.

⁶⁷ *Discorsi morali di Agostino Mascardi Su la Tavola di Cebete Thebano*. Velence 1627.

⁶⁸ Gerdes, J.: *Des Kebes recht Güldene Tafel und Epictetus ädeles Handbüchlein*. Stockholm 1649.

⁶⁹ Schleier 1973 (54. jegyz.) 28.

mint egyéb irodalmi és filozófiai témájú lábjegyzeteket.⁷⁰ Német nyelvterületen is az oktatás fontos részévé válik a *Tabula* a 19. században, amelyeket különböző iskolai kiadások (*Schulausgabe*) bizonyítanak.⁷¹ A 19–20. század fordulóján készült két angol nyelvű kommentáros kiadás,⁷² amelyek javarészt a már meglévő kommentárok összefoglalásai. Erre az időpontra a tudományos vita holtpontra jutott, miután Karl Prächter 1885-ös disszertációja megnyugtatóan tisztázta a *Tabula Ceбетis* keletkezési időpontját és a benne megfigyelhető filozófiai tanításokat.⁷³ Ezt követően a 20. század második felében találkozunk újra a művel, de továbbra sem mondhatjuk, hogy a *Tabula Ceбетis* fontos helyet foglal el a klasszika-filológiai kutatásokban. Legújabb kiadása egy monográfia, Rainer Hirsch-Luipold szerkesztésében, amely több fontos kérdésre ad választ, illetve további kérdéseket vet fel.⁷⁴

6. Befejezés

Tanulmányomban áttekintettem a *Tabula Ceбетis* európai és magyarországi utóéletét, amely még kevésbé feltárt, de mindenképpen érdekes tanulsággal szolgál. Fontosnak tartom, hogy a mű újra nagyobb ismertségre tegyen szert a magyar klasszika-filológiában, mert a *Tabula* értéke nem csökkent, erkölcsi tanításai ma is legalább annyira hasznosak, amennyire a 19. században is voltak. Nem beszélve arról, hogy milyen fontos pozíciót töltött be az ógörög nyelv oktatásában, tanulásában. Ifjabb Kis János 19 évesen, Toldy István 16 évesen készítette el a maga fordítását, ami arra enged következtetni, hogy tanulmányaik korai időszakában vették kezükbe a művet, ez volt a bevezető a nehezebb szövegek tanulmányozásához. A szöveg egyszerűsége, tiszta nyelvtani szerkezetei révén komoly segítséget nyújtott a diákoknak az ógörög nyelv megértésében. A *Tabula Ceбетis* ilyen módú felhasználása mellett érvel Schork,⁷⁵ aki a nyelvtani alapok megtanulása után ezzel a szöveggel vezetné át a hallgatóit a nehezebb szövegek tanulmányozásához. Korábban Platón *Apológiáját* használták erre a célra, de Schork véleménye szerint a *Tabula* sokkal alkalmasabb a híd szerepére.

Jelen dolgozatomban kitértem a *Tabula Ceбетis* különböző latin fordításaira és kommentárjaira, amelyeket csak áttekinteni volt lehetőségem, de fontosnak tartom, hogy ezeket feldolgozzam és megnézzem, hogy a humanisták miképpen vélekedtek a műről. Ez is segít annak megértésében, hogy miért éppen a 15–16. században lett Európa-szerte ismert mű, és miért nem volt korábban ismert, mint Platón vagy Aristotelész munkássága? Kutatásaimban a következőkben arra keresem a választ, hogy egy keresztény kultúrkörben, miért lehetett annyira népszerű a *Tabula Ceбетis*, és milyen célt szolgált.

⁷⁰ Ilyenek például a fentebb említett Gronovius, Schweighäuser és Schröder kiadásai.

⁷¹ Büchling kiadása ebbe a kategóriába tartozik.

⁷² Jerram, C. S.: *KEBHTOΣΠΙΝΑΞ. Ceбетis Tabula with Introduction and Notes*. Oxford 1878. és Parsons, R.: *KEBHTOΣΠΙΝΑΞ. Ceбетes' Tablet, with Introduction, Notes, Vocabulary and Grammatical Questions*. Boston 1904.

⁷³ Prächter, K.: *Ceбетis tabula quanam aetate conscripta esse videatur*. Marburgi 1885.

⁷⁴ *Die Bildtafel des Kebes: Allegorie des Lebens*. Ed. Hirsch-Luipold, R. Darmstadt 2005.

⁷⁵ Schork, R. J.: *Ceбетes' Tablet as a Bridge-Text in the Greek Program*. *The Classical Journal* 91 (1995) 65–69.

Summary

The so-called Cebes' Tablet was a very popular philosophical work in the 16–17th centuries AD and had numerous editions, translations and commentaries in Europe and in Hungary as well. Present study demonstrates the path of the tablet, from the *editio princeps* to the latest monographies and editions. The first printings of the work and the Latin translations are enumerated. These translations provide valuable information, and had proven to be helpful in understanding the meaning of the tablet better. We have commentaries too, the most valuable is the commentary by Iustus Velsius Haganus. In the following centuries we have more scholarly commentaries and editions.

The Cebes' Tablet was not very popular in Hungary, we have just a few mentioning from the earlier centuries, also in the 19th century there were 3 translations, and now this work is considered to be quite unknown. The main aim of this paper and the research is to introduce the Tablet into the academic discourse, and investigate the reasons, why the work was so popular in the earlier times and why it is not nowadays.

A korai buddhizmus szerepe az ókori India gazdaság- és társadalomtörténetében

1. A gazdasági viszonyokról

Az i. e. 6–5. században fontos gazdasági és társadalmi változások mentek végbe Indiában, amelyekben a buddhizmusnak döntő szerepe volt. A Kószala és Magadha gazdasági és szociális életében bekövetkezett változások kezdetével kapcsolatban számos kutató a vaseszközhasználat egyre szélesebb körű elterjedését tekinti mérvadónak, miután a civilizációs központok a folyók melletti szűkebb sávokból lejjebb húzódtak a sűrű erdővel borított, tágasabb Gangesz-medence középső területére az i. e. I. évezred környékén.¹ Más kutatók nem tulajdonítanak nagy jelentőséget ennek a ténynek.²

A feltételezést, miszerint a szóban forgó időszakban került volna sor a vaseszközök egyre nagyobb mértékű felhasználására a mezőgazdaságban, alátámasztja a vaskitermelés kezdete a szinghbhumi és a majurbhandzsi bányákban ebben az időszakban.³

A páli nyelvű buddhista források ugyan bővelkednek a vasra, az ekevasra és más mezőgazdasági vaseszközökre történő utalásokban, ezeknek a hivatkozásoknak a pontos korát azonban nagyon nehéz meghatározni. Ebből következően a vashasználat gyakoriságára, elterjedésére, illetve a vas minőségbeli változására vonatkozó ismereteink pontos időbeli elhelyezése nem lehetséges.

A kérdéssel kapcsolatban a legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy a korabeli szövegekből kihámozható, a mezőgazdasági vaseszközökre és használatukra utaló kifejezéseket régészeti leletekkel nem lehet teljes mértékben igazolni és megerősíteni. Ugyanakkor fennmaradt néhány konkrét lelet, melyek egyértelműen az i. e. 6–5. századra datálhatóak.⁴

¹ Kosambi, D. D.: *Das alte Indien: seine Geschichte und seine Kultur*. Berlin 1969, 212–213 (Kosambi 1969). Sharma, R. S.: Die Entwicklung der Produktivkräfte und ihre sozialen Folgen in Indien im 1. Jahrtausend v. u. Zeit (unter besonderer Berücksichtigung von Buddhas Zeit). In: *Sonderausdruck aus Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit*. Ed. J. Herrmann – I. Sellnow. Berlin 1982, 209–222 (Sharma 1982). Thapar, Romila: *The Penguin History of Early India: from the Origins to AD 1300*. London 2002, 142–144 (Thapar 2002).

² Gombrich, R. F.: *Theravāda Buddhism: A Social History from Ancient Benares to Modern Colombo*. London 1988, 49–59 (Gombrich 1988).

³ Sharma, R. S.: *Perspectives in Social and Economic History of Early India*. New Delhi 1983, 121 (Sharma 1983)., Chakrabarti, D. K.: *The Early Use of Iron in India*. Bombay-Calcutta-Madras 1992, 31–32 (Chakrabarti 1992).

⁴ Gaur, R. C.: *Excavations at Atranjīkherā; Early Civilization of the Upper Gāṅgā Basin*. Delhi 1983, 422–431 (Gaur 1983). Ezen mezőgazdasági vaseszközök között találunk sarlót, gyomláló kapát, szántóvasat és kapát. Gaur véleménye szerint mindezen eszközök használata hozzájárulhatott a termelés növekedéséhez, ez gazdasági többletkezvetet, amely jelentős szerepet játszott a várossiasodás folyamatában.

Mindemellet létezik néhány fontos buddhista ábrázolás is, amely egyértelmű bizonyíték a korai buddhizmus és a vasekével történő földművelés közötti szoros kapcsolatra.⁵ A régészeti leletek viszonylag kis számát a kutatók nagy része főként az éghajlati tényezőkkel magyarázza.⁶ Eszerint a Gangesz középső vidékének nedves, alluviális talaja a vaseszközök gyors korrodálódásához vezetett.

Felvetődik a kérdés, hogy van-e kapcsolat a technikai és technológiai szakértelem növekedése, adott esetben a vaskohászat, valamint a gazdasági fellendülés és bőség között? Miként lehetséges az, hogy a megalit kultúrák bővelkednek vastárgyakban, a vasat Indiában is már a nagyon korai időkben alkalmazták, mégsem alakult ki egyfajta gazdasági konjunktúra és az urbanizáció beindulásához is hosszú időre volt szükség. Másfelől nézve, ahogy Gombrich is utal rá, az urbanizáció vashasználat nélkül is elképzelhető.⁷

Egy összetettebb megközelítés e tekintetben célravezetőbb lehet. A vaskohászat, folyamatának komplexitásából adódóan csak nagyon lassan fejlődik. A kohászati fejlődés az Északi Fekete Fényezett Kerámia⁸ szakaszában érte el azt a szintet, amikor a vas rendszeres hasznosítása megvalósult, az egyre jobb minőségű vasmegmunkálás pedig szorosan összefüggött a termelékenységgel. A nagyobb mezőgazdasági hozam elérése érdekében a társadalom igénye is megnőtt az egyre jobb eszközök és szerszámok iránt. Az ekés földművelés térhódítása a mezőgazdasági tevékenység egyre szélesebb körű elterjedését eredményezte. A civilizációs központok a folyók melletti szűkebb sávokból lejjebb húzódtak a tágasabb Gangesz völgyébe, és a települések megnövekedésében a vaseszközök minden bizonnyal jelentős szerepet játszottak.

Feltételezhető, hogy a buddhista férfi és női szerzetesrend megalapítására elegendő élelembázis megléte nélkül nem kerülhetett volna sor. Abból kell kiindulnunk, hogy a Buddha tanítása és vándorlása során egyre több hívőt vonzott magához, akiknek ellátása jelentős élelmiszertöbblet nélkül nem lehetett volna lehetséges. A szerzetesek a monszunidőszak alatt nem vándoroltak, hanem nagyobb városokban vagy külvárosi részekben tartózkodtak. Az ilyen városok létét az őket körülvevő környezet által termelt mezőgazdasági többlet tette lehetővé. A többlettermelés pedig ott volt lehetséges, ahol nagyobb szabad földeket és erdőterületeket vontak művelés alá. Ez pedig aligha volt lehetséges a vasból készült mezőgazdasági eszközök alkalmazása nélkül.

⁵ Wojtilla, Gy.: The Ard-plough in Ancient and Early Medieval India. Remarks on its History Based on Linguistic and Archaeological Evidence. *Tools and Tillage* 6:2 (1989) 94–106 (Wojtilla 1989). A Bodh-Gaja-ból, az i. u. 2. századból származó ábrázolás azt a történetet mutatja be, amely a *Ātthirājavanna-Suttā* ban is olvasható, amely szerint Mára, a buddhizmus ördöge egy elefántkirály alakjában megjelent az Uruvelában meditáló Buddha előtt. A hasonlatban a Mára alakját megtestesítő elefánt ormánya olyan nagy volt és pont úgy nézett ki, mint egy szántóvas: *“naṅgalaphāla”*.

⁶ Sharma 1982 (1. jegyz.) 213–14.

⁷ Gombrich 1988 (2. jegyz.) 51–52. A szerző az egyiptomi kultúrára hivatkozik, ahol a vas használata nélkül vágtak gránit tömböket és építettek megerősített városokat. Az indiai harappai civilizáció pedig ugyancsak a vas használatával alkott pompás városokat.

⁸ Az i. e. 5–4. századot a régészetben az Északi Fekete Fényezett Kerámia virágkorával jelölik. A kifejezés egy kiváló minőségű luxuskerámia- és edénytípusra utal, amelyet kb. az i. e. 6. századtól kezdve, feltehetőleg bor és olaj tárolására a kereskedelem számára állítottak elő. Az Északi Fekete Fényezett Kerámia kora nagyjából három főbb szakaszra bontható: a korai (i. e. 550–400), a középső (i. e. 400–250) és a késői (i. e. 250–100) szakaszokra.

2. A korai szárazföldi és tengeri kereskedelemről a páli nyelvű buddhista források alapján

Annyi biztosan állítható, hogy az i. e. 6–5. században végbemenő gazdasági változások középpontjában a gazdasági többlet állt. Ennek megléte tette lehetővé a kereskedelem kialakulását és fejlődését, valamint az urbanizáció beindulását.

A buddhista forrásokban számos utalást találunk karavánokra, kereskedők csoportosulásaira,⁹ piacokra és kereskedelmi útvonalakra. Az utalások gyakorisága alapján arra következtethetünk, hogy a kereskedelem fontos részét képezte a gazdasági életnek. A tengeri kereskedelemre történő utalások mellett a forrásokból visszatükröződő kép továbbra is a szárazföldinek tulajdonít nagyobb jelentőséget. A karavánjaival¹⁰ utazó kereskedő a kor tipikus képe a buddhista születéstörténetekben. A nagy kereskedelmi utak minden irányban behálózták Indiát. Ezek általában rossz állapotban voltak, így a kocsik csak lassan, küzdelmesen tudtak haladni, gyakran sűrű erdőkön és bozotos területeken keresztül, melyek tele voltak vadállatokkal. Az ilyen utazások tehát egyáltalán nem voltak biztonságosak, és gyakran kellett tartani rablóbandák támadásaitól¹¹ is. A források alapján meglehetősen nehéz lehetett átkelni a Gangeszen, leszámítva a fontos átkelőhelyeket. A szárazföldi utak a Gangesz mentén déli és északi irányban futottak.¹² A páli nyelvű forrásokban a kereskedő leggyakrabban előforduló általános megnevezése a *sattavāha*¹³ illetve a *vāṇija*.¹⁴ A buddhista születéstörténetekben gyakran olvashatjuk, hogy a Bódhiszattva egy karavánvezető családba születik újjá karavánvezetőként, és ötszáz karavánjával kereskedik keletről-nyugatra, és nyugatról-keletre.¹⁵ A kereskedők valószínűleg már a korai időkben is eljutottak a nagyon távoli észak-nyugati, Gandhára területre,¹⁶ és minden bizonnyal átkeltek a sivatagon is.¹⁷

A korai kereskedelemben szereplő árukról nem sokat árulnak el a páli nyelvű források. Valószínűsíthető, hogy mind a szárazföldi, mind pedig a tengerentúli kereskedelemben elsősorban luxusáruk kereskedelméről volt szó. A hétköznapi használatban

⁹ A korabeli céhekről Lásd: Majumdar, R. C.: *Corporate Life in Ancient India*. Poona 1922 (Majumdar 1922).

¹⁰ A karavánok általában két kiskerekű kocsiból álltak, amelyeket két ökör húzott. Mivel a korban nem voltak hidak, így a kisebb folyókon gázlókon keltek át. A későbbi forrásokból azt is látjuk, hogy bizonyos területeken való áthaladáskor adót kellett fizetni. Mindezeknek köszönhetően némelyik fuvar így olyan költségesnek bizonyult, hogy csak a nagyon drága áruk szállításával volt nyereséges.

¹¹ Lásd: *A Sattigumba-Jātaka* (503. Dzsátaka) egy ötszáz rablóból álló faluról ír; „*coragāma*”. A falu élén pedig a rablók legidősebbike, a „*corajetthaka*” áll.

¹² A konkrét szárazföldi utakról lásd.: *Dīgha-nikāya* (Későbbiekben DN) 2.72., *Vinaya-piṭaka* (Későbbiekben Vin), 3.2., *Sutta-nipāta* (Későbbiekben Sn) 1011–1012.

¹³ Karavánvezető.

¹⁴ Kereskedő.

¹⁵ Lásd: *Apaṇṇaka-Jātaka* (1. Dzsátaka).

¹⁶ Lásd: *A Gandhāra-Jātaka*-ban (406. Dzsátaka) arról olvashatunk, hogy Vidéha királya a kereskedőknél érdeklődik barátja, Kasmíra és Gandhára királya hogyléte felől.

¹⁷ Egy ilyen sivatagi utazásról számol be a *Vaṇṇupatha-Jātaka* (2. Dzsátaka). A történetből megtudjuk, hogy a karavánokkal éjszaka közlekedtek, tapasztalt vezetőkkal, akik a csillagokat vizsgálva tartották a helyes irányt. A Dzsátaka a sivatagban történő utazást az óceáni utazáshoz hasonlítja.

szükséges termékeket az átlag indiai a kisebb helyi piacokon szerezte be.¹⁸ A Római Birodalom és India közötti kiterjedt tengeri kereskedelemben szereplő árukról már jóval több az ismeretünk. Az Indiából a Római Birodalomba szállított legjelentősebb termékek: drágakövek, féldrágakövek, igazgyöngyök, bors, fahéj, elefántcsont és teknősbékapáncél voltak. Ezeken kívül nárdust, ébenfát, tükfát, gyapotcserjét, rizst, szezámmagot, indigócserjét, köménymagot, illatos gyógynövényeket, fűszereket és parfümöket szállítottak Rómába, elsősorban Dél-India kikötővárosaiból. Ugyanezekről a helyekről szerezték be a rómaiak azokat az állatokat, amelyeket egzotikus házi kedvencnek vagy a különböző játékokhoz szántak, így a tigriseket, az egyszarvú rinocéroszokat, kuttyákat, papagájokat, pávákat és más madarakat.¹⁹ Ezeknek a termékeknek a nagy része minden bizonnyal már a nagyon korai időkben felbukkant a kereskedelemben szereplő árucikkek között, azt azonban nem igazán lehet megválaszolni, hogy pontosan mikor kezdtek el kereskedni a szóban forgó termékekkel. Az *Apaṇṇaka-Jātakā*ban²⁰ találunk egy rövid leírást különböző árukról, amelyeket Anāthapindika vitt magával a Dzsétavanában tartózkodó Buddhának és tanítványainak. A felsorolásban szerepelnek virágfüzérék (koszorúk), jól illatozó termékek/összetevők (vagyis parfümök), kenőcsök, szezámolaj, méz, melasz, ruházat. A korai kereskedelem legfontosabb árucikkei minden bizonnyal a selyem, a muszlin, a finom anyagból készült ruhák, a kézimunkák, pl. szőttesek, szőnyegek, továbbá a parfümök, a gyógyszerek, az elefántcsont és az abból készült kézimunkák, az ékszerek, és az arany.²¹ Továbbá a rizs,²² a szezámmag,²³ a gyapot,²⁴ a bors,²⁵

¹⁸ Thapar 2002 (1. jegyz.), 161., Davids, Rhys T. W.: *Buddhist India*. Calcutta 1957, 116 (Rhys Davids 1957).

¹⁹ Székely Melinda: *Kereskedelem Róma és India között*. Szeged 2008, Különösen: 50–77 (Székely 2008).

²⁰ 1. Dzsátaka.

²¹ Rhys Davids 1957 (19. jegyz.) 98–100.

²² A rizzsel kapcsolatban azt írja Székely Melinda, hogy Északnyugat-Indiában már az őstörténeti korszaktól fogva termesztették, és számos változata volt. Nyugaton Nagy Sándor hadjárata után vált jól ismertté. Mezopotámiában minden bizonnyal az i. e. 5. században jelent meg. Székely 2008 (20. jegyz.) 69–70.

²³ A szezámmag Kelet-Indiából származik. Már a nagyon korai időkben eljutott Mezopotámiába. Indiai termesztése minden bizonnyal az Indus-völgyi civilizáció ideje alatt indult meg és fontos kereskedelmi árunak számított. Székely 2008 (20. jegyz.) 65. Az *Vaṇṇapatha-Jātakā*ban (2. Dzsátaka) azt olvashatjuk, hogy a karavánvezető a sivatagon történő átkeléshez fát, vizet, szezámmagot és rizsszemeket „*dārudakatilatandulādini*” vitt magával.

²⁴ Az *Tundila-Jātaka* (388. Dzsátaka) és a *Mahājanaka-Jātaka* (539. Dzsátaka) elbeszélése alapján a Benáresz közelében lévő földterületen gyapotot ültettek, ennek a gyapotterületnek a neve; „*kap-pāsa-khetta*”. Ezen a területen, vagyis Benáresztől nyugatra egészen Agra vidékéig, manapság is termesztettek gyapotot. A gyapottermesztés minden bizonnyal már a nagyon korai időkben jellemző volt, lehetséges, hogy innen került át a Közel-Keletre. Azt azonban nem tudjuk megmondani, hogy pontosan mikortól importáltak Indiából gyapotot.

²⁵ A bors kis mennyiségben valószínűleg már Nagy Sándor előtt eljutott a görögökhöz, a császárkori Rómában pedig a bors a Római Birodalom és India közötti tengeri kereskedelem legfőbb árucikke volt. Székely 2008 (20. jegyz.) 61–62.

a cukornád,²⁶ az élő állatok közül a páva,²⁷ az elefánt,²⁸ és a lovak.²⁹ A páli nyelvű buddhista kánongyűjteményben a szárazföldi kereskedelem mellett találunk adatokat a tengeri kereskedelemről, tengeri utazásokról és úticélokról, hajókról, hajótörésekről és kikötőkről. Ugyanakkor ezek a sokszor nem egyértelmű és homályos utalások összességében nem elegendőek ahhoz, hogy reális képet alkossunk a tengeri kereskedelem állapotáról és kiterjedtségéről. A forrásokkal az a baj, hogy nem korabeliek, persze kétségtelen, hogy az elbeszélésekben, tanításokban és történetekben fellelhető információk sokszor korábbi időkre nyúlnak vissza, de ennek megállapítása nagyon nehéz.

A források alapján feltételezhetjük, hogy a kereskedők elsősorban a partok mentén hajóztak. India és a Nyugat közötti kiterjedt tengeri kereskedelem kialakulásának hajózási és tengerészeti feltétele volt a monszunszél paramétereinek pontos ismerete.³⁰ Számos kutató azon a véleményen van, hogy az indiai és az arab kereskedők már a nagyon korai időktől kezdve ismeretekkel rendelkeztek a tengeri áramlatokról, a tengeren uralkodó szelekről, így talán a monszunról is. A páli nyelvű buddhista irodalomban is találunk erre vonatkozó információt. Néhány, a tengeri utazással kapcsolatos születéstörténetben olvashatunk az össze-vissza fújó, gyors mozgású tengeri szél erejéről,³¹ amelynek következtében a tengeri vállalkozás sok esetben bizony katasztrófával végződött.³² A *Suppāraka-Jātaka*³³ arról számol be, hogy a tehetséges *Suppāraka* kapitány kormányozta hajó hét napig baleset nélkül haladt a tengeren, ekkor azonban egy, az évszaknak nem megfelelő pusztító szél támadt³⁴ és a hajó négy hónapig a tengeren hanyódott. Általában elmondható, hogy a tengeri kereskedelemmel kapcsolatos buddhista születéstörténetekben meglehetősen gyakoriak a hajótöréssel kapcsolatos történetek. Ez egyben arra is utal, hogy a korabeli tengerészek és kereskedők figyelték

²⁶ A cukornád páli neve: *ucchu*. A cukornáddal bevetett terület az „*ucchu-khetta*”, a cukornád vetőmagja pedig „*ucchubhija*”. A cukornád mély szántást igényel, amely minden bizonnyal csak vas-éke alkalmazásával valósulhatott meg. Székely Melinda szerint Nagy Sándor történetírói nem említik a cukornádat (*Saccharum officinarum*), ugyanakkor a *saccharum* név a cukor indiai nevéből vezethető le. Székely 2008 (20. jegyz.) 69.

²⁷ A páva mint egy, a kereskedelemben szereplő árucikk minden bizonnyal már a nagyon korai időkben megjelent.

²⁸ Székely Melinda szerint az i. e. 4. századi Ktésias ismerte az indiai elefántot, állítása szerint ő maga is látott elefántot Mezopotámiában, sőt az elefánt erejéről és a harcban való felhasználásukról is ír. A szerző szerint Indiában régtől fogva használtak harci elefántokat páratlan erejük, idomíthatóságuk és az ellenséges gyalogságra és lovasságra gyakorolt pszichológiai hatásuk miatt. Az első európai uralkodó, akinek seregében elefántok vonultak, Nagy Sándor volt. (Székely 2008 (20. jegyz.) 74–75.)

²⁹ Elsősorban a Szindhu tartománybeli lovak voltak híresek. Erről tanúskodik a *Vātagga-Sindhava-Jātaka* (266. Dzsátaka), amelyben a Bódhiszattva a Szindhuból származó lovak családjában születik újjá és a Szél-Szindhu-Ló „*vātaggasindhava*” nevet kapja. A buddhista születéstörténetekben arról is olvashatunk, hogy a keleti területek uralkodóit nyugati illetve északi területekről származó lovakkal látták el. A *Suhanu-Jātaka* (158. Dzsátaka) elbeszélése alapján az északi területekről lókereskedők érkeztek Benáreszbe, a királyi udvarhoz, hogy eladják lovaikat a királynak.

³⁰ A monszunszél felfedezésének pontos dátuma körül a mai napig viták vannak. A valószínűleg az i. e. 1. században élt Hippalosz tengerész, hajókormányos volt az, aki felfedezte a görögök számára a rendszeresen fújó monszunszeleket, melynek titkát addig az arab és indiai hajósok őrizték.

³¹ „*Vātavega*”: a szél ereje.

³² Lásd *Pañṇaranāgarāja-Jātaka* (518. Dzsátaka).

³³ 463. Dzsátaka.

³⁴ „....*Tato akālavātam uppātitaṃ upajji...*”

és tanulmányozták ugyan a tengert, de nem rendelkeztek kiterjedt és megalapozott ismeretekkel a tengeren rendszeresen fújó szelekről és áramlatokról.

A forrásokban olvashatunk arról is, hogy a tengerészek madarak segítségével tájékozódtak a tengeren. A *Bāveru-Jātakāban*³⁵ szereplő égtáj és irányjelző varjúnak,³⁶ valamint a *Kevaṭṭa-Suttāban*³⁷ lévő madárnak minden bizonnyal ilyen szerepe volt. Ez utóbbi történetben a Buddha arról mesél a tanítványoknak, hogy sok idővel azelőtt a tengeren kereskedő hajósok partokat kémlelő és kereső madarat³⁸ vittek magukkal hajóikon, hogy ezek segítségével tájékozódjanak a tengeren. Miután a hajóval már elhagyták a szárazföldet és messze kint jártak a tengeren, a madarat elengedték és az elrepült kelet és nyugat felé, majd észak és dél felé, körbe-körbe repült, szárazföldet keresve. Amennyiben a madár a közelben partot talált, nem repült vissza, ha azonban nem volt szárazföld elérhető távolságban, akkor visszarepült a hajóra. A nyílt tengerre a hajósok minden bizonnyal csak ritkán merészkedtek ki.

A lehetséges tengeri úticélok között szerepelt az India és a Babiloni Királyság közötti tengeri kereskedelem, amelynek egyik tanúbizonysága a páli kánongyűjteményben olvasható *Bāveru-Jātaka*.³⁹ A Dzsátaka azért is érdekes, mert arról számol be, hogy talán rendszeres kereskedelmi kapcsolat lehetett India és Bávéru ország *“Bāveruraṭṭha”* között már az Asóka előtti időkben is, vagyis azt sugallja, hogy India kereskedői az i. e. 5. században, meglehet már az i. e. 6. században tettek tengeri utazásokat a Perzsa-öböl partjai felé. A további tengeri kereskedelmi úticélok között szerepelt *“Tambapaṇṇi”*,⁴⁰ a mai Sri-Lanka, illetve az Aranyvidék *“Suvannabhūmi”*, vagyis Kambodzsa, esetleg Mianmar, azaz Burma.⁴¹

A konkrét kikötőkre történő utalások száma meglehetősen kevés a páli nyelvű buddhista forrásokban. Feltételezhető, hogy India nyugati partjának kikötőit, elsősorban *Bhārukacchát*⁴² és talán *Suppārakát*⁴³ használták a korai kereskedők. Ezek közül az

³⁵ 339. Dzsátaka.

³⁶ *“Disākāka”*.

³⁷ DN 1.11.

³⁸ *“Tīradassi sakuṇa”*.

³⁹ 339. Dzsátaka.

⁴⁰ Ld.: *Valāhassa-Jātaka* (196. Dzsátaka). A kifejezés egy szójáték, azt jelenti, „vörös kezek”. A páli „tamba” jelentése sötét szín, ólomszínű, de a sötét színű „vörös” részre is utalhat. Sri Lanka földje lateritot tartalmaz, amely vörös por formájában jelenik meg a föld felszínén. A hagyomány szerint, amikor Vidzsaja herceg partot ért a szigeten, megérintette a laterit földet és az pirosra színezte a kezét, ezért Vidzsaja a *Tambapaṇṇi* nevet adta a szigetnek.

⁴¹ Ld.: *Suyonandī-Jātaka* (360. Dzsátaka), *Mahājanaka-Jātaka* (539. Dzsátaka), *San̥kha-Jātaka* (442. Dzsátaka).

⁴² Barygaza, a mai Broács. Lásd: Gokhale, B. C.: *Bharukaccha/Barygaza*. In: *India and the Ancient World. History, Trade and Culture before A. D. 650*. Ed. G. Pollet. Leuven 1987, 67–79 (Gokhale 1987).

⁴³ A mai Nala Szopára a Thána körzetben, Mumbaitól északra. A Dzsátákákban igazából csak egy helyen fordul elő, a *Suppāraka-Jātakában* (463. Dzsátaka), de ebben az esetben nem a kikötőváros, hanem a hajó kapitányának nevét jelöli. A kikötőváros neve *Kurukaccha* néven szerepel, ami minden bizonnyal egy hibás olvasata a *Bhārukaccha*-nak. Ugyanakkor a Mahāvamsa említi a kikötőt a Vidzsaja-legendával kapcsolatban (Geiger, W: *The Mahāvamsa or the Great Chronicle of Ceylon*. London 1912, 54 [Geiger 1912]). Amennyiben a Vidzsaja-legendának valós történeti alapja van, akkor Vidzsaja feltehetőleg *Suppāraka* kikötőből indult Sri-Lankára. Feltételezhető, hogy talán a páli kánonban szereplő buddhista kereskedők is ezt a kikötőt használták a szigettel való keres-

előbbi az egyetlen kikötő, amely konkrétan előkerül a páli nyelvű buddhista forrásokban,⁴⁴ ezért feltételezhetően már a nagyon korai időkben is létezett.

Viszonylag sok utalást találunk tehát a páli nyelvű irodalomban az indiai tengeri kereskedelemre vonatkozólag, ugyanakkor ismeretünk és tudásunk a kereskedelem korai szakaszáról meglehetősen kevés. Hajóleírásra, hajóépítésre utaló konkrét információval szinte nem találkozunk. A hajó méretéről és az utasok számáról beszámoló utalások sem egyértelműek, a legtöbb esetben erős túlzásról van szó.⁴⁵

A pecséteken és terrakottákon megörökített első hajóábrázolások kétségkívül a harappai hajóábrázolások, a legkorábbi domborműves ábrázolások pedig a *Száncsi sztúpán* lévő ábrázolások az i. e. 2. századból.⁴⁶ Az *adzsantai buddhista sziklacsarnokok*⁴⁷ ábrázolásai között három hajós történetet találuk,⁴⁸ míg az első érméken történő hajóábrázolások az i. u. 2–3. századból származó *Sātavāhana* érméken jelennek meg. Ezek kétvitorlás hajókat ábrázolnak, melyek egyértelműen tengeren közlekedő nagyméretű és nagy súlyú hajók voltak.⁴⁹

Összegzőként elmondhatjuk tehát, hogy a páli nyelvű buddhista források alapján a tengeri kereskedelem megléte már a nagyon korai időkben feltételezhető, de hogy a hajókkal meddig jutottak el, pontosan milyen ismeretekkel rendelkeztek a távoli országokról és mennyire volt intenzív az Indián kívüli területekkel való kereskedelem, arra nehéz választ adni. Felvetődik a kérdés, ha valóban létezett rendszeres kereskedelem India és más országok, így pl. a Babiloni Királyság között, akkor minden bizonnyal hallanunk kellene a forrásokban ezen országok lakóiról, szokásairól, és a kereskedelemben szereplő termékekről. Mindezekre azonban csak elvétve, szűkszavúan, és nagyon homályosan történik utalás. Elképzelhető tehát, hogy ismertek Indián kívüli országokat és területeket, tudomásuk volt róluk, hiszen konkrét névvel illették őket, sőt az is valószínű, hogy az indiai kereskedők eljutottak és többször is visszatértek ezekre a helyekre, majd hazájukban csodálattal meséltek a távoli országokról. Ezek a homályos

kedésben. A Dípavansa szerint ugyanakkor Vidzsaja miután elvesztette az irányt a tengeren, *Suppāraka* kikötőjébe érkezett, majd onnan *Bhārukacchā*-ba, itt három hónapot töltött miután Lanká szigetére érkezett. (Oldenberg, H.: *The Dīpavaṃsa*. London – Edinburgh 1879, 161 [Oldenberg 1879]).

⁴⁴ Két különböző forrás támasztja alá ezt a feltevést. Az egyik; a *Thera-és Therī-gāthā*-ban (V. 335–9. illetve IX. 204–214.) olvasható történetek, a másik pedig két buddhista születéstörténet, a *Suṇandī-jātaka* (360. Dzsátaka), illetve a *Suppāraka-jātaka* (463. Dzsátaka).

⁴⁵ A *Suppāraka-jātaka*-ban (363. Dzsátaka) hétszáz kereskedő indul útnak *Bhārukaccha* kikötőből. A hajótöréssel végződő *Valāhassa-jātaka*-ban (196. Dzsátaka) ötszáz kereskedőről van szó, míg a *Samudda-Vāṇija-jātaka* (466. Dzsátaka) leírása alapján akkora hajót kell elképzelnünk, amelybe egy egész ezer ácsot számláló falu befért, feleségestül és gyermekestül. A *Mahājanaka-jātaka*-ban (539. Dzsátaka) a hajó fedélzetén hét karaván állt, megrakva árukkal, és azt is megtudhatjuk, hogy a hajó hétszáz kereskedővel indult útnak *Campā*-ból (mai *Bhāgalpur*) *Suvannabhūmi* irányába. A *Saṅkha-jātaka* (442. Dzsátaka) pedig egy, a drágakövek hét fajtájából alkotott hajót mutat be, amely három árboccal rendelkezett; a három árboc zafírtól, a kötélzet aranytól, a vitorla ezüستől csillogott.

⁴⁶ Baktay, E: *India Művészete*. Budapest 1958, 84–92 (Baktay 1958).

⁴⁷ A *adzsantai sziklacsarnokok* az i. e. 2. században kezdték kimélyíteni. A századok folyamán csarnokok egész sora jött létre, hiszen Adzsantában az i. sz. 8. századig dolgoztak.

⁴⁸ Az egyik a XVII. csarnokban lévő Sinhala-történet, a másik a II. csarnokban lévő Pūrṇa-történet, a harmadik pedig az I. csarnokban lévő Kaljánakárin-történetet meséli el képekben.

⁴⁹ Mookerji, R. K.: *Indian Shipping; A History of the Sea-Borne Trade and Maritime Activity of the Indian From the Earliest Times*. Bombay–London–New York 1912, 9–52 (Mookerji 1912).

és nem egyértelmű információk bekerültek azokba a történetekbe, amelyekben hajótörésekről van szó, és így már önmagában a hajótörésnek az említése is elegendőnek bizonyult, hogy valamiféle csodálatos, misztikus történet kerekedjék belőle. Az a tény, miszerint a legtöbb, tengeri kereskedelemmel kapcsolatos történet hajótöréssel végződik, de mindenképpen a tengeren történő nehézségekről számol be, arra enged következtetni, hogy a hajóépítés még nagyon kezdetleges szinten állt.

3. A buddhizmus és a kereskedelem kapcsolatáról

A páli nyelvű buddhista forrásokban található, kereskedelemre történő utalások nem csak hogy bepillantást adnak egy feltörekvő makrogazdaságba, hanem beszámolnak a buddhista rend és a buddhizmus térnyeréséről is. A korai buddhizmus ugyanis szoros kapcsolatban állt a kereskedelemmel és a kereskedelmi központok terjedésével. Ezek a szövegek virágzó gazdaságról számolnak be, melynek alapja a mezőgazdaság, az állattenyésztés, az árukereskedelem valamint a kialakuló és egyre inkább elterjedő pénzgazdaság⁵⁰ volt. Hiányoznak azonban fontos statisztikai adatok, amelyek lehetővé tennék számunkra, hogy pontosabb képet alkossunk a gazdasági viszonyok mértékéről. A gazdasággal és a kereskedelemmel kapcsolatos leírások többnyire idealizáltak és egy olyan forrásanyagon alapszanak, amelyet évszázadokon keresztül foglaltak írásba és többször is átdolgoztak.

A források másfelől beszámolnak arról is, hogy a történeti Buddha idején végbemenő urbanizáció az addig fennálló társadalmi rend nagy mértékű átalakulását idézte elő és kedvezett a vallási irányzatok kialakulásának. A korábbi zárt társadalom bizonyos mértékben nyitottabbá vált. Ennek egyik jele, hogy ebben az időszakban új társadalmi rétegek, illetve már meglévő társadalmi rétegek pedig újfajta szerepkörben jelentek meg.

A buddhista forrásokban gyakran előforduló kifejezések, mint a *gahapati*⁵¹ vagy a *setthi*⁵² annak bizonyítékai, hogy a Buddha és a buddhizmus folyamatos és intenzív kapcsolatban állt ezeknek az „új” társadalmi rétegeknek a képviselőivel. A buddhizmus korai sikere minden bizonnyal abban is rejlett, hogy pont azt az etikát és tanítást kínálta az „új” társadalmi rétegeknek, így a kereskedőknek is, amely számukra megfelelő volt. A buddhizmus támogatta a kereskedelmet és a pénzgazdálkodást, amely a kialakuló és megerősödő fogyasztói kultúra fontos részét képezte egy olyan társadalomban, ahol a társadalmi státusz alapját egyre inkább a vagyon és a vagyon által elért társadalmi státusz és hatalom határozta meg, nem pedig a születés. A buddhista etika és a karmáról szóló tanítás biztosította a rendet támogató jómódú laikusok számára a tudatot, hogy ha a

⁵⁰ A legkorábbi indiai pénzérmék az ún. pontozásos technikával készültek. Megjelenésük szorosan összefüggött az Északi Fekete Fényezett Kerámia által fémjelzett kultúrával, ezért számos kutató a pénzhasználat kezdetét India területén az i. e. 6–5. századra teszi. A gyakran előforduló, pontozásos technikával készült négyzetalapú réz *kahāpapa*, valamint az aranyból készült *nikkha* egyfajta közös értékmérőként szerepelnek az elsősorban a városi környezettel és kereskedőkkel kapcsolatos páli nyelvű buddhista szövegekben. Sharma 1983 (3. jegyz.) 126., Altekar, A. S.: Origin and Early History of Coinage in Ancient India. *The Journal of the Numismatic Society of India*. 1/15, (1953), 1–27 (Altekar 1953).

⁵¹ A ház ura, a család feje.

⁵² Kereskedő, a céhek feje.

múltban jól cselekedtek, akkor következő életükben nyugalomban élvezhetik az összegyűjtött vagyont, mielőtt végül a Nirvána útjára lépnének. A buddhista közösség megtöltötte a közösség tagjainak a pénz használatát, a vagyon gyűjtését és birtoklását. Ugyanakkor a laikus híveket a Buddha praktikus tanácsokkal látta el a vagyonkezeléssel kapcsolatban.⁵³

A Buddha a vándorlása során minden bizonnyal a Gangesz középső vidékének földművelő lakosságát is megszólította, hogy megnyerje bizalmukat. A vidéki lakosság igényeit a buddhizmus azonban nem tudta olyan mértékben kielégíteni, mint a városi lakosságét. Persze nem állíthatjuk, hogy a buddhizmus csupán a jómódú kereskedők számára lett volna vonzó, de mindenképpen fontos felhívni a figyelmet ennek a társadalmi rétegnek a jelentőségére, hiszen ez volt az a réteg, amely tevékenységével nem csupán a szerzetesek helyi megélhetését biztosította, hanem a buddhizmus gyors elterjedését is lehetővé tette.

Ugyancsak a forrásokból tudjuk azt is, hogy a Buddha jó kapcsolatokat tartott fenn az uralkodókkal is, a buddhizmus élvezte tehát az uralkodók támogatását. Elgondolkodtató az is, hogy a magadhai Bimbiszára király buddhistákat támogató politikája mögött minden bizonnyal nem pusztán vallási érdeklődés és rokonszenv állt, hanem komoly kereskedelempolitikai érdek is. Egy, a kereskedők érdekeit szem előtt tartó és támogató vallási irányzat támogatása államérdeket szolgált.⁵⁴ Ha mindezt politikai szemszögből is megvizsgáljuk, láthatjuk, hogy az újonnan kialakuló és felemelkedő monarchiák autokratá uralkodói minden bizonnyal azért is támogatták a tradícióellenes irányzatokat, így a buddhizmust is, hogy ily módon megszabaduljanak a bráhmanák gyámkodása alól.⁵⁵ A probléma elősorban az volt, hogy a bráhmanák által alkalmazott rituális eszközök idejétmúltak számítottak a társadalmi és a gazdasági problémák megoldására. Az új területi államok intézményeinek és adminisztrációjának fenntartásához a katonai és gazdasági eszközök céltudatos bevetésére volt szükség, vagyis egyfajta tudományos Arthasástrára, amely felvehetette a versenyt a bráhmanák által képviselt rítusokhoz és tradíciókhoz tapadó dharmával szemben. Ebben a helyzetben olyan vallási mozgalomra volt tehát szükség, amely tudományos felismerésen és ismereten, nem pedig tradíción alapult és amely az uralkodót megszabadította a morális aggályoktól. A buddhista tanítás politikai célokra történő hasznosítása ugyanakkor nem hozható összefüggésbe a buddhizmus kialakulásával. Érthetetlennek tűnik, hogyan tudott a buddhizmus évszázadokon keresztül úgy létezni, hogy tanítása állami szinten visszhangra sem lelt. A kereszténység politikai értelemben történő hasznosítása is csak évszázadokkal később következett be. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a buddhizmus nem az alsóbb rétegek vallása volt, mint ahogy a kereszténység, ennél fogva sokkal egyszerűbb volt az uralkodó társadalmi rétegek figyelmét magára vonnia. Buddha maga is nemesi családból származott, így minden bizonnyal pontosan tudta, hogyan vonzza magához a felsőbb rétegek, a ksatriják és a bráhmanák képviselőit.

⁵³ Lásd *Samyutta-nikāya* (Későbbiekben SN) 42.12. A négy legfontosabb tanács: vagyon tisztességes megszerzése, vagyon élvezete saját célokra, adakozás a vagyonból, a negyedik pedig, hogy semmiképpen nem szabad a vagyonhoz ragaszkodni, tisztában kell lenni azzal, hogy a vagyon könnyen jön, de könnyen megy is.

⁵⁴ Bimbiszára egyik mellékneve a *Seniya*, minden bizonnyal arra utal, hogy uralkodóként egyben a céhek fő képviselője is volt.

⁵⁵ Warder, A. K.: On the Relationship Between Early Buddhism and Other Contemporary Systems. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 18 (1956) 43–63 (Warder 1956).

Ennek kapcsán érdemes egy pillantást vetni az ún. buddhista elit⁵⁶ társadalmi összetételére. Társadalmi hovatartozás szerint első helyen a bráhmanák álltak,⁵⁷ őket követték a gahapati illetve a vessza,⁵⁸ majd a khattija réteg⁵⁹ képviselői, a maradék pedig a súdra valamint a társadalmon kívülálló rétegekből származott. Ha mélyebben megvizsgáljuk ezeket az adatokat, kiderül az is, hogy az első két rétegből származó tagok⁶⁰ a társadalom legfelsőbb rétegéhez tartoztak.⁶¹ Két fontos statisztikai tényt lehet mindebből megállapítani. Először is; hogy a buddhista elit tagjai túlnyomórészt tehát a társadalom felsőbb rétegekből kerültek ki, méghozzá elsősorban a három legfelsőbből, továbbá, hogy ezen rétegeken belül is elsősorban a leggazdagabbak közül. Ez az arány némiképp megdőbentő, ha arra gondolunk, hogy a buddhizmust sokszor jellemzik úgy, főleg ami elsősorban a buddhista tanítást illeti, mint egy bráhmana ellenes megmozdulást, amely elsősorban a társadalom szegényebb rétegeit célozza meg lelki egyenlőséget hirdető tanításával. A Buddha elsősorban a bráhmani felsőbbbségnek és a papságnak volt ellene, semmint magának a bráhmanáknak, mint társadalmi rétegnek. Mindez abból fakadt, hogy a bráhmanák úgy gondolták, hogy örökösei a lelki és szellemi hatalomnak és ezen képességek révén természetszerűleg megilletik őket az elit csoporthoz való tartozással együttjáró kiváltságok. A Buddha felismerte és elismerte ezt a társadalmi valóságot és a korábban bráhmana réteghez tartozók⁶² tagjai lettek a buddhista elit csoportnak. Ezek a bráhmanák intellektuális képességeik alapján tekintélyt adtak a rendnek és egyben segítséget jelentettek a bráhmani kiváltságokkal szembeni ellenállásban. A bráhmanák erőteljes jelenléte az egyik leginkább támadható pontja Bronkhorst "Nagy Magadhával" kapcsolatos elméletének.⁶³

⁵⁶ Az elit fogalom egyfajta gazdasági, társadalmi és vallási kategóriát jelöl. A buddhista elit fogalom alatt egyrészt az egyén intellektuális és szellemi képességét, másrészt modern fogalommal élve egyfajta „szervezési képességet” értünk. Fontos tulajdonság volt a tanítás képessége is, vagyis a páli nyelvű kánongyűjtemény magyarázata, kiegészítése, értelmezése és tanítása.

⁵⁷ Kb. 40.8%.

⁵⁸ Több mint 29%.

⁵⁹ Kb. 22%. A buddhizmus, kezdeti szakaszában elsősorban úgy értelmezhető, mint egyfajta khattija megmozdulás a bráhmani kiváltságokkal szemben. A khattijakon belül a legtöbben a felsőbb rétegekből kerültek ki, ezen belül pedig a legtöbben a Sákja, a Liccszavi, a Malla és a Koliya törzsekből. Az oligarchikus törzsek erőteljes jelenléte a buddhizmus támogatói között elsősorban azzal is magyarázható, hogy maga a Buddha is egy republikánus oligarcha leszármazottja volt, másrészt pedig azzal is, hogy az oligarchikus törzsek általános válságban voltak a Buddha idején, és folyamatosan szemben álltak az egyre terjeszkedő nagy monarchiákkal.

⁶⁰ Mintegy 47%.

⁶¹ Gokhale, B. G.: The early Buddhist elite. *Journal of Indian History* 42, (1965), 392–406 (Gokhale 1965). A szerző két kanonikus gyűjtemény, a páli kánonhoz tartozó *Thera- és Therīgāthā*, vagyis a szerzetes és szerzetesnők beszámolóit alapján elemezte a korai buddhista közösség társadalmi összetételét. A forrásokban fellelhető személyekre vonatkozó konkrét adatok persze nagyon szegényesek, így további információt csak a jóval később kommentáriradalomból kaphatunk. Gokhale listája 332 személyt mutat be, akik a *Thera- és Therīgāthā*-ban szerepelnek, közülük 261-en szerzetesek, 71-en pedig szerzetesnők voltak.

⁶² Pl. Száriputta, Mogallána, Mahá Kaccsána, Mahá Kasszapa.

⁶³ Bronkhorst, J.: *Greater Magadha: Studies in the Culture of Early India*. Handbook of Oriental Studies Series. Leiden 2007 (Bronkhorst 2007). Bronkhorst felfogásában "Greater Magadha" a védikus Északnyugat-Indiától eltérő történelmi, társadalmi és ideológiai fejlődést képvisel. Ez a megállapítás persze nem egészen új. Romila Thapar már korábban világosan utalt arra, hogy a Magadha központú Maurjáék azért támogatták a dzsainizmust, az ádzsivikákat, illetve a buddhizmust, mert ezek a heterodox szekták túlsúlyban voltak, és népszerűek voltak ebben a térségben. (Thapar, Ro-

A világi támogatók közül a jómódú és tehetős *setthi* családokból származók magas száma visszatükrözi az általános helyzetet, amelyen belül a buddhizmus komoly támogatást kapott a kereskedői rétegektől. Ugyanakkor megemlíthetjük Dzsívaka példáját is, aki a források alapján az észak-nyugati Taxila városban tanult és orvosi tevékenységének köszönhetően vagyonra tett szert. Mindezek a példák az újonnan kialakuló társadalom tipikus jellemzőit testesítették meg, vagyis a tudományos tapasztaláson alapuló gazdasági és anyagi hatalom, a földbirtok önerőből történő megszerzése és birtoklása, amelyre még a buddhista világi támogató kurtizán, Ambapáli is képes volt. A kutatók többsége azon a véleményen van, hogy az ún. buddhista elit elsősorban három meghatározó társadalmi csoport tagjaival kommunikált: a bráhmanákkal, meghatározó politikusokkal, a király is idetartozott, valamint jómódú és tehetős emberekkel.⁶⁴

Ennélfogva elgondolkodhatunk azon, hogy a forrásokban szereplő baráti, jó viszony fenntartása az uralkodókkal, Bimbiszára és Praszénadzsit uralkodókkal minden bizonnyal történeti tényeken alapszik. A buddhista közösségek és kolostorok létrehozása a városok közvetlen közelében szinte elképzelhetetlen lett volna az uralkodó jóváhagyása nélkül.⁶⁵

A buddhizmus és a kereskedelem szoros kapcsolata a Maurják utáni időszakban is kimutatható. Ebben az időszakban a buddhizmus elterjedt és megalapozott vallás lett Északnyugat-Indiában, valamint a Dekkán nyugati és keleti részén. Ezen a vidéken a buddhista centrumok a kereskedelmi utak mentén, illetve a kereskedelemmel szoros kapcsolatban álló városokban és településeken jöttek létre. Ezen túlmenően úgy tűnik, hogy a buddhizmus megtartotta erős jelenlétét még az i. sz. 2. században is, elsősorban az indiai városi lakosság körében, a kereskedelemben és az ezzel szorosan összefüggő kulturális misszióban.

Az i. e. 3. században, a Maurja Birodalom időszakában az Északnyugat-Indiából elinduló buddhizmus nemcsak az indiai szubkontinensen vált ismertté szélesebben, de északnyugati irányban, Gandhára, azaz a mai Afganisztán és Pakisztán irányában is rohamléptekben terjedt. A buddhizmus terjedésének azonban volt egy második hulláma is az i. u. 1–2. században, a yuezhik nomád népe által létrehozott Kusán Birodalomnak köszönhetően. A kusánok uralma alatt Gandhára térsége egy igazán kozmopolita nagyhatalommá fejlődött. Kaniska uralkodása alatt az i. sz. 1. század legvégén és az i. sz. 2. század legelején a mai Pakisztán és Afganisztán területéről a buddhizmus továbbhúzódtott keleti, északkeleti irányban, olyan vidékekre, ahol végül komoly sikereket érhetett el, így a Ferghána-völgybe, avagy a Tárím-medencébe. Az írott források alapján a budd-

mila: Asoka and Buddhism as Reflected in the Asokan Edicts. In: *Cultural Pasts: Essays in Early Indian History*. Ed. Romila, Thapar. Oxford 2000, 422–438.) Bronkhorst egyik legfőbb állítása, miszerint a védikus kultúra a falun élő bráhmanákhoz kötődött, míg a "Nagy Magadhában" a buddhizmus fejlődésében a nem bráhmana városiakok játszottak meghatározó szerepet, kétségbe vonható azon buddhista hagyomány alapján, amely a Buddha városi tanítványainak társadalmi hovatartozásáról szól. A *Thera és a Therī-gāthā* kommentárja szerint ezen versek szerzőinek több mint kétharmada nagy városokból jött, és mintegy 40%-a bráhmana volt. Gombrich 1988 (2. jegyz.), 55–56.

⁶⁴ Bailey, G. – Mabbett, J.: *The Sociology of Early Buddhism*. Cambridge 2003, 48–49 (Bailey-Mabbett 2003).

⁶⁵ Lásd Ulrich Pagel előadásában a királyi udvarban fellelhető buddhista szerezeteselek jelenlétével foglalkozik az ókori Indiában. Véleménye szerint a Mulasavastivada Vinaya egyes részei arra utalnak, hogy a királyi udvarban és a királyi kormányzásban erőteljes volt a buddhista szangha tagjainak jelenléte úgy is, mint királyi tanácsadók. (*Buddhist Monk at the Royal Courts of Ancient India*. 17th Congress of the International Association of Buddhist Studies. Wien 2014.)

hizmus a Shanshan Királyság legjelentősebb városaiban, így a Nijában, Loulanban, Míránban, és Enderében az i. sz. 3. század első felében nyert igazán polgárjogot és gyorsan a térség meghatározó vallásává vált, amit kiválóan bizonyítanak a Nijában és a Shanshan Királyság más központjaiban, így Loulanban vagy Míránban feltárt sztúpák, kolostorok vagy a buddhizmus számos tárgyi bizonyítéka: falfestmények, faragványok, reliefek. A buddhizmus rohamos terjedéséhez demográfiai hullámra is szükség volt, amelynek előfeltétele egy jól működő gazdaság (főleg mezőgazdaság) megteremtése volt. Ugyanakkor ez a hatás kölcsönös, hiszen a vidék a gyorsan fejlődő mezőgazdaságával együtt hozzájárult, hogy virágzó monasztikus élet jöhessen létre a vihárákban (kolostorokban). Érdekes módon tehát maga a buddhizmus is visszahatott a gazdaság fejlődésére. Mindebből tehát azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a közép-ázsiai területeken megjelenő erős indiai eredetű jellegzetességek és elsősorban a buddhizmus megjelenése és terjedése egyszerűen a Selyemúton terjedő erős kulturális hatásnak tudhatók be, amelynek közvetítői a kereskedők, illetve buddhista szerzetesek voltak.⁶⁶

Érdemes megemlíteni azt is, hogy a főleg nyugat-indiai és elsősorban buddhista kereskedők erőteljes jelenléte a tengeri kereskedelemben még az időszámításunk utáni századokban is jellemző volt, amikor virágzó tengeri kereskedelemről beszélhetünk India és a Római Birodalom, illetve India és az egész nyugati világ között. A Szokotra szigetén a Hoq barlangban talált, az i. sz. 1. századtól egészen az i. sz. 5. századig terjedő időszakból származó feliratok erről tanúskodnak.⁶⁷

Összegzésként elmondhatjuk tehát, hogy több évszázados távlatban érdemes beszélni a buddhizmus jellegzetes gazdasági és társadalmi hatásairól, vonásairól, amelyek valamikor a Buddha születése körül jelentek meg és az i. sz. első századokig erőteljesen jelen voltak az indiai társadalomban. Ezek a változások tehát inkább egyfajta folyamatként írhatók le. A folyamat szónak értelme van magukban a buddhista forrásokban is. Gondoljunk csak arra, hogy a páli kánon akkor is létezett, amikor még nem volt leírva, a Dzsátákakkal együtt, amelyek ősi indiai meséken alapulnak és így időtlenek. Ugyanez érvényes a buddhizmus és a kereskedelem közötti szoros kapcsolatra is, amely a páli nyelvű buddhista források alapján már a nagyon korai időkben kialakult, a kereskedelmi központok folyamatos terjedésével együtt pedig a buddhizmus is egyre inkább teret nyert.

⁶⁶ Felföldi Sz.: *Élet a késő ókori, kora középkori Selyemúton. A 3–4. századi Nija a régészeti leletek és az írott források tükrében*. PhD, Szegedi Tudományegyetem. Szeged 2013 (Felföldi 2013) 48–51.

⁶⁷ Strauch, I: *Foreign Sailors on Socotra: The Inscriptions and Drawings from the Cave Hoq*. Bremen 2010 (Strauch 2010). A legnagyobbbrészt indiai (közép-indiai, hibrid, tamil, bráhmí és kharosthi) feliratok kereskedők nevét és rövid feljegyzéseket (a kereskedő apjának nevét, a foglalkozást és a származást) tartalmazznak. A kereskedők neve mellett szereplő foglalkozások közül a *nāvika* (tengerész illetve hajóskapitány) és a *niyyāma* (hajóskapitány, tengerész mester) kifejezések kerülnek elő nagy számban. Számos felirat vallási jellegű, gyakran a Gautamának, azaz a történeti Buddhának vagy a buddhista közösségnek címezve. A kereskedők nevei között pedig nagyon sok a kifejezetten buddhista. Ezek a tulajdonnevek tehát a Buddha, a Dharma és a Szangha tiszteletével kezdődnek. A személynevek nemcsak a vallási hanem a társadalmi hovatartozásról is képet nyújtanak. Meglepő módon a személyek nagy része nem a kereskedő (vaisja), hanem a ksatrija rétegből származott. Mindez egyben arra is utal, hogy a tengeri kereskedelemben való részvétel presztízs-kérdésnek számított, amelyben a tehető és jómódú, felsőbb társadalmi rétegek képviselői vettek részt, vagyis egyfajta státuszszimbólum volt, amelyhez komoly anyagi erőforrás kapcsolódott.

Summary

This study, according to the Pali Buddhist sources emphasizes the close relationship between trade and early Buddhism in ancient India and shows the interaction between the ideological and economic power that had great importance. The economic changes taking place in India in the 6–5th century BC focused on the economic surplus, which enabled the raise and development of trade and was the basis for the beginning of urbanization. The close connection between early Buddhism, trade and the spread of commercial centers can also be demonstrated after the Mauryan period. During this period, Buddhism spread, and was an established religion in the North-western India and the western and eastern parts of Deccan. In these regions the Buddhist centers arose along trade routes or in towns and cities standing in a close contact with trade. This study points out that Buddhism preserved its strong presence even in the first centuries AD, in particular, among the Indian urban population, trade and cultural mission.

*Plinius a Parthus Birodalomról és
Mesopotamiáról*
(Nat. 6, 29, 112–141)

Plinius *Naturalis historia* című művének 6. könyvében ír a Parthus Birodalomról és Mesopotamiáról. Az Ázsia földrajzi leírását és népeinek történetét, kultúráját tartalmazó 6. könyvet Plinius a Pontus jellemzésével kezdi, majd innen indul kelet felé, Cappadocián át Maeotisig halad, Armenián, Albanián, Hiberián át jut a Caspi- és Hyrcaniai-tengerig, ezt követi a *Seres* és indusok területének leírása. India, a Ganges, az Indus, majd Taprobane (Srí Lanka) szigete után visszakanyarodik nyugat felé, az arianusok törzsei, a Rómából Indiába vezető kereskedelmi útvonal, Carmania és a Perzsa-öböl után foglal-kozik a rómaiak nagy keleti ellenfelével, a parthus királysággal.¹ Mesopotamia és a Tigris megrajzolása után pedig Arabia és Aethiopia földrajza, népei és a környező szigetek következnek.

Az Ázsiáról szóló könyv elején a szerző jelzi, hogy mit tartalmaz a kötet: a tájak, népek, tengerek, városok, kikötők, hegyek, folyók fekvését és a köztük lévő távolságokat írja le, valamint a népeket, amelyek ott élnek vagy ott éltek. A bevezetésben Plinius megadja a könyvhöz felhasznált szerzőket is, külön felsorolva a római és külföldi szerzőket. A Parthus Birodalomról és Mesopotamiáról szóló részletben Plinius a felhasznált szerzők közül név szerint említi Claudius Caesart² (6, 128), Marcus Agrippát³ (6, 136)

¹ Magyarul megjelent fordítás-részletek a 6. könyvből: Székely M.: Taprobané, a gyöngysziget. *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Antiqua et Archaeologica*, Tomus 28, Szeged 2004, 57–74. (Székely 2004); Székely M.: In universon gentes ditissimae (Plinius az arab népekről). In: *Abhivádana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szeged 2005, 291–308; Székely M.: Plinius Indiáról. *Aetas* 23/1 (2008) 128–141. Az Indiába vezető kereskedelmi útvonal leírása megjelent: Székely M.: *Kereskedelem Róma és India között*. Szeged 2008. (Székely 2008) és Wojtilla Gyula, Zentai György, Illés Imre Áron (szerk.): *Ókori indiai történeti szöveggyűjtemény*. Szeged 2012, 129–145.

² Sallmann, K. G.: *Die Geographie des Älteren Plinius in ihrem Verhältnis zu Varro*. Berlin – New York 1971, 43–44. (Sallmann 1971).

³ M. Vipsanius Agrippa (Kr. e. 64/63 – Kr. e. 12) – római hadvezér és államférfi, Augustus barátja, veje, egy ideig kijelölt utódja, befolyásos főparancsnoka. Íróként is működött, földrajzi kommentárokat írt. A Római Birodalom általa vezetett felmérése szolgált alapul egy nyilvánosan felállított világtérképhez vagy felirathoz, mely a *Tabula Peutingeriana* mintája lett. A műben az ismert világ területeit gyűjtötte össze méretük szerint, megadva a hosszanti kiterjedést és a vélhető szélességet is. Plinius a 3–6. könyveiben többször hivatkozik Agrippa művére, három esetben szó szerint is idéz tőle (Nat. 5, 25; 5, 38; 6, 37). A legtöbbször úgy gondolják, hogy Agrippa munkáját egyfajta világtérképhez hasonló formában adták ki, de ez nem bizonyított és nem is nagyon valószínű: a méretadatoknak megfelelő rajzot nyilvánvalóan nem készítettek, inkább csak feljegyezték az adatokat. A mű talán egy nagy terjedelmű felirat formájában maradt meg. Két ránk maradt kisebb földrajzi munka, a *Demensuratio Provinciarum* és a *Divisio Orbis Terrarum* ugyancsak merített Agrippa művéből. Lásd még: Sallmann 1971 (2. jegyz.) 91–95.

és utal a *Porticus Vipsaniára*⁴ (6, 139). A külföldi szerzők közül név szerint hivatkozik Nearchusra és Onesicritusra⁵ (6, 124), Iuba királyra⁶ (6, 124; 139) és Isidorusra⁷ (6, 141) is. Nem említi azonban az Augustus-kori Strabót vagy Pompeius Trogust, akiknek a parthusokról szóló leírásai ránk maradtak.⁸ Strabo a *Geographica* c. művében megjegyzi, hogy történeti munkája 6. könyvében bővebben írt a parthus szokásokról (11, 9. C 515), ez a mű azonban nem maradt fenn.

A fordítás a *Sammlung Tusculum* szövegkiadása alapján készült.⁹ A szöveg értelmezéséhez és a jegyzetekhez felhasználtam ezen kívül Conte munkáját is.¹⁰

Plinius Parthus Birodalomról és Mesopotamiáról szóló részletének fordítása során a személyneveket, földrajzi neveket és mértékegységeket a szerző által használt latin alakjukban hagytam, a jegyzetben ezekhez magyarázatot fűztem.

Plin. *Nat.* 6, 29, 112: Regna Parthorum duodeviginti sunt omnia; ita enim dividunt provincias circa duo, ut diximus, maria, Rubrum a meridie, Hyrcanium a septentrione. ex his XI, quae superiora dicuntur, incipiunt a confinio Armeniae Caspiisque litoribus, pertinent ad Scythas, cum quibus ex aequo degunt; reliqua VII regna inferiora appellantur. quod ad Parthos attinet, semper fuit Parthyaea in radicibus montium saepius dictorum, qui omnes eas gentes praetexunt.

⁴ A *Porticus Vipsania* Rómában a *via Lata* keleti oldala mentén terült el, a *campus Agrippae* nyugati részén. Agrippa kezdte építtetni, ám Kr. e. 12-ben bekövetkezett halála megakadályozta a befejezésben. Halála után lánytestvére, Polla folytatta a munkákat, majd Augustus fejezte be. A *Porticus Vipsania*ban Agrippa mára már elveszett földrajzi munkája nyilvánosan hozzáférhető volt.

⁵ A krétai Nearchus (Kr. e. 360–300) flottaparancsnok és az astypalaiiai Onesicritus (Kr. e. 360–290) Nagy Sándor észak-indiai hadjárata idején (Kr. e. 326–325) feljegyzéseket írt az indiai faunáról, flóráról, éghajláról, földrajzról, etnográfiáról és vallásról. Onesicritus, Nearchus helyettese, a királyi vezérhajó kormányosa volt.

⁶ Iuba – a numidiai király fia. Azonos nevű apja Kr. e. 46-ban Thapsosnál elszenvedett veresége után Rómában nőtt fel, később római támogatással Mauretania királya lett. Egyebek mellett Arábiáról, Asszíriáról és Afrikáról írt műveket görög nyelven, ezekből csak töredékek maradtak ránk. Művei az augustusi időkben születtek (Iuba Kr. u. 23-ban halt meg, néhány évvel Strabo után). Caius Caesar parthus hadjáratan részt vett mint tudományos megfigyelő. Iuba műveit Plinius számos helyen felhasználja, így a dél faunájáról a 8–11. könyveiben, a szubtrópusi fákról a 12–13., Arábia kincseiről (gyöngyök, drágakövek, fémek) a 33–37. könyveiben. Lásd még: Sallmann 1971 (2. jegyz.) 85–88.

⁷ *Isidorus Characenus* (Charax-i Isidorus) Parthus állomások című műve a ránk maradt kevés szárazföldi kereskedelmi útvonal-leírások közül az egyik. A szerzőről keveset tudunk. Neve utal a származási helyére, valószínűleg a Perzsa-öböl torkolatában található Charax Spasinu kikötővárosból való. Nem tudjuk, hogy mikor élt, egyedül a fennmaradt művéből nyerhetünk információt. Isidorus megemlíti II. Tiridates lázadását IV. Phraates ellen, ami Kr. e. 26-ban történt, így ez a *terminus post quem*, ezen esemény után írhatta művét. Életpályája a Kr. e. 1. század és a Kr. u. 1. század, vagyis körülbelül Augustus kora. A munka az Antiochiától Indiáig vezető szárazföldi utat mutatja be, megadva a karavánutak pihenőhelyeit és a távolságokat. Plinius több helyen is felhasználja adatait (*Nat.* 2, 112; 4, 5; 4, 30; 4, 37; 5, 6; 5, 9; 5, 35–39; 5, 43). Schoff, W.: *Isidorus Charax: Parthian Stations*. London 1914; Sallmann 1971 (2. jegyz.) 50–59. Luther, A.: *Zwei Bemerkungen zu Isidor von Charax*. *ZPE* 119 (1997) 237–242.

⁸ Str. 11, 9. C 514–515; Iust. 41, 1–6; 42, 1–5. Pompeius Trogus munkáját csak kivonatosan, a 2. századi Iustinus *Historiae Philippicae* c. művéből ismerjük.

⁹ C. Plinius Secundus d. Ä.: *Naturkunde. VI. Geographie: Asien*. Von K. Brodersen München 1996. Kritikai megjegyzéseim a jegyzeteknél.

¹⁰ Gaio Plinio Secundo: *Storia naturale*. Ed. (trad. e note): G. B. Conte. Torino 1982.

6, 29, 112: Összesen tizenhét parthus királyság létezik; így osztják fel a tartományokat a két tenger körül: délről a Vörös-tenger,¹¹ északról a Hyrcaniai-tenger, ahogy már elmondtuk.¹² E tartományok közül tizenegy alkotja a felső királyságokat Armenia határaitól¹³ és a Caspi-tenger partjaitól kezdve¹⁴ egészen a szkítákig,¹⁵ akikkel a parthusok azonos módon élnek; a többi hét királyságot alsó királyságoknak nevezik.¹⁶ Ami a parthusokat illeti, mindig is létezett egy Parthyaea nevű vidék¹⁷ a már gyakran említett hegy-lánc lábánál, amely mindezen népek határát alkotja.

113: Habet ab ortu Arios, a meridie Carmaniam et Arianos, ab occasu Pratitas Medos, a septentrione Hyrcanos, undique desertis cincta. ultiores Parthi Nomades appellantur. citra deserta ab occasu urbes eorum quas diximus, Issatis et Calliope, ab oriente aestivo Pyropum, ab hiberno Maria, in medio Hecatompylos, Arsace, regio Nisiaea Parthyenes nobilis, ubi Alexandropolis a conditore.

113: Kelet felől az ariusok,¹⁸ dél felől Carmania¹⁹ és az arianusok népe,²⁰ nyugat felől a méd pratiták,²¹ észak felől pedig a hyrcanusok élnek,²² a területet minden oldalról sivatag veszi körül. A távolabb élő parthusokat nomádoknak nevezik. A sivatagon innen a nyugati oldalon parthus városok vannak, amelyeket már említettünk:²³ Issatis és Calliope,²⁴ északkeleten Pyropum, délkeleten Maria,²⁵ középen Hecatompylos,²⁶ Arsace²⁷ és Parthyene híres vidéke, Nisiaea,²⁸ ahol Alexandropolis városa található, melyet alapítójáról neveztek el.²⁹

114: Necessarium est hoc in loco signare et Medorum situm terrarumque faciem circumagere ad Persicum mare, quo facilius dein reliqua noscantur. namque Media, ab occasu transversa oblique Parthiae occurrens, utraque regna praecludit. habet ergo ipsa

¹¹ Lásd Plin. *Nat.* 6, 24, 84. A Vörös-tenger (*Rubrum mare*) elnevezést az ókori világban tágabb értelemben használták: beletartozott a mai Indiai-óceán jelentős része, az Arab-tenger és a Perzsa-öböl is.

¹² Lásd Plin. *Nat.* 6, 16, 41.

¹³ Lásd Plin. *Nat.* 6, 3, 9.

¹⁴ Lásd Plin. *Nat.* 6, 5, 15.

¹⁵ Lásd Plin. *Nat.* 6, 7, 20.

¹⁶ Csak Pliniusnál fordul elő ez a felosztás.

¹⁷ Lásd Plin. *Nat.* 6, 16, 41.

¹⁸ Lásd Plin. *Nat.* 6, 23, 78.

¹⁹ A mai Kerman területe a Perzsa-öböl és az Indiai-óceán északi partján; vö. Plin. *Nat.* 6, 24, 84.

²⁰ Lásd Plin. *Nat.* 6, 25, 93.

²¹ Csak itt említett méd törzs.

²² Lásd Plin. *Nat.* 6, 15, 36.

²³ Lásd Plin. *Nat.* 6, 17, 44.

²⁴ Lásd Plin. *Nat.* 6, 17, 44.

²⁵ Pyropum, Maria – csak itt említett, nem azonosított városok.

²⁶ Lásd Plin. *Nat.* 6, 17, 44.

²⁷ Csak itt említett város Parthiában.

²⁸ Vö. Str. 11, 7, 2. C 509: Nésaia; ma Nisa Irán területén.

²⁹ Ezen a néven csak itt említett város Parthiában.

ab ortu Caspios et Parthos, a meridie Sittacenen et Susianen, Persida, ab occasu Adiabenen, ab septentrione Armeniam.

114: Itt kell bemutatnunk és körül járnunk a médek³⁰ és a Perzsa-tenger mentén fekvő országok földrajzi helyzetét,³¹ hogy ezután a többi már könnyebben megismerhessük. Media ugyanis nyugat felől ferdén Parthiáig húzódva mindkét királyságot elzárja. Mediától keletre a caspi³² és parthus népek vannak,³³ dél felől Sittacene³⁴ és Susiane,³⁵ valamint Persis,³⁶ nyugatról Adiabene,³⁷ észak felől Armenia.³⁸

115: Persae Rubrum mare semper accoluere, propter quod is sinus Persicus vocatur. regio ibi maritima Ceribobus; qua vero ipsa subit ad Medos, Climax Megale appellatur locus arduo montis ascensu per gradus, introitu angusto, ad Persepolim, caput regni, dirutam ab Alexandro. praeterea habet in extremis finibus Laodiceam ab Antiocho conditam.

115. A perzsák mindig a Vörös-tenger partján éltek, ezért nevezik azt a részt Perzsa-öbölnek.³⁹ Itt a tengerparti terület Ceribobus; ahol pedig ez a terület benyúlik a médekhez, *climax Megalénak*⁴⁰ nevezik, mivel a meredek hegyet csak lépésről lépésre lehet megmászni; egy szűk bejárat vezet Persepolishoz, a királyság fővárosához, amelyet Nagy Sándor lerombolt. Ezen kívül még a legtávolabb lévő határnál található az Antiochus által alapított Laodicea.⁴¹

116: Inde ad orientem Magi optinent Phrasargida castellum, in quo Cyri sepulchrum; est et horum Ecbatana oppidum, translatum ab Dario rege ad montes. inter Parthos et Arianos excurrunt Paraetaceni. his gentibus et Euphrate inferiora regna cluduntur. reliqua dicemus a Mesopotamia, excepto mucrone eius Arabumque populis in priore dictis volumine.

116. Innen kelet felé fekszik a magusok⁴² birtokában lévő Phrasargis erőd, ahol Cyrus sírja található; a magusokhoz tartozik az Ecbatana⁴³ nevű város, amelyet Darius király

³⁰ Lásd Plin. *Nat.* 6, 19.

³¹ Lásd Plin. *Nat.* 6, 16, 41. *Persicum mare* – a mai Perzsa-öböl.

³² Lásd Plin. *Nat.* 6, 39.

³³ Lásd Plin. *Nat.* 6, 16, 41.

³⁴ Lásd Plin. *Nat.* 6, 132.

³⁵ Lásd Plin. *Nat.* 6, 99.

³⁶ Lásd Plin. *Nat.* 6, 16, 41.

³⁷ Lásd Plin. *Nat.* 6, 25.

³⁸ Lásd Plin. *Nat.* 6, 9.

³⁹ Lásd Plin. *Nat.* 6, 41.

⁴⁰ Nagy Lépcső

⁴¹ Város Mediában. Lásd: Str. 11, 13, 6. C 524; St. Byz.

⁴² Vö. Hdt. 1, 140.

⁴³ Lásd Plin. *Nat.* 6, 42.

a hegyekhez helyeztetett át. A parthusok és az arianusok⁴⁴ között húzódik a paraetacenusok⁴⁵ területe. Ezen népek és az Euphrates zárják körül az alsó királyságokat. Most Mesopotamiáról fogunk beszélni, kivéve a területük szélét és az arabok népeit, amelyekről korábbi kötetünkben már beszéltünk.⁴⁶

6, 30, 117: Mesopotamia tota Assyriorum fuit, vicatim dispersa praeter Babylona et Ninum. Macedones eam in urbes congregavere propter ubertatem soli. oppida praeter iam dicta habet Seleuciam, Laodiceam, Artemitam; item in Arabum gente qui Orroei vocantur et Mardani Antiochiam, quae a praefecto Mesopotamiae Nicanore condita Arabis vocatur.

6, 30, 117: Egykor egész Mesopotamia⁴⁷ az asszíroké volt, a lakosság falvakban szétszóródva élt Babylon és Ninus⁴⁸ kivételével. A makedónok viszont a városokba gyűjtötték a népességet a föld termékenysége miatt. A már említetteken kívül városaik még: Seleucia,⁴⁹ Laodicea,⁵⁰ Artemita,⁵¹ az arabok népénél az orroeusoknak nevezettek és a mardanusok⁵² Antiochia városát – amelyet Mesopotamia *praefectura*, Nicanor alapított – Arabisnak nevezik.

118: Iunguntur his Arabes introrsus Eldamari, supra quos ad Pallacontam flumen Bura oppidum, Salmani et Masei Arabes; Gordyaeis vero iuncti Azoni, per quos Zerbis fluvius in Tigrim cadit, Azonis Silices montani et Orontes, quorum ad occidentem oppidum Gaugamela, item Suae in rupibus. supra Silicas Sitrae, per quos Lycus ex Armenia fertur; ab Sitris ad hibernum exortum Azochis oppidum, mox in campestribus oppida Diospege, Polytelia, Stratonicea, Anthemus.

118: Ezekkel szomszédosak a belső területeken az eldamarusok arab törzsei,⁵³ ezeken túl a Pallaconta⁵⁴ folyónál található Bura⁵⁵ városa és a salmanus, valamint a maseus arab törzsek.⁵⁶ A gordyaeusokkal szomszédosak az azonusok,⁵⁷ területükön folyik keresztül a Zerbis,⁵⁸ a Tigris egyik mellékfolyója, az azonusokkal szomszédosak a silices és az oron-

⁴⁴ Lásd Plin. *Nat.* 6, 93.

⁴⁵ Vö. Hdt. 1, 101.

⁴⁶ Lásd Plin. *Nat.* 5, 86.

⁴⁷ Lásd Plin. *Nat.* 6, 25.

⁴⁸ Ninive.

⁴⁹ Nagy város a Tigrisnél.

⁵⁰ Csak itt említett város Mesopotamiában.

⁵¹ Lásd Str. 16, 1, 16. C 743; Ptol. 6, 1, 6.

⁵² Csak itt említett arab törzsek.

⁵³ Csak itt említett arab törzs.

⁵⁴ Az Euphrates szabályozásához létesített csatorna Mesopotamiában; Nagy Sándor is bejárta, lásd: Arr. *Anab.* 7, 21; App. *Emphyl.* 2, 644 – Pallakottas.

⁵⁵ Csak itt előforduló város.

⁵⁶ Csak itt említett törzsek.

⁵⁷ Csak itt előforduló törzsnév.

⁵⁸ Csak itt említett mellékfolyó.

tes hegyi törzsek.⁵⁹ Tőlük nyugatra van Gaugamela⁶⁰ városa és Suae⁶¹ egy sziklaszirten. A silices törzsen túl vannak a sitrák,⁶² akiknek területén állítólag keresztülfolyik az Armeniában eredő Lycus;⁶³ a sitrák területének délkeleti részén van Azochis⁶⁴ városa, majd a sík vidéken található Diospege,⁶⁵ Polytelia, Stratonicea⁶⁶ és Anthemus⁶⁷ városok.

119: In vicinia Euphratis Nicephorion, quod diximus, Alexander iussit condi propter loci opportunitatem. dicta est et in Zeugmate Apamea, ex qua orientem petentes excipit oppidum Caphrena munitum, quondam stadiorum LXX amplitudine et satraparum regia appellatum, quo tributa conferebantur, nunc in arcem redactum.

119: Az Euphrates szomszédságában van a fentebb már említett Nicephorion,⁶⁸ melyet Nagy Sándor alapított a vidék kedvező fekvése miatt. Már említettük a Zeugmánál⁶⁹ található Apameát⁷⁰ is, amelytől kelet felé van Caphrena⁷¹ megerősített városa, amelynek kiterjedése régebben 70 *stadium*⁷² volt, s amelyet a satrapák székhelyének neveztek, ahová az adókat hordták, de ez most már csak egy erőd.

120: Durant, ut fuere, Thebata et, ductu Pompei Magni terminus Romani imperi, Oruros, a Zeugmate L.CC. sunt qui tradunt Euphraten Gobaris praefecti opere diductum esse ubi diximus findi, ne praecipiti cursu Babylona infestaret, ab Assyriis vero universis appellatum Narmalchan, quod significat regium flumen. qua derivatur, oppidum fuit Agranis e maximis, quod diruere Persae.

120: Még áll – olyan állapotban, mint régen – Thebata és Oruros,⁷³ utóbbi Pompeius Magnus vezetése alatt a Római Birodalom határát jelentette, 150 mérföldnyire⁷⁴ Zeug-

⁵⁹ Csak itt előforduló törzsek.

⁶⁰ Város Assyriában, Kr. e. 331-ben Nagy Sándor a közelében győzte le III. Dareus perzsa királyt.

⁶¹ Csak itt megemlített város.

⁶² Csak itt előforduló törzs neve.

⁶³ A Tigris keleti mellékfolyója. Vö. Str. 16, 1, 3. C 737.

⁶⁴ Csak itt említett város Észak-Assyriában.

⁶⁵ Csak itt megnevezett város. Görögül szó szerint: „Zeus forrása”.

⁶⁶ Polytelia, Stratonicea – csak itt előforduló városnevek.

⁶⁷ A város neve Anthemusia és Anthemusias alakban gyakrabban előfordul, pl. Plin. *Nat.* 5, 86; egykor Charax Sidu-nak nevezték; ma Sürüç.

⁶⁸ Plinius és *Isidorus Characenus* szerint (FGrHist 781 F 2,1) Nagy Sándor által alapított város, de valószínűbb, hogy az utóda, I. Seleucus Nicator (App. *Syriake* 57, 298) alapította az I. Antigonus feletti győzelme (gö. níké) után elnevezve; a Balkh Eufratesba való torkolatánál található; ma Ar-Raqqa.

⁶⁹ Apameiával szemben, az Euphrates jobb partján fekvő város. A két helységet híd kapcsolja össze (gö. zeugma), vö. Plin. *Nat.* 34, 150; ma Belkis Bireciknél.

⁷⁰ I. Seleucus Nicator által alapított jelentős város az Euphrates bal partján.

⁷¹ Csak itt megemlített város.

⁷² 13 km.

⁷³ Csak itt megnevezett, nem azonosított helységek.

⁷⁴ Brodersen 50 200 *stadium*ként (9287 km) értelmezi a számadatot, ez irreálisnak tűnik. Rackham mérföldként értelmezi (CCL), megadja Mueller változatát is: L.CC. Lásd: Pliny: *Natural History in Ten Volumes with an English Translation II.* libri III–VIII. Ed. Rackham. London, Cambridge 1942, 428. Véleményem szerint a 150, esetleg a 250 mérföld az elfogadható adat.

mától. Néhány író feljegyezte, hogy Gobares helytartó – amint elmondtuk – több ágra vágta az Euphratest,⁷⁵ hogy megakadályozza az erőteljes áradást, nehogy Babylont⁷⁶ fenyegetse. Az összes asszírnál a folyó neve Narmalchas,⁷⁷ ami királyi folyót jelent. Ott, ahol az Euphrates szétválik, valaha volt egy igen hatalmas város, Agranis,⁷⁸ amelyet a perzsák romboltak le.

121: Babylon, Chaldaicarum gentium caput, diu summam claritatem inter urbes obtinuit toto orbe, propter quod reliqua pars Mesopotamiae Assyriaeque Babylonia appellata est, LX p. amplexa II muris ducenos pedes altis, quinquagenos latis, in singulos pedes ternis digitis mensura ampliore quam nostra, interfluo Euphrate, mirabili opere utroque. durat adhuc ibi Iovis Beli templum; inventor hic fuit sideralis scientiae.

121: Babylon, a chaldeus⁷⁹ népek fővárosa, sokáig az egész világ legragyogóbb városa volt, s ezért Mesopotamia és Assyria többi részét is Babyloniának nevezték el. A városnak két, 60 mérföld⁸⁰ területű fala van;⁸¹ mindkét fal 200 láb magas és 50 láb széles volt; egy-egy láb 3–3 ujjal hosszabb, mint a mi mértékünk. Babylont az Euphrates szeli át, mindkét partvonalán csodálatos védőgáttal. Még ma is áll itt Iuppiter Belus⁸² temploma, aki a csillagászati tudomány megalapítója volt.

122: Cetero ad solitudinem rediit exhausta vicinitate Seleucia, ob id conditae a Nicatore intra XL lapidem in confluence Euphratis fossa perducti atque Tigris. quae tamen Babylonia cognominatur, libera hodie ac sui iuris Macedonumque moris. ferunt ei plebis urbanae DC esse, sitam vero moenium aquilae pendentis alas, agrum totius orientis fertilissimum. invicem ad hanc exhauriendam Ctesiphontem iuxta tertium ab ea lapidem in Chalonitide condidere Parthi, quod nunc caput est regnorum, et postquam nihil proficiebatur, nuper Vologesus rex aliud oppidum Vologesocertam in vicino condidit.

122: Egyébként ott minden pusztasággá vált, tekintettel arra, hogy elnéptelenedett Seleucia⁸³ közelsége miatt, melyet éppen ezért alapított Nicator nem egészen 40 mérföldnyire a csatornázott Euphrates és a Tigris összefolyásánál. Ezt, bár ma már egy szabad és független város, mely megőrizte a makedón életmódot, mégis Seleucia Babyloniának

⁷⁵ Csak itt említett név és tény. *Diximus*. Plin. *Nat.* 5, 89.

⁷⁶ Lásd Plin. *Nat.* 6, 109.

⁷⁷ Arabul: királyi folyó.

⁷⁸ Csak itt előforduló város az Euphrates partján.

⁷⁹ Arámi szemita törzsek

⁸⁰ 88 $\frac{3}{4}$ km.

⁸¹ Az ókorban a világ hét csodái közé sorolták Babylon falait. Herodotus a számadatokat „királyi könyvekben” adja meg (I, 178). Plinius valószínűleg félreértés folytán a könyvek helyett (1 könyvek = 1 $\frac{1}{2}$ láb) láb mértékegységet jelöl meg.

⁸² Babylon Baaljának nagy templomát megemlíti már Herodotus is (I, 181).

⁸³ I. Seleucus Nicator által Kr. e. 300 körül székhelyként alapított város a Tigris jobb partján. Bár rövidesen az újonnan, Orontesnél alapított Antiochia átvette ezt a funkciót, Seleucia kedvező elhelyezkedése – mivel a Belső-Ázsia-i karavánkereskedelem átrakodó helyén feküdt – a város hosszantartó virágzásához vezetett. Plinius Seleucia Magna (*Nat.* 6, 43) és Seleucia Babylonia (*Nat.* 6, 129; 212) néven említi. 166-ban a Lucius Verus vezette parthus hadjáratban lerombolták; ma Tell Umar.

nevezik. Azt mondják, hogy a városnak 600 000 fős lakossága van, és azt is, hogy a falak elhelyezkedése hasonlít egy kiterjesztett szárnyú sas alakjához, és hogy annak a területnek a földje a legtermékenyebb az egész Keleten. Ennek a városnak a kiürítésére viszont a parthusok megalapították Ctesiphont Chalonitis⁸⁴ területén körülbelül három mérföldre⁸⁵ Seleuciától, s most ez a parthus királyság fővárosa. De mivel az alapítás után nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, Vologesus⁸⁶ király nemrég egy másik várost alapított a szomszédságában, Vologesocertát.⁸⁷

123: Sunt etiamnum in Mesopotamia oppida Hipparenum, Chaldaeorum doctrina et hoc, sicut Babylon, iuxta fluvium [Narragam] qui cadit in Narragam, unde civitati nomen. muros Hipparenorum Persae diruere. Orcheni quoque, tertia Chaldaeorum doctrina, in eodem situ locantur ad meridiem versi. ab his Notitae et Orothophanitae et Gnesiochartae.

123: Ezeken kívül még a következő városok vannak Mesopotamiában: Hipparenum, a chaldeusok tudományosságának egyik központja, Babylonhoz hasonlóan egy folyó mellett helyezkedik el, amely a Narragasba⁸⁸ ömlik, amiről a város a nevét kapta. A hipparenusok falait a perzsák rombolták le. Orcheni, a chaldeusok harmadik tudományos központja, szintén ugyanolyan tájékon, dél felé helyezkedik el. A következők Notitae, Orothophanitae és Gnesiochartae.

124: Euphrate navigari Babylonem e Persico mari CCCCXII p. tradunt Nearchus et Onesicritus; qui vero postea scripsere, ad Seleuciam CCCCXL; Iuba a Babylone Characen CLXXV·D. fluere aliqui ultra Babylona continuo alveo, prius quam distrahitur ad rigua, LXXXVII, universo autem cursu [XII] p. inconstantiam mensurae diversitas auctorum facit, cum Persae quoque schoenos et parasangas alii alia mensura determinent.

124: Nearchus⁸⁹ és Onesicritus⁹⁰ azt mondja, hogy az Euphrates folyón hajózva a Perzsátengertől⁹¹ Babylonig a távolság 412 mérföld,⁹² de a későbbi írók szerint Seleuciáig 440 mérföld.⁹³ Iuba⁹⁴ szerint Charax Babylontól 175,5 mérföldre⁹⁵ van. Néhányan azt mondják, hogy az Euphrates egy mederben folyik Babylon felett 87 mérföld⁹⁶ hosszan, mielőtt

⁸⁴ Assyria D-Ny-i területén fekvő terület a Zagros-hegységnél; vö. Str. 16, 1, 1. C 736.

⁸⁵ 4 ½ km.

⁸⁶ I. Vologesus parthus király (51–80).

⁸⁷ Vö. Ptol. 5, 19, 6; St. Byz.

⁸⁸ Csak itt említett folyó.

⁸⁹ FGrHist 133 F 1 = Arr. *Ind.* 41, 8.

⁹⁰ FGrHist 134 F 30.

⁹¹ Perzsa-öböl.

⁹² 609 ¾ km.

⁹³ 651 ¼ km.

⁹⁴ FGrHist 275 F 29.

⁹⁵ 259 ¾ km.

⁹⁶ 128 ¾ km.

elterelik öntözőcsatornáikba, s így a teljes folyása 1200 mérföld⁹⁷ hosszú. A méretbeli következetlenség a sokféle szerzőnek köszönhető, mivel az egyes perzsa szerzőknél eltér a *schoenus*⁹⁸ és a *parasanga*⁹⁹ hossza.

125: ubi desiit alveo munire, ad confinium Characis accedente tractu, statim infestant Attali latrones, Arabum gens, ultra quos Scenitae, ambitu vero Euphratis Nomades Arabiae usque ad deserta Syriae, unde in meridiem flecti eum diximus, solitudines Palmyrenas relinquentem.

125: Ahol megszűnik a meder nyújtotta természetes védelem, vagyis amikor a folyó közelít Charax határához, azonnal megkezdik az attalusok¹⁰⁰ a fosztogatást. Az attalusok egy arab útonálló törzs, akik a scenitákon¹⁰¹ túl laknak. De az Euphrates kanyargó szakaszát Arábia nomádjai foglalják el egészen Syria sivatagáig, ahol – ahogy állítottuk – a folyó egy kanyart tesz dél felé, elhagyva Palmyra lakatlan területeit.

126: Seleucia abest a capite Mesopotamiae Euphrate navigantibus |XI|·XXV p., a mari Rubro, si Tigri navigetur, CCCXX, a Zeugmate DCCXXIII, Zeugma ab Seleucia Syriae ad nostrum litus CLXXV. haec est ibi latitudo terrarum inter duo maria, Parthici vero regni DCCCCXLIII.

126: Seleucia¹⁰² 1125 mérföld¹⁰³ távolságra van Mesopotamia fővárosától az Euphratesen hajózva, a Vörös-tengertől, ha a Tigrisen hajózunk, 320 mérföld,¹⁰⁴ Zeugmától pedig 724 mérföld¹⁰⁵ a távolság. Zeugma 175 mérföldnyire található a Földközi-tenger partján¹⁰⁶ található syriai Seleuciától. Ez tehát itt az országok szélessége a két tenger között, a parthus birodalom kiterjedése pedig 944 mérföld.¹⁰⁷

6, 31, 127: Est etiamnum oppidum Mesopotamiae in ripa Tigris circa confluentes, quod vocant Digbam. sed et de Tigri ipso dixisse conveniat. Oritur in regione armeniae Maioris, fonte conspicuo in planitie. loco nomen Elegosine est; ipsi qua tardior fluit Diglito; unde concitatur, a celeritate Tigris incipit vocari: ita appellant Medi sagittam. influit in

⁹⁷ 1776 km.

⁹⁸ A *schoenus* eredetileg perzsa hosszmérték, nem állandó számot jelöl. 3 ¼ és 3 ½ mérföld között változik az értéke, ez 5,2 km-től 5,6 km-ig terjedhet. Megfelel egy karaván egy órai útjának. Strabo szerint 1 *schoenus* 30 vagy 40 *stadium*, de van, ahol még többet jelöl (Str. 17, 1, 24. C 804). Brodersen szerint 1 *schoenus* kb. 60 *stadium*ot jelöl (további magyarázat nélkül).

⁹⁹ A *parasanga* ősi perzsa hosszmérték. Egyiptomban és a Közel-Keleten is használták. 5,5 és 6,5 kilométer közötti távolságot jelölhetett. Strabón azt írja, hogy a *parasanga* 30, 40, vagy mások szerint 60 mérföldet jelöl (Str. 11, 11, 5. C 518). Brodersen szerint 1 *parasanga* kb. 30 *stadium*ot jelöl (további magyarázat nélkül).

¹⁰⁰ Csak itt említett törzs.

¹⁰¹ A sátrakban lakó, vagyis a nomád arab törzsek gyűjtőneve.

¹⁰² Seleucia Pieria. Lásd: Plin. *Nat.* 5, 79; ma Samandağ.

¹⁰³ 1665 km.

¹⁰⁴ 473 ½ km.

¹⁰⁵ 1071 ½ km.

¹⁰⁶ Pliniusnál: *ad nostrum litus*.

¹⁰⁷ 1397 km.

lacum Aretissam, omnia inlata pondera sustinentem et nitrum nebulis exhalantem. unum genus ei piscium est, idque transcurrentis non miscetur alveo, sicut neque e Tigri pisces in lacum transnatare.

127: Van egy Digba¹⁰⁸ nevű mesopotamiai város is a Tigris partján, az Euphratesszel való összefolyásához közel. De illene magáról a Tigrisről is beszélni. A Tigris Armenia Maior területén ered, a forrása tisztán látható, mivel sík területen van. A hely neve Elegosine,¹⁰⁹ magának a folyónak a viszonylag lassú folyású szakasza a Diglito,¹¹⁰ de onnan, ahonnan már gyorsabban folyik, a gyorsasága miatt Tigrisnek hívják: így nevezik a médek a nyilat. A folyó az Aretissa-tóba¹¹¹ ömlik, ez minden beledobott nehéz dolgot fenn tart és salétromos gőzt¹¹² bocsát ki. A tónak egyetlen halfaja van, amely sosem úszik be a Tigris folyásába, amint az átfolyik a tavon, s éppígy a folyó halai sem úsznak ki az áramlatból a tó vizébe.

128: Fertur autem et cursu et colore dissimilis transvectusque occurrente Tauro monte in specum mergitur subterque lapsus a latere altero eius erumpit. locus vocatur Zoaranda; eundem esse manifestum, quod demersa perfert. alterum deinde transit lacum, qui Thospites appellatur, rursusque in cuniculos mergitur, post XXII p. circa Nymphaeum redditur. tam vicinum Arsaniae fluere eum in regione Arrhene Claudius Caesar auctor est, ut, cum intumescere, confluant nec tamen misceantur leviorque Arsania innatet MMM ferme spatium, mox divisus in Euphraten mergatur.

128: Azt mondják, a folyó más mederben és más színnel folyik tovább. Miután keresztezte a tavat, a Taurus-hegység következik, a folyó leereszkedik egy barlangba a föld alá, és a hegy másik oldalán újra előtör. A hely neve, ahol újra felbukkan a folyó, Zoaranda.¹¹³ Bizonyos, hogy ugyanaz a folyó bukkan fel, mivel a beledobott dolgokat kereszthozza magával az alagúton. Azután keresztez egy második tavat, a Thospitest,¹¹⁴ majd újra földalatti járatokba merül, és 22 mérfölddel¹¹⁵ távolabb felbukkan Nymphaeum¹¹⁶ mellett. Claudius császár szerint¹¹⁷ az Arrhene területén levő Tigris-szakasz olyan közel van az Arsania-folyóhoz,¹¹⁸ hogy áradás idején együtt folynak, bár anélkül, hogy vizük összekeveredne. A könnyebb súlyú Arsania közel négy mérföld¹¹⁹ távol-

¹⁰⁸ Vö. Ptol. 5, 20, 4.

¹⁰⁹ A Tigris csak itt megnevezett forráshelye.

¹¹⁰ A Tigris csak itt előforduló régi neve.

¹¹¹ Armenia nagy tava; vö. Plin. *Nat.* 2, 226; Str. 11, 14, 8. C 529; Plut. *de fluviis* 24; Ptol. 5, 13, 13; ma valószínűleg a Van-tó ÉK-i folytatása.

¹¹² Vö. Plin. *Nat.* 2, 226.

¹¹³ Csak itt említett hely.

¹¹⁴ Armenia nagy tava, lásd Str. 11, 14, 8. (a Plin. *Nat.* 6, 127-nél megnevezett Aretissa-tóval azonosított); Dionysios Periegetes 988; Ptol. 5, 12, 2.

¹¹⁵ 32 ½ km.

¹¹⁶ Csak itt előforduló hely.

¹¹⁷ Frg. 7 Peter (HRR II 94).

¹¹⁸ Az Euphrates keleti mellékfolyója; vö. Plin. *Nat.* 5, 84; ma Murat.

¹¹⁹ 6 km.

ságban végigömlik a Tigris felszínén, és miután a két folyó különvállik, az Arsánias beleömlik az Euphratesbe.

129: Tigris autem, ex Armenia acceptis fluminibus claris Parthenia ac Nicephorione, Arabas Orroeos Adiabenosque disternens et quam diximus Mesopotamiam faciens, lustratis montibus Gordyaeorum circa Apameam Mesenes oppidum, citra Seleuciam Babyloniam CXXV p. divisus in alveos duos, altero meridiem ac Seleuciam petit Mesenen perfundens, altero ad septentrionem flexus eiusdem gentis tergo campos Cauchas secat. ubi remeare aquae, Pasitigris appellatur,

129: A Tigris azonban, miután mellékfolyóként befogadja Armenia két jelentős folyóját, a Parthenias és a Nicephoriont,¹²⁰ határvonalat alakít ki az orroeosok¹²¹ és adiabenusok arab törzsei között, és létrehozza az általunk már ismertetett Mesopotamia területét. Miután a Tigris a gordyaeusok¹²² hegyei mellett elfolyik, két ágra oszlik Apamea,¹²³ Mesene egyik városa vidékén, 125 mérföldre¹²⁴ Seleucia Babyloniától,¹²⁵ ahonnan az egyik délnek folyik Seleucia felé, Mesenén át, míg a másik ág északra kanyarodik, és ennek a törzsnek a túlsó részén a Cauchae földeket¹²⁶ kettévágja. Ahol a vizek ismét egyesülnek, a folyót Pasitigrisnek¹²⁷ nevezik.

130: postea recipit ex Media Choaspen atque, ut diximus, inter Seleuciam et Ctesiphontem vectus in lacus Chaldaicos se fundit eosque LXII p. amplitudine implet; mox vasto alveo profusus dextra Characis oppidi infertur mari Persico X p. ore. inter duorum amnium ostia XXV p. fuere, ut alii tradunt, VII, utroque navigabili. sed longo tempore Euphraten praecusere Orcheni et accolae agros gigantes, nec nisi per Tigrim deferuntur in mare.

130: Később befogadja a Mediából érkező Choaspest¹²⁸ és – ahogy mondtuk – miután átfolyik Seleucia és Ctesiphon között, beleömlik a chaldaiai tavakba,¹²⁹ így azokat 62 mérföld¹³⁰ szélességűre tölti fel. Azután széles mederben folyik tova a tavakból és Charax városától jobbra egy 10 mérföld széles torkolattal ömlik a Perzsa-tengerbe.¹³¹ A két

¹²⁰ Parthenias és a Nicephorion – a Tigris nem pontosan azonosított mellékfolyói; utóbbihoz lásd Tac. *Ann.* 15, 14.

¹²¹ Lásd Plin. *Nat.* 6, 117.

¹²² Lásd Plin. *Nat.* 6, 118.

¹²³ I. Antiochus Soter által alapított, és az ő anyjáról (Apame) elnevezett város a Tigris partján, Mesene területén; vö. Ptol. 5, 18, 9.

¹²⁴ 185 km.

¹²⁵ Lásd Plin. *Nat.* 6, 122.

¹²⁶ Csak itt megnevezett hely.

¹²⁷ A Tigris Susa utáni szakaszának ehhez az elnevezéséhez lásd Plin. *Nat.* 6, 100; vö. Str. 15, 3, 4. C 729.

¹²⁸ A Tigris Mediából eredő mellékfolyója; vö. Str. 15, 3, 4. C 728; ma Kerhah.

¹²⁹ Tavak a Tigris torkolatvidékén; lásd (a név említése nélkül) Str. 15, 3, 4. C 728–729.

¹³⁰ Brodersen itt 70 mérföldet ad meg a fordításában (LXII p. feloldásánál), valószínűleg tévedésből.

¹³¹ Ma Perzsa-öböl.

folyó torkolata között 25 mérföld¹³² volt a távolság, mások szerint 7 mérföld,¹³³ és mindkettő hajózható volt. De az orchenusok és az Euphrates menti lakosok már régóta gáttal elrekesztették, hogy a földjeiket öntözzék, és így most egyedül a Tigrisen keresztül ömlik a tengerbe.

131: Proxima Tigri regio Parapotamia appellatur. in ea dictum est de Mesene; oppidum eius Dabitha. cui iungitur Chalonitis cum Ctesiphonte, non palmetis modo, verum et olea pomisque arbusta. ad eam pervenit Zagrus mons, ex Armenia inter Medos Adiabenosque veniens supra Paraetacenem et Persida. Chalonitis abest a Perside CCCLXXX p.; tantum a Caspio mari et a Syria abesse conpendio itineris aliqui tradunt.

131: A Tigrishez legközelebb fekvő vidéket Parapotamiának¹³⁴ hívják; itt található a már említett Mesene¹³⁵ is. Ennek városa Dabitha.¹³⁶ Ezzel határos Chalonitis¹³⁷ Ctesiphonnal,¹³⁸ utóbbinak nemcsak pálma-, hanem olaj- és gyümölcsfaültetvényei is vannak. Odáig terjed a Zagrus-hegy,¹³⁹ amely Armeniából a médek és az adiabenusok között Paraetacene és Persis felett vonul. Chalonitis Persistől 380 mérföld¹⁴⁰ távolságra van, ugyanilyen messze van ez a Caspi-tengertől és Syriától a legrövidebb úton, ahogyan egyesek állítják.

132: Inter has gentes atque Mesenen Sittacene est, eadem Arbelitis et Palaestine dicta. oppidum eius Sittace Graecorum, ab ortu et Sabdata, ab occasu autem Antiochia inter duo flumina Tigrim et Tornadotum, item Apamea, cui nomen Antiochus matris suae inposuit; Tigri circumfunditur haec, dividitur Archoo.

132: Ezen népek és Mesene¹⁴¹ között van Sittacene, amelyet Arbelitisnek és Palaestinének is hívnak. Ennek a területnek a városa a görög Sittace,¹⁴² amely keleten fekszik, ugyanúgy, mint Sabdata,¹⁴³ nyugaton pedig a Tigris és a Tornadotus¹⁴⁴ folyók között található Antiochia;¹⁴⁵ arrafelé van még Apamea,¹⁴⁶ amelyet Antiochus az anyjáról nevezett el. Ezt a várost körülveszi a Tigris, illetve kettéválasztja az Archous.¹⁴⁷

¹³² 37 km.

¹³³ 10 ¼ km.

¹³⁴ Görögül a „folyónál” fekvő vidék; vö. Str. 16, 2, 11. C 753.

¹³⁵ Plin. Nat. 6, 129.

¹³⁶ Csak itt említett város; nem lokalizált.

¹³⁷ Plin. Nat. 6, 122.

¹³⁸ Plin. Nat. 6, 122.

¹³⁹ Hegység Nyugat-Iránban.

¹⁴⁰ 562 ½ km.

¹⁴¹ Plin. Nat. 6, 129.

¹⁴² Az antik geográfiában nagyon változóan lokalizált város a Tigristől keletre.

¹⁴³ Csak itt megnevezett város; nem azonosított.

¹⁴⁴ A Tigris csak itt említett mellékfolyója.

¹⁴⁵ Csak itt előforduló szeleukida alapítású város.

¹⁴⁶ Lásd Plin. Nat. 6, 129.

¹⁴⁷ Csak itt megemlített folyó.

133: Infra est Susiane, in qua vetus regia Persarum Susa, a Dario Hystaspis filio condita; abest ab Seleucia Babylonia CCCCL p., tantundem ab Ecbatanis Medorum per montem Carbantum. in septentrionali Tigris alveo oppidum est Barbitace; abest a Susis CXXXV p. ibi mortalium soli auri miro odio contrahunt id defodiuntque, ne cui sit in usu. Susianis ad orientem versus iunguntur Oxii latrones et Mizaeorum XL populi, liberae feritatis.

133: Alatta fekszik Susiane,¹⁴⁸ ahol Persis régi királyi székhelye, Susa¹⁴⁹ található, amit Darius,¹⁵⁰ Hystaspes fia alapított; ez a város Seleucia Babyloniától¹⁵¹ 450 mérföldre¹⁵² van, ugyanolyan messze fekszik a méd Ecbatanától¹⁵³ a Carbantus-hegyen¹⁵⁴ át. A Tigris északi ágánál fekszik Barbitace¹⁵⁵ városa, ez Susától 135 mérföldre¹⁵⁶ van. Itt élnek egyedül olyan emberek, akik csodálatra méltóan gyűlölik az aranyat,¹⁵⁷ és összegyűjtve elásák azt, nehogy más felhasználhassa. Susianéhez keleten csatlakoznak a rabló oxiusok és a mizaeusok¹⁵⁸ 40 szabad és vad törzse.

134: supra eos parent Parthis Mardi et Saitae ii qui praetenduntur supra Elymaida, quam Persidi in ora iunximus. Susa a Persico mari absunt CCL p. qua subiit ad eam classis Alexandri Pasitigri, vicus ad lacum Chaldaicum vocatur Aple, unde Susa navigatione LXII·D p. absunt. Susianis ab oriente proximi sunt Cossiae, supra Cossiaeos ad septentrionem Massabatene sub monte Cambalido, qui est Caucasi ramus, inde mollissimo transitu in Bactros.

134: Felettük a parthusoknak alávetve élnek a mardusok¹⁵⁹ és saiták,¹⁶⁰ akik az Elymais¹⁶¹ fölé terjeszkednek, amelyet Persis tengerparti részével szomszédosként említettünk. Susa 250 mérföldre¹⁶² található a Perzsa-öböltől. Amerre Nagy Sándor hajóhada felhajó-

¹⁴⁸ Lásd Plin. *Nat.* 6, 129.

¹⁴⁹ Lásd Plin. *Nat.* 100; Nagy Sándor Kr. e. 331-ben bevette.

¹⁵⁰ I. Dareus perzsa király (Kr. e. 522–486).

¹⁵¹ Lásd Plin. *Nat.* 6, 122.

¹⁵² 666 km.

¹⁵³ Lásd Plin. *Nat.* 6, 42.

¹⁵⁴ Csak itt említett hegy Susa és Ecbatana között; valószínűleg azonos a Plin. *Nat.* 5, 98-ban hivatkozott Oroandusszal, a mai Elvend-hegységgel.

¹⁵⁵ Csak itt említett város.

¹⁵⁶ 199 $\frac{3}{4}$ km.

¹⁵⁷ Plinius luxussal szembeni kritikáját lásd: Plin. *Nat.* 54; 88; Székely 2004 (1. jegyz.) 57–74; Székely 2008 (1. jegyz.) 117–121, további bibliográfiával.

¹⁵⁸ Csak itt előforduló nyugat-iráni törzsek.

¹⁵⁹ Lásd Plin. *Nat.* 6, 47.

¹⁶⁰ Csak itt megnevezett törzs.

¹⁶¹ Lásd Plin. *Nat.* 6, 11.

¹⁶² 370 km.

zott a Pasitigrisen,¹⁶³ van egy helység a Chaldaicus-tónál,¹⁶⁴ amelynek Aple¹⁶⁵ a neve, ahonnan Susa hajózva 62,5 mérföldnyire található. Susianától keletre a legközelebb a cossiaeusok¹⁶⁶ találhatók. Ezek felett északra van Massabatene¹⁶⁷ a Cambalidus-hegy¹⁶⁸ lábánál, amely a Caucasus egyik ága, innen igen kellemes út vezet Bactriába.

135: Susianen ab Elymaide disternat amnis Eulaeus, ortus in Medis modicoque spatio cuniculo conditus ac rursus exortus et per Massabatenen lapsus. circumit arcem Susorum ac Dianae templum augustissimum illis gentibus, et ipse in magna caerimonia, siquidem reges non ex alio bibunt et ob id in longinqua portant. recipit amnes Hedyphon praeter Asylum Persarum venientem, Adunam ex Susianis. oppidum iuxta eum Magoa, a Charace XV p.; quidam hoc in extrema Susiane ponunt solitudinibus proximum.

135: Susianét¹⁶⁹ Elymaistól¹⁷⁰ az Eulaeus folyó¹⁷¹ választja el, amely Mediában ered, és egy közepes szakaszon földalatti folyosóban elrejtve majd újra felbukkanva keresztülfolyik Massabaténén.¹⁷² Körülfolyja azután Susa várát és Dianának az azoknál a népeknél leginkább tisztelt szentélyét; a folyót is mélységes hódolattal tisztelik – a királyok nem is isznak más folyó vizéből, ezért szállítják a vizét messzi vidékekre. A következő folyók ömlenek bele: a Hedyphus, amely a perzsák Asylum városa közeléből folyik, és az Aduna,¹⁷³ a susaiak területéről. Ennek közelében van Magoa városa,¹⁷⁴ Charaxtól¹⁷⁵ 15 mérföldre.¹⁷⁶ Egyesek azonban Susia legszélére, a pusztaságok közvetlen közelébe helyezik (Magoa városát).

136: Infra Eulaeum Elymais est in ora iuncta Persidi, a flumine Orati ad Characem CCXL p. oppida eius Seleucia et Sostrate, adposita monti Chasiro. oram, quae praeiacet, minorum Syrtium vice diximus inaccessam caeno, plurimum limi deferentibus Brixia et Ortacia amnibus, madente et ipsa Elymaide in tantum, ut nullus sit nisi circuitu eius ad Persidem aditus. infestatur et serpentinibus, quos flumina deportant. pars eius maxime

¹⁶³ Lásd Plin. *Nat.* 6, 129.

¹⁶⁴ Lásd Plin. *Nat.* 6, 130.

¹⁶⁵ Csak itt említett helység; Plinius adata a helyzetét illetően pontosan megfelel Aginis fekvésével (Arr. *Ind.* 42, 4 – susianei falu megnevezés nélkül, Str. 15, 3, 5, Nearchustól vették az adatot), így valószínűleg ugyanarról a helységről beszélnek.

¹⁶⁶ Vö. Str. 11, 13, 6. C 524; Arr. *Ind.* 40, 6.

¹⁶⁷ Mediához vagy Elymaishoz tartozó terület; vö. Str. 11, 13, 6. C 524; 16, 1, 18. C 745; Ptol. 6, 4, 3.

¹⁶⁸ A Caucasus csak itt megnevezett előhegye; valószínűleg azonos a Plin. *Nat.* 5, 98-nál említett Cambades-heggyel.

¹⁶⁹ Lásd Plin. *Nat.* 6, 99.

¹⁷⁰ Lásd Plin. *Nat.* 6, 111.

¹⁷¹ Lásd Plin. *Nat.* 6, 100.

¹⁷² Lásd Plin. *Nat.* 6, 134.

¹⁷³ Az Eulaeus csak itt megemlített mellékfolyói.

¹⁷⁴ Csak itt előforduló város.

¹⁷⁵ Lásd Plin. *Nat.* 6, 138.

¹⁷⁶ 22 ¼ km.

in via Characene vocatur ab oppido Arabiae claudente regna ea, de quo dicemus exposita prius M. Agrippae sententia.

136: Az Eulaeus¹⁷⁷ alatt Elymais¹⁷⁸ van, a tengerparton Persisszel határos, az Oratis folyótól¹⁷⁹ Charaxig¹⁸⁰ 240 mérföld.¹⁸¹ Városai Seleucia¹⁸² és Sostrate,¹⁸³ amely a Chasirus-hegynél¹⁸⁴ fekszik. A tengerpart, amely előtte elterül – amint mondtuk – éppen úgy, mint a kisebbik Syrtisek,¹⁸⁵ hozzáférhetetlen az iszap miatt, amit a Brixia¹⁸⁶ és Ortacia¹⁸⁷ folyók bőségesen hoznak le, és általában maga az Elymais olyan mocsaras, hogy csak ennek (a vidéknek) a megkerülésével lehet Persisbe eljutni. Veszélyes ez a terület a kígyók miatt is, amelyeket a folyók hoznak magukkal. Annak legjárhatatlanabb részét Characenének¹⁸⁸ hívják, a város után, amely Arábia királyságait elzárja, és amelyről beszélni fogunk, miután előbb M. Agrippa¹⁸⁹ véleményét ismertetjük.

137: Namque is Mediam et Parthiam et Persidem ab oriente Indo, ab occidente Tigri, a septentrione Tauro Caucasio, a meridie Rubro mari terminatas patere in longitudinem [XIII]·XX p., in latitudinem DCCCXL prodidit, praeterea per se Mesopotamiam, ab oriente Tigri, ab occasu Euphrate, a septentrione Tauro, a meridie mari Persico inclusam. longitudine DCCC p., latitudine CCCLX.

137: Ő ugyanis úgy adja meg, hogy Médiát, Parthiát és Persist keleten az Indus, nyugaton a Tigris, északon a kaukázusi Tauros, délen pedig a Vörös-tenger határolja; kiterjedésük: hosszúságuk 1320 mérföld, szélességük 840. Ezen kívül terül el Mesopotamia, amit keleten a Tigris, nyugaton az Eufrates, északon a Taurus, délen a Perzsa-tenger határol. Hosszúsága 800 mérföld, szélessége 360.

138: Charax, oppidum Persici sinus intimum, a quo Arabia Eudaemon cognominata excurrit, habitat in colle manu facto inter confluentes dextra Tigrim, laeva Eulaeum, II p. laxitate. conditum est primum ab Alexandro Magno, colonis ex urbe regia Durine, quae tum interiit, deductis, militum inutilibus ibi relictis; Alexandriam appellari iusserat pagumque Pellaeum a patria sua, quem proprie Macedonum fecerat.

¹⁷⁷ Lásd Plin. *Nat.* 6, 100.

¹⁷⁸ Lásd Plin. *Nat.* 6, 111.

¹⁷⁹ Lásd Plin. *Nat.* 6, 111.

¹⁸⁰ Lásd Plin. *Nat.* 6, 138.

¹⁸¹ 355 ¼ km.

¹⁸² Nagy város a Hedyphon-folyónál; vö. Str. 16, 1, 18. C 744; nem pontosan azonosított, talán a mai Abi Zard.

¹⁸³ A Plinius 12, 78-nál előforduló, nem biztosan lokalizált város a Pasitigris túlsó oldalán.

¹⁸⁴ Csak itt megnevezett hegy Elymaisban.

¹⁸⁵ A Földközi-tenger öble Afrika partján; ma Gabesi-öböl. A „nagyobb Syrtisek”-et Plinius a *Nat.* 6, 194 alatt nevezi meg.

¹⁸⁶ Tengerparti folyó Persisben; vö. Arr. *Ind.* 39, 7; Ptol. 6, 4, 2; Amm. Marc. 23, 6, 41.

¹⁸⁷ Tengerparti folyó Elymaisban; valószínűleg a mai Ras al-Tulub.

¹⁸⁸ Lásd Plin. *Nat.* 6, 138.

¹⁸⁹ Frg. 33 Riese = Frg. 30–31 Klotz; vö. *Demensuratio Provinciarum* 22–23; *Divisio Orbis Terrarum* 2–3.

138: Charax¹⁹⁰ a Perzsa-öböl legbelső részén található város, ahol Arabia Eudaemon¹⁹¹ kezdődik; itt emberkéz által alkotott dombon laknak jobbról a Tigris és balról az Eulaeus¹⁹² összefolyása között, aminek a kiterjedése 2 mérföld.¹⁹³ Ezt elsőként Nagy Sándor alapította, ahová a telepeseket a királyi városból, Durinéből¹⁹⁴ hozták, amely akkor pusztult el, és a már hasznavehetetlen katonákat ott hátrahagyta. Megparancsolta, hogy Alexandriának nevezzék el, és a területet saját szülővárosa után Pellaeusnak;¹⁹⁵ ezt a makedónok különleges tulajdonává tette.

139: Flumina id oppidum expugnare; postea restituit Antiochus quintus regum et suo nomine appellavit, iterumque infestatum Spasines Sagdodonaci filius, rex finitimorum Arabum, quem Iuba satrapen Antiochi fuisse falso tradit, oppositis molibus restituit nomenque suum dedit, emunito situ iuxta in longitudinem VI p., in latitudinem paulo minus. prius fuit a litore stadiis X – maritimum etiam Vipsania porticus habet –, Iuba vero prodente L p.;

139: A folyók szétrombolták ezt a várost; ezután Antiochus,¹⁹⁶ az ötödik király építette újjá és a saját nevére nevezte el.¹⁹⁷ Az újra lerombolt várost Spasines,¹⁹⁸ Sagdodonacus fia, a szomszédos arabok királya, akit Iuba¹⁹⁹ tévesen Antiochus satrapájaként jelölt meg, gátakat emelve újjáépítette és a saját nevét adta neki.²⁰⁰ A területét pedig 6 mérföld²⁰¹ hosszan és alig kisebb szélességben erődített fallal vette körül. Egykor csak 10 *stadium*²⁰² volt a tengerparttól – a *Porticus Vipsania*²⁰³ is tengerparti városként jelöli –; Iuba szerint 50 mérföldre²⁰⁴ fekszik a tengertől;

140: nunc abesse a litore CXX legati Arabum nostrique negotiatores, qui inde venere, adfirmant. nec ulla in parte plus aut celerius proficere terrae fluminibus invecitae. magis id mirum est, aestu longe ultra id accedente non reperiuntur.

¹⁹⁰ Alexandriának is nevezett város. Kr. e. 324-ben Nagy Sándor alapított; egy áradás szétrombolta, ezután Kr. e. 165-ben IV. Antiochus Epiphanes újra alapította; a mai Naisan mellett.

¹⁹¹ Latinul Arabia Felix; lásd ehhez Székely 2008 (1. jegyz.) 152.

¹⁹² Plin. *Nat.* 6, 100.

¹⁹³ 3 km.

¹⁹⁴ Csak itt megemlítt város.

¹⁹⁵ Pella Macedóniában Nagy Sándor szülővárosa volt; a név Charax régiójában csak itt fordul elő.

¹⁹⁶ V. Antiochus Eupator szeleukida király (Kr. e. 164–162).

¹⁹⁷ Antiochia.

¹⁹⁸ Érmefeliratok alapján valószínűleg Hyspaosines, a csak itt említett Sagdodonacus (esetleg Sagdodonax) arab király fia, Characene királyságának alapítója, aki valószínűleg a szeleukida VII. Antiochus halála után függetlenítette magát; a Kr. e. 114–109 közötti parthusok elleni háborúban halt meg.

¹⁹⁹ FGrHist 275 F 1.

²⁰⁰ Spa(o)sinu Charax.

²⁰¹ 8 ¾ km.

²⁰² 1 ¾ km.

²⁰³ Lásd 4-es jegyzet.

²⁰⁴ 74 km.

140: azt, hogy jelenleg 120 mérföldre²⁰⁵ van a tengerparttól, az arab követek²⁰⁶ és az onnan jövő kereskedőink is megerősítik. A folyók által hordott föld sehol sem töltötte fel a torkolatot nagyobb mértékben vagy gyorsabban (mint itt). Még csodálatosabb, hogy ezt a földet sohase mosta el a jóval fölé nyúló áradás.

141: Hoc in loco genitum esse Isidorum, terrarum orbis situs recentissimum auctorem, quem ad commentanda omnia in orientem praemiserit Divus Augustus ituro in Armeniam ad Parthicas Arabicasque res maiore filio, non me praeterit nec sum oblitus sui quemque situs diligentissimum auctorem visum nobis introitu operis: in hac tamen parte arma Romana sequi placet nobis Iubamque regem, ad eundem Gaium Caesarem scriptis voluminibus de eadem expeditione Arabica.

141: Ezen a helyen született Isidorus²⁰⁷ is, a földkerekség földrajzának legújabb írója, akit Divus Augustus Keletre előre küldött, hogy mindenről tudakozódjon, amikor az idősebb fia²⁰⁸ Armeniába készült vonulni a parthiai és az arab ügyek rendezése végett. Nem kerüli el a figyelmemet, és nem felejttem el, hogy a (jelen mű) bevezetőjéből²⁰⁹ úgy tűnik, hogy mindenki a saját hazájáról a leggondosabb szerző. Ebben a részben azonban mégis inkább a római sereget és Iuba²¹⁰ királyt kívánom követni az ugyanezen Gaius Caesarhoz ugyanazon arab hadjáratról írt kötetekben.

Summary

Pliny writes in the 6th book of *Naturalis historia* (Natural History) about the Parthian Empire, Mesopotamia, about the lands, seas, cities, ports and mountains, the distances between them and about the people that lived or had lived there. He describes in detail the Tigris and the Euphrates Rivers as well. The paper contains the translation of this section (Plin. Nat. 6, 29, 112–141) with introduction and notes. Pliny lists the authors he quoted in the book mentioning the Roman and foreign authors separately. In the chapter about the Parthian Empire and Mesopotamia, Pliny mentions from the listed authors by name: Claudius Caesar, Marcus Agrippa and refers to the Porticus Vipsania. The foreign authors he mentions by name are Nearchus and Onesicritus, king Iuba and Isidorus Characenus. In my notes I refer to these authors, as well as to two other shorter geographical works (*Demensuratio Provinciarum*, *Divisio Orbis Terrarum*) that are available today entirely and which two works also refer to Agrippa's work.

²⁰⁵ 177 ½ km.

²⁰⁶ Vö. Plin. *Nat.* 12, 57.

²⁰⁷ FGrHist 781 T 1.

²⁰⁸ Gaius Caesar, Augustus unokája, adoptált fia; Agrippa és Iulia fia.

²⁰⁹ Lásd Plin. *Nat.* 3, 2 (a földrajzi könyvek bevezetésében).

²¹⁰ FGrHist 275 F 1.

A hispaniai Szvév Királyság felemelkedése (409–456)

Kevés beszámolót ismerünk a szvévek korai történetéről, de több szerző is úgy nyilatkozott róluk, hogy a legerősebbek és a legnagyobb létszámúak a germán népek közül.¹ A Caesar gall hadjáratában vereséget szenvedő törzsek² kelet felé indulva a Közép-Dunától északra, a mai Alsó-Ausztria és Nyugat-Szlovákia területén telepedtek le,³ majd több évszázadon át a dunai és a rajnai határvidéket fenyegették, végül a hunok és az alánok terjeszkedése miatt nagy részük a Rajna irányába húzódott.⁴ Ma is vita tárgyát képezi, hogy a korabeli források pontosan kiket neveztek szvéveknek,⁵ és milyen útvonalon keltek át⁶ az alánokkal, a siling és a hasding vandálokkal, valamint az alemannokkal és a burgundokkal együtt⁷ Radagaisus vezetésével a Rajnán 405. vagy 406. december 31-én,⁸ áttörve így a Római Birodalom egyik legbiztonságosabbnak tartott határszakaszát és jelentős károkat okozva a megszállt galliai területeken.⁹ Amikor 409-ben a Hispaniában felkelést vezető Gerontius Maximust nyilvánította császárrá és Constantinus a felkelés leverésére indult, Gerontius arra ösztönözte a Galliában fosztogató és újabb föl-

¹ Str. 4, 3, 4; Caes. Gal. 4, 1, 7.

² Caes. Gal. 1, 31–51.

³ Thompson, E. A.: *Romans and Barbarians: The Decline of the Western Empire*. Madison 1982, 152 (Thompson 1982).

⁴ Goffart, W.: *Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire*. Philadelphia 2006, 75–78 (Goffart 2006).

⁵ Nevüket Tacitus (*Ger.* 38.) használja a legtagabb értelemben, mert az összes, Duna és a Balti-tenger közötti területen élő germán és nem germán törzset így nevezi, id. Plinius (*Nat.* 4, 14.) a germánok 5 törzse között említi őket, Gregorius Turonensis (*Hist.* 2, 2.) alemannoknak nevezi őket, Orosius (*Hist.* 7, 15; 7, 38; 7, 40.) pedig a kvádok, a markomannok, a vandálok és a szarmaták mellett említi őket. A szvév identitásról bővebben: Arias, J. C.: *Identity and Interactions: The Suevi and the Hispano-Romans*. Virginia 2007, 34–35 (Arias 2007).

⁶ Van Schoor szerint a hódítók déli csoportja Hispania felé vonult, Torres Rodríguez pedig a Galliába vagy Britanniába induláshoz köti a barbárok szétszakadását, vö. Van Schoor, M. da L.: *The Barbarians in the West: An Archaeological Appraisal of the Suevic Kingdom in the Northwest of Iberia*. In: *Archaeological and Historical Aspects of West-European Societies: Album Amicorum André Van Doorselaer*. Ed. M. Lodewijckx. Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae 8. Leuven 1995, 335 (Van Schoor 1995); Torres Rodríguez, C.: *El reino de los suevos*. La Coruña 1977, 34 (Torres Rodríguez 1977). A vitáról bővebben: Reinhart, W.: *Historia general del reino hispánico de los Suevos*. Madrid 1952, 27–29 (Reinhart 1952).

⁷ Az utóbbi két népet csak Orosius említi (*Hist.* 7, 40, 3).

⁸ 405 mellett érvel Goffart, de Kulikowski meggyőzően igazolja, hogy a 406-os dátum helyesebbnek tűnik, vö. Goffart 2006 (4. jegyz.) 74; Kulikowski, M.: *Barbarians in Gaul, Usurpers in Britain*. Britannia 31 (2000) 325–331.

⁹ Izidor (*Hist. Vand.* 71.) beszámol arról, hogy a barbárok legyőzték a frankokat, és harc nélkül bevették Moguntiacum és Treveri városát.

deket kereső barbár törzseket, hogy vonuljanak Hispania felé.¹⁰ Mivel a Pireneusok há-
góit nem érintette a kialakult polgárháborús helyzet, az alánok, a vandálok és a szvévek
409. szeptember 28-án vagy október 12-én átkeltek Hispaniába, hogy itt tovább foszto-
gassanak.¹¹

A szvévek a Nyugatrómai Birodalomtól elszakadva Gallaeciában és Lusitania északi
területein elsőként hoztak létre önálló barbár királyságot, amely saját irányításuk alatt
állt egészen 584-ig. Az első három uralkodójuk megteremtette a Szvév Királyság alapjait,
és olyan politikai lépésekkel segítette a szvévek hispaniai letelepedését, hogy fél évszá-
zaddal később majdnem sikerült az egész félszigetet az uralmuk alá hajtani. A hispaniai
szvévek történetében ez a szakasz az általánosan elfogadott felosztás szerint a letelepe-
dés és a területi terjeszkedés időszaka.¹²

A 409-es betörés után a germán törzsek csaknem két évig fosztogatták Hispania városi
és vidéki területeit. Hydatius 409 végén egy újabb barbár támadásról is beszámolt, de
ez valószínűleg a korábbi megszállás újabb hulláma lehetett, ahogyan Izidor sem külön-
böztette meg a barbárok többszöri támadását, mivel nem törekedett a korábbi esemé-
nyek pontos átgondolására és az adatok egységesítésére sem.¹³ A római ellenállás siker-
telen volt és sok pénzt emésztett fel, a megszálló csapatok pedig annyi kincset és élelmet
raboltak a helyi lakosságtól, hogy éhínség és járványok kezdődtek Hispaniában. Hyda-
tius szerint egy időre még a kannibalizmus is elterjedt az éhezők között,¹⁴ ami erős túl-
zásnak tűnik, de jól mutatja, hogy mennyire súlyos élelemhiánynak kellett bekövet-
keznie, hogy a germán törzsek – szakítva korábbi életformájukkal – fontolóra vegyék
a letelepedést.

411-ben ugyanis a barbárok a letelepedés mellett döntve hajlandóak voltak békét köt-
ni a rómaiakkal, és felosztották Hispania provinciáit egymás között. A siling vandálok
Hispania Baeticában telepedtek le, az alánok megkapták Lusitaniát és Hispania Carthagi-
niensist, a hasding vandáloknak és a szvéveknek Gallaecián kellett osztozniuk,¹⁵ de
Hispania Tarraconensis továbbra is római ellenőrzés alatt maradt. A szvévek Gallaecia
nyugati részén, az Atlanti-óceán partján telepedtek le, valószínűleg a mai Porto és Pon-
tevedra közötti területen.¹⁶

¹⁰ Bowes, K. – Kulikowski, M.: *Hispania in Late Antiquity: Current Perspectives*. Leiden 2005, 156–157 (Bowes – Kulikowski 2005).

¹¹ Hyd. Chr. 34. Hydatius krónikájára az utóbbi időben elterjedt gyakorlatnak megfelelően a Burgess-féle szövegbeosztás jelöléseivel hivatkoztam. (Burgess, R. W. [ed., transl.]: *The Chronicle of Hydatius and the Consularia Constantinopolitana*. Oxford 1993, 70–123. = Széll G. [ford.]: *Hydatius: Chronica. Püspöki tudósítás Hispaniából*. In: Késő római szöveggyűjtemény. Szerk. Székely M. – Illés I. Á. Szeged 2013, 359–398). Izidor (*Hist. Vand.* 72; *Hist. Suev.* 85.) és Marcellinus comes (*Chr.* 408.) tévesen 408-ra datálja az eseményt. Néhány kutató a Hydatius által említett két dátumot az átkelés kezdetének és végének tekinti, vö. Thompson 1982 (3. jegyz.) 153.

¹² Diego Núñez, M. A. de – Béjar Trancón, M. B.: *Reseña histórica del reino suevo*. In: *Anuario – Instituto de Estudios Zamoranos Florián de Ocampo* 1992, 599.

¹³ Hyd. Chr. 38; Isid. *Hist. Vand.* 72. (Székely M. [bev., ford., jegyz.]: *Sevillai Izidor: A gótok, vandálok és szvévek története*. Szeged 2008, 21).

¹⁴ Hyd. Chr. 39–40.

¹⁵ Hyd. Chr. 41.

¹⁶ A szvévekhez csatlakozva szintén Gallaeciában telepedtek le a burusok, szállásterületük a Cávado és a Homem folyók közötti Terras de Bouro.

Hydatius szerint a béke *domino miserante* jött létre, a kiosztott területeket pedig *sorte ad inhabitandum*, vagyis sorsolás útján állapították meg egymás között, és ezt az álláspontot támasztja alá Izidor is a *sortiti sunt* kifejezés használatával.¹⁷ Számos kutató azonban úgy véli, hogy a *sorte* inkább a *sortes*, vagyis telek szóra utal, tehát sorsolás helyett osztzkodásról volt szó, amely alapján a barbár népek létszámuknak megfelelő nagyságú földet kaptak egy megállapodás keretében a római kormányzattól. A szvévek és a rómaiak közötti lehetséges szerződésről egyik oldalukon Hermericet, a másikon Honoriuszt ábrázoló érmék tanúskodnak,¹⁸ Orosius pedig azt állítja, hogy a vandál, az alán és a szvég királyok aktívan törekedtek egy olyan szerződés megkötésére, amely hasonló a vizigótok későbbi egyezményéhez.¹⁹ Elfogadhatónak tűnik Torres Rodríguez feltételezése, miszerint a szvévek *ius hospitii* típusú szerződést kötöttek a rómaiakkal a letelepedés során, vagyis az állami földekből kaptak területeket, Reinhart szerint viszont akár az is elképzelhető, hogy valódi *foedus* jött létre a szvévek és a rómaiak között.²⁰ Díaz Martínez és Thompson ezzel szemben úgy véli, hogy az *ad inhabitandum* megjelölés inkább egy jogi formulára, mintsem konkrét szerződésre utal, és az a tény, hogy nincs konkrét bizonyítékunk semmilyen szerződéskötésre, az ő álláspontjukat erősíti. Arias szerint legfeljebb kisebb, alkuszzerű megegyezésekre kerülhetett sor.²¹

Számos becslés áll a rendelkezésünkre, amely a letelepülő barbár törzsek létszámára vonatkozik. A Hispaniába érkező szvévek valószínűleg 25 és 35 ezer fő között lehettek, és ha elfogadjuk, hogy az alánok 30–40 ezren, a siling vandálok 50 ezren, a hasding vandálok maximum 80 ezren voltak, akkor a szvévek képezték a betörő germánok közül a legkisebb csoportot.²² Plinius szerint az 1. században a szvévek által később elfoglalt területen a rabszolgákon kívül 700 ezren éltek, így a hispaniai lakosság 5. század eleji létszámcsökkenését figyelembe véve a szvévek az itt élők 5–9 %-át tették ki.²³

Thompson úgy véli, hogy a szvévek többnyire olyan városokban telepedtek le, mint Lugo és Astorga, Carr szerint pedig a gallaeciabeliek a fosztogatások hatására egy idő után felhagytak korábbi tevékenységeikkel, és az alacsonyan fekvő területekről a biztonságosabb magaslatokra és erődített területekre költöztek,²⁴ amelyet Hydatius is alátámaszt azzal, hogy *Spani per civitates et castella residui a plagis barbarorum dominantium* hódoltak be a szvéveknek, és a későbbi harcok során is ezek az erődítmények nyújtottak számukra biztonságot.²⁵ Stanislawski szerint többnyire a szvévektől származnak az északi területeken kialakult kis földműves gazdaságok, ezzel ellentétben Dél-Portu-

¹⁷ Hyd. Chr. 41; Isid. Hist. Suev. 85.

¹⁸ Schmidt, L.: *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Westgermanen*. München 1938, 217.

¹⁹ Oros. Hist. 7, 43, 14.

²⁰ Torres Rodríguez 1977 (6. jegyz.) 71; 270; Reinhart 1952 (6. jegyz.) 35.

²¹ Díaz Martínez, P. C.: El alcance de la ocupación sueva de Gallaecia y el problema de la germanización. In: *Galicia: da romanidade á xermanización, problemas históricos e culturais*. Hom. F. Bouza Álvarez. Santiago de Compostela 1993, 213; Thompson 1982 (3. jegyz.) 15; Arias 2007 (5. jegyz.) 40.

²² Thompson 1982 (3. jegyz.) 158; Reinhart 1952 (6. jegyz.) 32.

²³ Plin. Nat. 3, 28; Thompson 1982 (3. jegyz.) 158.

²⁴ Thompson 1982 (3. jegyz.) 158; Carr, K. E.: *Vandals to Visigoths: Rural Settlement Patterns in Early Medieval Spain*. Ann Arbor 2002, 199–203 (Carr 2002).

²⁵ Hyd. Chr. 41; 81: „a csapásokat túlélő hispaniaiak városokként és erődítményként.”

gáliában inkább a nagybirtokrendszer volt jellemző. A modern kutatás is alátámasztja azt a nézetet, hogy a szvévek eredetileg földművesek voltak, a letelepedés után pedig Gallaeciában visszatértek ehhez a foglalkozáshoz, és csak szükség esetén ragadtak fegyvert.²⁶ Orosius ezt megerősítve beszámol arról, hogy a szvég letelepülők a fegyvereiket ekére cserélve földet műveltek, mások pedig testőrként vagy zsoldosként szolgáltak.²⁷ A Szvég Királyság fővárosa és a letelepedés központi helye az egykori római provincia legnagyobb városa, Bracara Augusta (Braga) és környéke volt.

409-ben a szvég csapatokat Hermeric, a szvévek első királya vezette Hispaniába. Izidor úgy tudja, hogy amikor Hermeric 438-ban visszavonult, már 32 éve, tehát 406-tól uralkodott, ugyanakkor Hydatius csak 419-ben említi őt először.²⁸ Elfogadható Hummer feltételezése, miszerint Hermeric az átkelésben csak vezető szerepet játszhatott, és jó képességeinek és a letelepedés sikerességének köszönhetően tudta megerősíteni a hatalmát annyira, hogy királynak tekinték.²⁹

A letelepedés utáni békés időszakot 416-ban az zavarta meg, hogy Honorius biztatására a vizigótok Vallia vezetésével Hispaniába érkeztek, hogy leszámoljanak a barbár betelepülőkkel.³⁰ A vizigótok a siling vandálokat 418-ra teljesen kiirtották, az alánok pedig óriási embervesztéssel szembesülve a királyuk, Addax halála után beolvadtak a hasding vandálok közé.³¹ A latin forrásokban ettől kezdve a vandál uralkodók *reges Vandalorum et Alanorum*ként szerepelnek. Nem világos, hogy a vizigótok szándékosan, vagy csak az idő hiányában nem támadták meg a hasding vandálok és a szvévek által lakott területeket, mindenesetre 418-ban Constantius hívására félbeszakították a hadjáratot és Aquitaniában telepedtek le, hogy 40 éves vándorlás után létrehozzák a Rómával szövetséges nyugati gót királyságukat.³²

419-ben egy személyes konfliktus révén Hermeric háborúba keveredett Gunderic vandál királlyal, aki körbezárta a szvég csapatokat az erbasiai (Nerbasis) hegyekben. Hydatius szerint Astirius hispaniai *comes* közbelépése mentette meg a szvég sereget, mert *vicarius*a, Maurocellus megtámadta a vandálokat, akik kénytelenek voltak Baeticába vonulni, így Gallaecia egész területe a szvévek kezébe került.³³ Gregorius Turonensis azt állítja, hogy a szvévek felajánlották a vandáloknak, hogy a vita eldöntésére egy-egy emberük küzdjön meg egymással, de amikor a szvévek megnyerték a párbajt, a vandálok elhagyták Gallaeciát.³⁴ Az a két tény, hogy 418-ban a vizigótok Róma kérésére félbeszakították a hispaniai hadjáratot, és hogy 419-ben a hispaniai *comes* kiállt a szvévek mellett, azt az állítást erősíti, hogy Hermeric valóban szerződést kötött a rómaiakkal a letelepedés során.

²⁶ Torres Rodríguez 1977 (6. jegyz.) 269; Arias 2007 (5. jegyz.) 37.

²⁷ Oros. *Hist.* 7, 41, 4; 7, 41, 7.

²⁸ Isid. *Hist. Suev.* 85; Hyd. *Chr.* 63.

²⁹ Hummer, H. J.: *The Fluidity of Barbarian Identity: The Ethnogenesis of Alemanni and Suebi, AD 200–500. Early Medieval Europe* (7) 1. Oxford 1998, 18.

³⁰ Hyd. *Chr.* 52; 55. Izidor (*Hist. Goth.* 21.) szerint Vallia arra a Constantiusnak tett ígéretére hivatkozott, hogy a birodalomért hajlandó mindenki ellen harcolni Róma nevében.

³¹ Hyd. *Chr.* 59–60.

³² Hyd. *Chr.* 61; Isid. *Hist. Goth.* 22.

³³ Hyd. *Chr.* 63; 66.

³⁴ Greg. Tur. *Hist.* 2, 2.

A szvévekről legközelebb csak 429-ben hallunk, amikor a szvég Heremigarius Lusitaniába érkezve a vandálokra támadt és kifosztotta őket, de vereséget szenvedett, mert Gaiseric vandál király Emerita (Mérída)³⁵ mellett lemészárolta a szvég katonákat, Heremigarius pedig menekülés közben az Anas (Guadiana) folyóba fulladt.³⁶ Elképzelhető, hogy Heremigarius 427–429 között együtt uralkodott Hermerickel,³⁷ de erre nincsenek bizonyítékaink. Vicetto Izidor tévedéseire hivatkozva alaptalanul feltételezte azt, hogy létezett egy II. Hermeric is, aki Heremigarius uralkodása után lépett trónra, így Hermeric 32 éves regnálási idejét három királyra osztotta volna fel, és ebből Hermericre csak 14 év jutott volna.³⁸ Mivel Dahn sem tudta igazolni, hogy Heremigarius Hermerickel rokonságban állt vagy átvette tőle a hatalmat,³⁹ a legvalószínűbbnek az látszik, hogy egy befolyásos katonai vezető volt Hermeric mellett, akinek a hadjáratával a szvévek elsőként kezdeményeztek fegyveres harcot Gallaecia határain kívül. Heremigarius hatalma és elszántsága annyira ijesztőnek tűnt, hogy Gaiseric még a vandálok 429 májusában kezdődő afrikai átkelését is megszakította, hogy visszafordulva személyesen számolhasson le vele.

Hermeric politikája a vandálok kivonulásáig békésnek mutatkozott, mivel 411–430 között Hydatius sem említ háborút vagy más konfliktust a szvévek és a rómaiak között. A békés időszakot felváltó és egyre nagyobb erejű fosztogatások egyfajta ellentmondást is jelentenek, hiszen a döntően földműves életformával nehezen egyeztethető össze a germán népek körében gyakori zsákmányoló és területszerző hadjáratok sorozata. Arias szerint az egyre erősödő fosztogatásokat a szvég előkelők gazdagságért folytatott küzdelme idézte elő, amely fokozatosan átalakult egy előre átgondolt expanziós külpolitikává.⁴⁰ Thompson téved, amikor azt állítja, hogy a szvévek – ellentétben a vizigótokkal – azért nem szolgálták Rómát, mert nem szerződés alapján telepedtek le.⁴¹ Hydatius beszámolójából jól látszik, hogy Hermeric – talán a megállapodás kötöttsége miatt – csaknem két évtizedig nem indított háborút újabb területek meghódításáért, de az is szembeűnő, hogy többször találunk utalást a korábbi békeszerződés megszegésére. Hermeric feltehetően a letelepedés és az államszervezés nyugalmas körülményeit akarta biztosítani azzal, hogy békeszerződést kötött a rómaiakkal,⁴² ugyanakkor elképzelhető, hogy a szvévek – az állam megerősítése és a népesség gyarapodása miatt – tudatosan készültek a későbbi Gallaecián kívüli hódításokra, hogy az állam területének megnövelésével újabb földosztásra kerülhessen sor.⁴³

430-ban mindenesetre Hermeric a korábban megkötött békét megtörte és több alkalommal kegyetlen támadást indított a gallaeciabeliek ellen, feltehetően azért, hogy megerősítse hatalmát és közelebb kerüljön az alánok eltűnése és a vandálok kivonulása miatt megüresedett hispaniai területekhez. Először Gallaecia középső részét fosztogatta,

³⁵ Lusitania fővárosa, az egyik leggazdagabb város a félszigeten az Anas (Guadiana) jobb partján.

³⁶ Folyó Hispania keleti részén, Lusitania és Baetica határán; Hyd. *Chr.* 80.

³⁷ Thompson 1982 (3. jegyz.) 166.

³⁸ Arias 2007 (5. jegyz.) 7; Isid. *Hist. Suev.* 85.

³⁹ Thompson 1982 (3. jegyz.) 166.

⁴⁰ Arias 2007 (5. jegyz.) 38.

⁴¹ Thompson 1982 (3. jegyz.) 154.

⁴² Arias 2007 (5. jegyz.) 44.

⁴³ Torres Rodríguez 1977 (6. jegyz.) 66; 69; 84–87.

de a gallaeciabeliek a szvév katonák egy részét lemészárolva új békét kényszerítettek ki, amelynek értelmében a foglyokat ki kellett cserélni és a zsákmányt vissza kellett adni számukra. Hydatius szerint *pacem quam ruperant restaurant*,⁴⁴ ami ismét megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a szvévek egy rómaiakkal kötött szerződés alapján telepedtek le Gallaeciában. 431-ben *ursum Suevi initam cum Callicis pacem conturbant* és újra fosztogatni kezdtek,⁴⁵ amely már annyira veszélyesnek tűnt, hogy maga Hydatius püspök is bekapcsolódott a politikai életbe – kiváló példáját mutatva annak, hogy a korabeli egyház fontos szerepet játszott a diplomáciai életben – és követséget vállalt, hogy a szvév fosztogatások megállításához Aëtiusztól kérjen segítséget, aki éppen Galliában tartott hadjáratot. Hydatius saját krónikájában arra utal, hogy önkéntesen vállalta ezt a követséget, hogy így püspökként közvetíthessen és a helyiek érdekeit képviselve segítséget kérjen, de valószínűleg a későbbi Symphosius püspökhöz hasonlóan⁴⁶ Hermeric kérte fel erre a feladatra, mert abban bízott, hogy egy katolikus püspök többet érhet el a tárgyalásokon, mint egy pogány követ. Aëtius végül csak 432-ben, a frankok legyőzése után küldte vissza Hydatiusszal a szvévekhez követként Censorius *comes*.⁴⁷ A követség feltehetően sikerrel járt, mert Hydatius 433-ban arról számolt be, hogy Censorius visszatért Ravennába, a békét pedig ismét megerősítették.⁴⁸ Thompson szerint a gallaeciabeliek sikeresen harcoltak a szvévek ellen, mert olyan súlyos veszteségeket okoztak és annyi foglyot ejtettek, hogy a szvévek kényszerűségből elengedték a 430-ban fogságba ejtett gallaeciai családokat.⁴⁹ A helyzetet talán mégsem sikerült megnyugtató módon rendezni, mert Hermeric Symphosius püspököt is elküldte követként a római császárhoz, de a küldetés nem járt sikerrel.⁵⁰ 437-ben ismét Censorius indult Fretimund kíséretében a szvévekhez, és ennek eredményeként 438-ban a szvévek békét kötöttek *cum parte plebis Calliciae cui adversabantur*.⁵¹ Ezek alapján látszik, hogy a békeszerződéseket nem mindenki tartotta be a szvévek közül, talán ezért volt szükség ennyi követváltásra 431–438 között. Bár a tárgyalások nem mindig voltak sikeresek, mindenestre bizonyítják, hogy a szvévek és a rómaiak között elkezdődött egyfajta együttműködés és kommunikáció.⁵²

Hermeric 438-ban, hosszú betegeskedés után visszavonulásra kényszerült, és átadta a hatalmat fiának, Rechilának. Hydatius szerint négy évig tartó betegség után 441-ben halt meg, Izidor viszont téved, amikor hét évi betegeskedést követően 440-re datálja Hermeric halálát.⁵³ Mivel Hermeric saját maga adta át a hatalmat fiának, és nincs olyan forrás, amely egy királyválasztásra utalna, a legtöbb kutató egyetért abban, hogy a szvévek egy örökletes királyságot hoztak létre Rechila trónra lépésével.⁵⁴ Rechila többnyire

⁴⁴ Hyd. Chr. 81: „így állították helyre a megszegett békeszerződést.”

⁴⁵ Hyd. Chr. 86: „a szvévek ismét megszegették a gallaeciabeliekkel kötött békét.”

⁴⁶ Hyd. Chr. 92.

⁴⁷ Hyd. Chr. 88; Iord. Get. 176.

⁴⁸ Hyd. Chr. 91.

⁴⁹ Thompson 1982 (3. jegyz.) 178.

⁵⁰ Hyd. Chr. 92.

⁵¹ Hyd. Chr. 103; 105: „a gallaeciabeliek egy részével, akik korábban harcban álltak velük”.

⁵² Thompson 1982 (3. jegyz.), 179.

⁵³ Hyd. Chr. 106; 114; Isid. Hist. Suev. 85–86.

⁵⁴ Torres Rodríguez 1977 (6. jegyz.) 268; Van Schoor 1995 (6. jegyz.) 335; Arias 2007 (5. jegyz.) 35.

Hispania déli, a szvévek által ekkor még kevésbé ismert részei felé vezetett hadjáratokat, így szinte folyamatosan harcban állt a rómaiakkal. 438-ban a Singillium (Genil) folyó mellett⁵⁵ legyőzte Andevotus római katonai vezető seregét, akitől sok kincset zsákmányolt. Izidor szerint Hermeric küldte Rechilát Andevotus ellen,⁵⁶ de Hydatius azt állította, hogy átadta a hatalmat fiának, így nincs bizonyítékunk arra, hogy Hermeric megtartott volna valamennyi hatalmat 438-as visszavonulása és Rechila trónra lépése után. Mindenesetre ez volt az első olyan ütközet, ahol a rómaiak komolyabb haderőt vetettek be, hogy szembeszálljanak a szvévekkel.⁵⁷

439-ben a szvévek megszállták Lusitaniát és elfoglalták Emeritát, amely hamarosan a Szvén Királyság új fővárosa lett, 440-ben pedig sikeresen megostromolták a stratégiai fontosságú Martylist (Mertola), ahol a korábbi követségeiről ismert Censorius *comes* feltétel nélkül megadta magát és fogságba esett. Hydatius szerint 441-ben, néhány hónappal Hermeric halála után Rechila meghódította Baetica központi városát, Hispalist (Sevilla), majd uralma alá hajtotta Baetica és Carthaginiensis egész területét.⁵⁸ Carthaginiensis elfoglalása erős túlzás lehet, és azt mutatja, hogy Hydatiusnak pontatlan ismeretei voltak a keleti és a partmenti eseményekről. A szvévek ugyan meghódították Hispania középső részeit, mégsem valószínű, hogy eljutottak a Földközi-tenger partvidékéig, hiszen nem tudunk arról, hogy később a rómaiaknak vissza kellett volna foglalniuk ezt a területet. Kétségtelen, hogy Emerita és Hispalis a szvévek kezébe került, de úgy tűnik, hogy az új hódítások kimerültek kisebb fosztogatásokban, nem volt jellemző a nagyszabású és meghatározó szvén katonai jelenlét az érintett területeken.⁵⁹

446-ban a rómaiak Baetica és Carthaginiensis területére küldték Vitus *magister utriusque militiae* egy jelentős vizigót sereg kíséretében, hogy megpróbálják legyőzni a szvéveket és visszaszerezni a császári irányítást az elvesztett területeken. Rechila többször is támadást indított a római csapatok ellen, és amikor a vizigótokat is sikerült legyőznie, Vitus elmenekült a katonáival, hogy elkerülje a megsemmisítő vereséget. Hydatius szerint a szvévek ezután végigfosztogatták ezeket a tartományokat,⁶⁰ de valójában csak a félsziget déli, nyugati és középső területei fölött gyakoroltak ellenőrzést, így Carthaginiensis és Tarraconensis továbbra is római uralom alatt állt. Rechila 446-os győzelme és az a tény, hogy a 441–446 közötti években a Hispaniába küldött három *magister utriusque militiae* tevékenysége nem járt igazán nagy sikerrel, arra enged következtetni, hogy a római hadsereg befolyása egyre kisebb lett Hispaniában, és minden császári erőfeszítés ellenére a birodalmi hatóságok is elvesztették jelentőségüket. Nem véletlen, hogy a rómaiak 446 után hosszú ideig nem indítottak hadjáratot a félsziget visszaszerzéséért.⁶¹ Torres Rodríguez és Arias szerint Rechila hódításközpontú politikája nagyobb hadsereget és több erőforrást igényelt, ezért feltételezhető, hogy a gallaecia-beliek egy része is együttműködött a szvévekkel a hódítások során,⁶² ráadásul a szvévek

⁵⁵ A Guadalquivir mellékfolyója Baeticában, Granada, Córdoba és Sevilla tartományban; Hyd. Chr. 106.

⁵⁶ Isid. Hist. Suev. 85.

⁵⁷ Thompson 1982 (3. jegyz.) 178.

⁵⁸ Hyd. Chr. 111; 113; 115.

⁵⁹ Bowes – Kulikowski 2005 (10. jegyz.) 180–181.

⁶⁰ Hyd. Chr. 126.

⁶¹ Bowes – Kulikowski 2005 (10. jegyz.) 183–184.

⁶² Torres Rodríguez 1977 (6. jegyz.) 87; Arias 2007 (5. jegyz.) 46.

által sűrűn lakott területeken sem tudunk ellenállásról vagy lázadásokról, talán mert a szvév uralmat elfogadva nem kellett tartaniuk a fosztogatásoktól.⁶³ Orosius ezt megerősítve több alkalommal is beszámol arról, hogy a gallaeciabeliek egy része szívesebben élt a szabad barbárok között, mert így mentesültek a súlyosabb római adóterhektől.⁶⁴

Hydatius és Izidor szerint Rechila pogányként halt meg 448 augusztusában Emeritában.⁶⁵ Néhány kutató azt mondja, hogy eleve úgy nevelte a fiát, Rechiariust, hogy elősegítse az egyházzal való jó kapcsolat kiépítését és a szvévek megtérését, de Thompson szerint erre nincsenek bizonyítékok.⁶⁶ Rechiarius 415 után született, 448-ban követte apját a trónon. Bár Izidor úgy tudja, hogy kilenc évig uralkodott,⁶⁷ a források többsége hét éves időszakról tudósít. Rechiarius sok szempontból folytatta Hermeric és Rechila politikai törekvéseit, számos területen azonban úttörőnek számított a germán királyok között, így bátor újításai és harcias kedve a Szvév Királyság első szakaszának tetőpontját jelenti. Ő volt például az első germán uralkodó, aki saját nevével pénzt veretett. A három ránk maradt, *siliqua* típusú érmén⁶⁸ látható *iussu Rechiari reges* felirat a pénzverés jogának monopolizálására utal. Mivel a késő császárkorban az önálló pénzverést a függetlenség egyik jól látható jeleként szokás értelmezni, a megtalált leletek a római hatalommal szemben nagyfokú szvév autonómiát feltételeznek.⁶⁹

Rechiarius volt az első a germán királyok között abban is, hogy áttért a katolikus hitre. Megtérése valószínűleg még a trónra lépés előtt történt, mert Hydatius már eleve katolikusként mutatja be az új királyt.⁷⁰ Rechiarius a megtérésben csaknem fél évszázaddal megelőzte a frank Clovist, ezért még a 19. század végén is vita tárgyát képezte, hogy a hispaniai egyház mennyiben élvez elsőbbséget a frank egyházzal szemben.⁷¹ Rechiarius megtérésének pontos idejéről és körülményeiről semmit sem tudunk. A szvévek korábbi vándorlásuk során valószínűleg a hozzájuk hasonló germán népek vallási gyakorlatát követték és pogányok voltak, ráadásul a birodalmon belül sem telepedtek le, így nem érintkeztek olyan szorosan a római vallási gyakorlattal.⁷² Mégis elfogadhatjuk Arias álláspontját, miszerint római térítőik játszhattak szerepet abban, hogy nem a szomszédos vizigótok vagy vandálok által terjesztett ariánus hitre tértek át, és korábban néhányan kapcsolatba kerülhettek keresztényekkel, vagy esetleg már meg is tértek.⁷³ Részben elmentmond ennek a feltételezésnek az, hogy Rechiarius nem alkalmazott római hivatalnokokat, nem ismerte el a római jogot és ebben az időben még formálisan sem volt kapcsolatban Rómával.⁷⁴ Kevésbé érthető az a tény, hogy a források szerint a szvévek

⁶³ Carr 2002 (24. jegyz.) 128.

⁶⁴ Oros. *Hist.* 7, 41, 5; 7, 41, 7.

⁶⁵ Hyd. *Chr.* 129; Isid. *Hist. Suev.* 86.

⁶⁶ Thompson, E. A.: The Conversion of the Spanish Suevi to Catholicism. In: *Visigothic Spain: New Approaches*. Ed. E. James. Oxford 1980, 79 (Thompson 1980).

⁶⁷ Isid. *Hist. Suev.* 87.

⁶⁸ Edmondson, J. C.: Mining in the Later Roman Empire and Beyond: Continuity or Disruption? *The Journal of Roman Studies* 79 (1989) 100.

⁶⁹ Thompson 1982 (3. jegyz.) 168; 212.

⁷⁰ Hyd. *Chr.* 129.

⁷¹ Thompson 1980 (66. jegyz.) 79.

⁷² Torres Rodríguez 1977 (6. jegyz.) 112.

⁷³ Arias 2007 (5. jegyz.) 55.

⁷⁴ Thompson 1982 (3. jegyz.) 209.

közül egyedül Rechiarius tért meg, a szvévek továbbra is pogányok maradtak, bár Vico bizonyítékok hiányában is úgy véli, hogy a többi szvévnek is át kellett térnie az új hitre.⁷⁵ Hydatius azonban sohasem nevezi pogányoknak a szvéveket, ami azért meglepő, mert a gallaeciabeli római elit álláspontját képviselve olyan nagy mértékű ellenszenvvel fordult a barbárok felé, hogy biztosan említette volna, ha a szvévek pogányok vagy eretnekek.⁷⁶ Rechiarius nem tett különösebb erőfeszítéseket azért, hogy a népet a saját hitére térítse, talán mert trónra lépése előtt egy ellenállás kezdődött közvetlen környezetében, de ennek az okairól és a résztvevőkről semmit sem árul el Hydatius, Thompson szerint viszont kizárt, hogy a megmozdulásnak vallási okai lettek volna.⁷⁷ Rechiarius megtérésének elsősorban politikai indokai lehettek, hiszen így közelebb kerülhetett a gallaeciai lakossághoz, ráadásul a hódítások sikerét tekintve egyre inkább szüksége volt a helyi lakosság együttműködésére és erőforrásaira, bár a katolikus hittel kevésbé lehet összeegyeztetni Rechiarius expanzív törekvéseit. A vallási megoszlás tekintetében egyetérthetünk Arias állításával, miszerint a szvévek sem 448 előtt, sem azután nem gyakoroltak egységes vallást, vagyis néhányan felvették az új hitet, de többségük pogány maradt.⁷⁸

Szintén bátor lépés volt Rechiarius részéről, hogy 449 februárja előtt feleségül vette I. Theoderic vizigót király lányát, ami egy időre jelentős javulást hozott a szvévek és a vizigótok közötti kapcsolatokban,⁷⁹ és meghatározta Rechiarius külpolitikájának kezdeti irányait. Egy katolikus uralkodó és egy ariánus király lányának házassága azonban sajátos helyzetet eredményezhetett: a feleség befolyása sem segített abban, hogy a szvévek inkább az ariánus vallásra térjenek,⁸⁰ ugyanakkor a két nép közötti jó viszony megőrzése érdekében nem lett volna előnyös az összes szvévet a katolikus vallásra téríteni.

Rechiarius 448-as hatalomra lépése után nem sokkal egy Agiulf nevű szvév előkelő meggyilkolta Hispalisban a római követséget több alkalommal vállaló Censoriust. Több kutató úgy véli, hogy ez összefüggésben lehet a szvévek Róma-ellenes politikájával.⁸¹ 448-tól Rechiarius Gallaecia legtávolabbi területeire is betört, 449 februárjában pedig kifosztotta Vasconiában az Iberus (Ebro) folyó völgyét, hogy innen kiindulva Tarracónensist, majd az egész félszigetet meghódíthassa. A szvévek vasconiai fölénye azonban nem tartott sokáig, később több alkalommal is támadást kellett intézniük Tarraconensis felé.⁸² Úgy tűnik, hogy ez a hadjárat leginkább csak fosztogatások sorozatát jelentette, hogy ezzel előkészítse az egész tartomány meghódítását.

449 júliusában Rechiarius meglátogatta apósát, visszafelé pedig kifosztotta Caesar-Augusta (Zaragoza) környékét és csellel bevette Ilerda (Lérida) városát.⁸³ A hadjárat közben meglepő módon szövetséget kötött Basiliusszal, a bagaudák egyik vezetőjével, kivételes példáját mutatva annak, hogy egy germán uralkodó és a helyi lázadó parasztok

⁷⁵ Thompson 1980 (66. jegyz.) 78.

⁷⁶ Reinhart 1952 (6. jegyz.) 72.

⁷⁷ Thompson 1980 (66. jegyz.) 91; Hyd. *Chr.* 129; Thompson 1982 (3. jegyz.) 165.

⁷⁸ Arias 2007 (5. jegyz.) 55.

⁷⁹ Hyd. *Chr.* 132; Collins, R.: *Visigothic Spain 409–711*. Oxford 2004, 31.

⁸⁰ Thompson 1980 (66. jegyz.) 80.

⁸¹ Hyd. *Chr.* 131; Thompson 1980 (66. jegyz.) 80.

⁸² Hyd. *Chr.* 129; 132; 163; 165; Iord. *Get.* 229.

⁸³ Hyd. *Chr.* 133–134.

vezetője együttműködik egy hadjárat során.⁸⁴ Kevésbé igazolt Van Schoor feltételezése, aki szerint erre azért kerülhetett sor, mert a bagaudák lázadása akkora zűrzavart okozott a területen, hogy sem a római, sem a vizigót csapatoknak nem volt esélye az eredményes beavatkozásra, így a szvévek szabadon foglalkozhattak a további hódításokkal.⁸⁵ Izidor annyira valószínűtlennek tartja a szvévek és a bagaudák közötti szövetséget, hogy inkább a vizigótokat említi partnerként.⁸⁶ Valójában Hydatiusnak és Izidornak is igaza van, mert Basilius feltehetően nem a bagaudák vezetője volt, hanem egy vállalkozó szelleméről ismert vizigót főember, aki alkalmilag szövetkezett a bagaudákkal és rajtaütészerű támadásokkal állította meg a császári csapatokat.⁸⁷ Rechiarius ugyan sok foglyot ejtett, akiket földművesként vittek a szvég földekre Gallaeciában és Lusitaniában, mégsem tudta megszerezni a teljes területet, mert a tartomány fővárosáig, Tarragonáig el sem jutott seregével.⁸⁸ Ezután két alkalommal is a békés viszony fenntartására törekedett a rómaiakkal: 452-ben Mansuetus és Fronto *comes* közvetítésével kötött velük békét, 454-ben pedig Iustinianus révén újította meg ezt a szerződést.⁸⁹

Rechiarius 455-ben – kihasználva, hogy csökkent a rómaiak hadereje az Aëtius és III. Valentinianus elleni merénylet miatt – változtatott taktikáján és kifosztotta a római uralom alatt álló Carthaginienensis tartományt. 455 végén a rómaiak és Avitus kérésére a vizigótok is követeket küldtek Rechiariushoz, hogy rávegyék a szvéveket a korábban megkötött békeszerződés betartására, de ő visszautasítva őket betört Tarraconensis területére. 456 elején Theoderic újabb követséget indított, hogy visszavonulásra szólítsa fel Rechiariust, de ő inkább háborúval fenyegetőzött, és Hydatius szerint egy nagyobb erejű támadást indítva másodszor is kifosztotta Tarraconensist, Izidor viszont nem tud az újabb akcióról.⁹⁰ A két hadjáratral a szvévek meg akarták hódítani az egyetlen olyan provinciát, amely még mindig római fennhatóság alatt állt. Iordanes szerint Rechiarius azt gondolta, hogy mivel a vizigótok a rómaiakkal *foederati* viszonyban voltak, Theoderickel való sógorságát kihasználva egész Hispania a szvévek uralma alá kerülhet. A terv végül nem sikerült, de a hadjáratokról nagyszámú fogollyal tért vissza Gallaeciába.⁹¹

456 őszén Theoderic betört Gallaeciába egy hatalmas, szövetségesekből álló csapat élén, amelyben nemcsak vizigót és frank, hanem burgund katonák is harcoltak Gundioch és I. Chilperic irányításával. Hydatius szerint Theoderic Avitus császár utasítására indította el a támadást, Dahn viszont úgy véli, hogy inkább a vizigótok szándéka érvényesült, mert Tarraconensis szvég ellenőrzése veszélyeztette Theoderic királyságát.⁹² Annyit biztosan tudunk, hogy Avitus ebben az időben Pannoniában harcolt, vagyis nem tudott volna részt venni a szvévek elleni hadjáratban, de feltehetően tisztában volt azal, hogy Theodericnek is érdekében áll Rechiarius terjeszkedését és fosztogatását megakadályozni. A két sereg 456. október 5-én találkozott Asturica (Astorga) városától ti-

⁸⁴ Thompson 1982 (3. jegyz.) 184–185.

⁸⁵ Van Schoor 1995 (6. jegyz.) 335.

⁸⁶ Isid. *Hist. Suev.* 87.

⁸⁷ Szádeczky-Kardoss, S.: *Zur Interpretation zweier Hydatius-Stellen*. Helikon I/1, Napoli (1961) 148–152.

⁸⁸ Hyd. *Chr.* 134; Thompson 1982 (3. jegyz.) 162.

⁸⁹ Hyd. *Chr.* 147; 153.

⁹⁰ Hyd. *Chr.* 161; 163; 165; Iord. *Get.* 231; Isid. *Hist. Suev.* 87.

⁹¹ Iord. *Get.* 230; Hyd. *Chr.* 165.

⁹² Iord. *Get.* 231; Hyd. *Chr.* 166; Thompson 1982 (3. jegyz.) 296.

zenkét mérföldnyire, az Urbicus (Orbigo) folyó partján lévő Campus Paramuson,⁹³ ahol Theoderic rövid idő alatt legyőzte Rechiarius csapatait. Sokan fogságba estek vagy meghaltak, de a legtöbb szvévnek sikerült elmenekülnie. Izidor szerint Rechiarius egy dárdatól megsebesült, ezért menekülnie kellett Gallaecia legtávolabb eső területeire. Hydatius azt állítja, hogy Rechiarius a tengerpart felé indult, és egészen Portus Caléig (Porto) jutott, de ott elfogták és visszavitték Theoderichez, majd decemberben kivégezték.⁹⁴ Szinte biztos, hogy téved Iordanes, amikor azt írja, hogy Rechiarius a Tirrén-tengerig hajózott, de egy vihar miatt vissza kellett fordulnia és ekkor esett fogságba.⁹⁵ Október 28-án Theoderic seregei kegyetlen módon kifosztották Bracarát, amely ugyan nem járt vérontással, de Hydatius rendkívül túlzott mértékűnek találja a bánásmódot mind a lakossággal, mind az egyházi személyekkel és az ingóságokkal kapcsolatban. Arról is beszámol, hogy a szvévek nem kaptak mindig kegyelmet, még ha meg is adták magukat, Izidor szerint azért, mert ők csak Rechiarius megölése után voltak hajlandók feladni a harcot.⁹⁶ A gótok ezután három hónap alatt felszabadították Hispania déli részét a szvév uralom alól, majd a következő években a hátramaradt seregek visszavonulás közben kifosztották Astorga és Palencia városát.

A 456-os események döntő jelentőségűek voltak a szvévek történetében: Hispania 409-ben érkezett megszállói közül már csak ők maradtak a félszigeten, és nagyon közel álltak ahhoz, hogy Rechiarius tervének megfelelően az egész területet az uralmuk alá hajtásák. Rechila és Rechiarius fosztogatásai szinte minden esetben új területek meghódítását, és nem a gallaeciabeliek kirablását célozták meg. Az Urbicus-menti vereség és Rechiarius halála után úgy tűnt, hogy a szvévek politikai és területi egysége felbomlik,⁹⁷ a Szvév Királyság pedig végérvényesen hanyatlásnak indul, ahogyan Hydatius is a szvév állam romba dőléséről és elpusztulásáról ír.⁹⁸ Rechiarius külpolitikai koncepciója ugyan összeomlott 456-ban és kihalt a Hermericctől eredő uralkodói dinasztia, egy néhány évig tartó polgárháborús időszak után a szvévek mégis újabb hódításokba kezdtek Lusitania felé.

⁹³ Az Esla mellékfolyója Hispania Tarraconensis területén, Gallaecia keleti határán; Sid. Ap. *Ep.* 8, 12; Hyd. *Chr.* 166.

⁹⁴ Isid. *Hist. Goth.* 31; Hyd. *Chr.* 168.

⁹⁵ Iord. *Get.* 232; Thompson 1982 (3. jegyz.) 297.

⁹⁶ Hyd. *Chr.* 167–168; Isid. *Hist. Goth.* 32.

⁹⁷ Wolfram, H.: *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts.* München 1990, 184.

⁹⁸ Hyd. *Chr.* 168.

Summary

Crossing the Rhine and occupying Hispania in 409 AD, the plundering Germanic tribes wreaked havoc in the Roman territories. Mostly known from the chronicles of Hydatius, the Suebi, having broken into the Empire, created their own kingdom in Gallaecia, which existed under their control until 584 AD. As a result of the political and military means applied to strengthen the Kingdom of the Suebi by their first rulers, Hermeric, Rechila and Rechiarius, fifty years later, they were the only occupying Barbarians in Hispania. And among the Vandals, the Alans and the Suebi, they were the only ones who remained, and almost succeeded in bringing the entire peninsula under their control. The bold innovations and fighting spirit of Rechiarius represented the peak in the first stage of the Kingdom, since he was the first Germanic king to mint coins with his name on them, and to convert from his pagan beliefs to Roman Christianity. This paper examines the intentions of the Suebi to expand. Their aim became more and more obvious to neighbouring kings, as a result of which the Vandals left Gallaecia, the Romans sent more and more emissaries to the kings of the Suebi, and to the Visigoths, and the latter for fear of the safety of their own kingdom, joined the Romans in their campaigns against the former.

A Halósis történetírója és közönsége *

Halikarnassosi Dionysios első tanácsa azokhoz, akik történetírássra adják a fejüket, így szól:

πρώτον τε καὶ σχεδὸν ἀναγκαιότατον ἔργον ἀπάντων ἐστὶ τοῖς γράφουσιν πᾶσιν ἱστορίας ὑπόθεσιν ἐκλέξασθαι καλὴν καὶ κεχαρισμένην τοῖς ἀναγνωσομένοις. (D. H. *Pomp.* 3, 2)¹

Az egyik utolsó bizánci történetíró, az imbrosi Kritobulos már ennél az első lépésnél elbukott – legalábbis, ha Dionysiosot tekintjük mércének. A halikarnassosi történetíró ugyanis Gnaeus Pompeius Geminushoz intézett levelében – többek között – azért bírálja Thukydidést, mert az olyan háborút írt meg, melynek során sok görög város és ember pusztult el, s így az olvasók, akik görög dolgokról szeretnének hallani, már eleve idegenkedéssel néznek az athéni történetíró művére.²

Jóllehet Kritobulos *apró részletességgel* csak egy görög város pusztulásáról írt,³ ez aligha szolgált volna számára mentségül. S nem csak azért, mert ez a város éppen Konstantinápoly volt, s mert elvesztésével odalett annak a kultúrának az utolsó bástyája is, amely oly sokat jelentett Dionysiosnak és a többi görögnek, hanem azért is, mert művének középpontjába Kritobulos éppen azt az embert állította, aki a Városra és Bizáncre a pusztulást hozta.

A Εὐγγραφὴ ἱστοριῶν címet viselő mű a Serai könyvtárában őrzött, *autográf* és *egyetlen* kéziratának (*cod. Seragliensis* G. I. 3) első lapjain a bizánci történetíró II. Mehmed szultánhoz címzett ajánlólevele olvasható.⁴ Kritobulos egyszerű szolgaként (δοῦλος εὐτελής) ajánlja írását a szultánnak, aki véleménye szerint hatalmasabb és jelesebb tetteket vitt végbe, mint bármely uralkodó vagy hadvezér korábban (vö. *ep.* 1). A hízelkedő – és a legtöbb bizantinológusban később visszatetszést keltő⁵ – levél után azonban a szerző már nem a szultánhoz, hanem görög honfitársaihoz szól a klasszikus mintákat felvonultató *prooimion*-ban és a *paraitésis*-ben (vö. *Hist.* 1, 1, 1–3, 8).

* A tanulmány az OTKA NN 104456 sz. „Klasszikus ókor, Bizánc és humanizmus. Kritikai forráskiadás magyarázatokkal” pályázat és a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ „Mindazok számára, akik történetírással foglalkoznak, első és szinte legfontosabb feladat a szép és olvasóiknak tetsző tárgy megválasztása.” Borzsák István fordítása.

² Vö. D. H. *Pomp.* 3, 4–5.

³ Az öt könyvből álló mű II. Mehmed trónra kerülésétől, 1451-től 1467-ig követi az eseményeket. Az első könyv, amely körülbelül a mű egyharmadát tölti ki, tartalmazza Konstantinápoly ostromát. A másik négy könyv a szultán további hódításait beszéli el.

⁴ A kézirat eredetileg két ajánlólevelet őrzött. Az ajánlólevelekről lásd: Grecu, V.: Kritobulos aus Imbros. *Byzantinoslavica* 17 (1957) 1–17, különösen: 4–7; Reinsch, D. R. (ed.): *Critobuli Imbriotae Historiae*. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae vol. 22.) Berlin – New York 1983, 18*–27*. A kéziratról lásd: Reinsch 1983, 5*–6*.

⁵ Kritobulosnak és művének tudományos megítéléséről lásd: Reinsch 1983 (4. jegyz.) 48*–49*.

A tanulmány ez utóbbi közönség és a művét e közönségnek (is) szánó történetíró kapcsolatát és kölcsönhatását vizsgálja. A vizsgálathoz két út kínálkozik: vagy abból az egyedi és ellentmondásos helyzetből indulunk ki, amelybe Kritobulos sodorta magát, amikor II. Mehmedet választotta elbeszélése főhőséül, és azokat a finom és leleményes szónoki módszereket vizsgáljuk meg, amelyekkel a bizánci történetíró honfitársai előtt próbálja igazolni témaválasztását, vagy távolabbról vesszük szemügyre történetírónkat és közönségét, és olyan nyomokat keresünk a szövegben, amelyek a szerző és a befogadó bonyolult viszonyrendszerének általánosabb aspektusaira világítanak rá. Az előbbi téma ugyan izgalmasabb, több eredménnyel kecsegtet és talán még az olvasó számára is tetszetősebb, mégis – megfelelkezve Dionysios intelméről – most az utóbbi, általánosabb témát választjuk.

A bizánci történetírás és az azt befogadó közönség kapcsolatrendszere nagyobb részt még feltérképezetlen terület. A klasszikus-filológus kollégáikkal lépést tartani igyekvő bizantinológusok csak az utóbbi néhány évben, évtizedben kezdték megközelíteni ezt a *terra incognita*-t.⁶ A megközelítés során felvetődő számtalan kérdés közül most csak hármat emelünk ki, azt remélve, hogy Kritobulos művének vizsgálata adalékokkal szolgálhat e kérdések megválaszolásához.

Az első ezek közül, hogy milyen csatornán jutottak el a közönséghez a történeti munkák Bizáncban, s hogy e csatornák hogyan változtak a 4. és a 15. század között, vagy változtak-e egyáltalán. A kérdésre választ kereső Brian Croke kutatásaiból az derül ki, hogy a bizánci történetírók többsége – ókori elődekhez hasonlóan – szövegeiket nem csak magányos olvasásra szánták, hanem közönség előtt zajló szóbeli előadásra is.⁷ Croke főként a 7. és a 12. század közötti időszakból gyűjtött egybe olyan adatokat, amelyek a fenti állítást látszanak alátámasztani. Ezek az adatok, bizonyítékok három csoportra bonthatók. Az első csoportot azok a *locus*ok alkotják, amelyek szövegszerűen utalnak nyilvános előadásokra. Ilyen utalást találhatunk például Theophylaktos Simokattésnél, aki szerényen megemlíti, hogy történeti leírásának felolvasását meg kellett szakítania, mert hallgatósága könnyekre fakadt, miközben ő Maurikios császár halálát beszélte el (*Oikumeniké historia* 8, 12, 3–4).⁸ A második csoportba oszthatók azok a közönséget megszólító fordulatok, mint amilyen például a „*jövendőbeli hallgató*” (ἄκουσόμενος) Eustathiosnál vagy „*a figyelmes hallgatónak szánt*” (πρὸς φιλήκοον ἀκοήν) Psellosnál vagy az „*ó hallgatók*” (ὦ ἀκροαταί) Genesiosnál.⁹ A bizonyítékok harmadik, utolsó csoportját a kéziratok képezik. A szóbeli előadás nyomai ugyanis nemcsak közvetlen utalá-

⁶ A történeti művek ókori közönségéről lásd: Momigliano, A.: *The Historians of the Classical World and Their Audiences: Some Suggestions*. In: *Sesto Contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico*. Roma 1980, 361–376; Nicolai, R.: *The Place of History in the Ancient World*. In: *A Companion to Greek and Roman Historiography*. Ed. J. Marincola. Oxford 2007, 13–26, különösen: 23–25; Marincola, J.: *Ancient Audiences and Expectations*. In: *The Cambridge Companion to Roman Historians*. Ed. A. Feldherr. Cambridge 2009, 11–23. A bizánci közönségéről lásd: Croke, B.: *Tradition and Originality in Photius Historical Reading*. In: *Byzantine Narrative. Papers in Honour Roger Scott*. Ed. J. Burke et al. Melbourne 2006, 59–70; Croke, B.: *Uncovering Byzantium's Historiographical Audience*. In: *History as Literature in Byzantium*. Ed. R. Macrides. Farnham 2010, 25–53; értékes adatokkal szolgál még: Kaldellis, A.: *The Byzantine Role in the Making of the Corpus of Classical Greek Historiography: A Preliminary Investigation*. *JHS* 132 (2012) 71–85.

⁷ Croke 2010 (6. jegyz.) 29–30, 44–46.

⁸ Vö. Croke 2010 (6. jegyz.) 29.

⁹ Vö. Croke 2010 (6. jegyz.) 40–41, 44.

sokban, elbeszélői fordulatokban érhetőek tetten, hanem a kézirati hagyományban is. Ennek ékes bizonyítéka Ióánnész Skylitzész művének, a *Synopsis historiôn*-nak híres madridi kézirata, melynek szép, rendezett szemi-unciális betűi és világos, ámde túlzásba eső központozása tanúskodik arról, hogy a szöveget felolvasásra szánták.¹⁰ Természetesen a nyilvános előadások mellett a magányos olvasás (ami ugyancsak hangosan történt) szintén jelen volt Bizáncban. Croke szerint erre olyan kifejezések figyelmeztethetnek, mint például az ἀναγιγνώσκειν ige gyakori előfordulása a szövegekben.¹¹

Ha Kritobulos művében kezdünk el kutatni hasonló nyomok után, nem kell hosszasan keresgelnünk, már a *prooimion*ban ráakadhatunk néhányra. A bevezetés első mondatában a következőket olvashatjuk:

Κριτόβουλος ὁ νησιώτης, τὰ πρῶτα τῶν Ἰμβριωτῶν, τὴν συγγραφὴν τήνδε ξυνέγραψε δικαίως μὴ πράγματα οὕτω μεγάλα καὶ θαυμαστὰ ἐφ' ἡμῶν γεγονότα μείναι ἀνήκουστα, ...¹² (*Hist.* 1, 1, 1)

Néhány sorral alább pedig ezt találjuk:

... τὰ μὲν γὰρ παλαιὰ τῶν ἔργων πρεσβύτατα ὄντα καὶ μέγιστα δυσπαράδεκτὰ πῶς εἰσι καὶ εἰς ἀκοὴν ἔρχεται μόγις ...¹³ (*Hist.* 1, 1, 2)

Az ἀνήκουστα és az εἰς ἀκοὴν ἔρχεται kifejezések ugyan nem utalnak olyan közvetlenül szóbeli előadásra, mint Theophylaktos Simokattész vagy éppen Psellos, Genesios és Eustathios megjegyzései, mégis arra engednek következtetni, hogy a 15. században még mindig fontos szerepet kapott a szóbeli előadás a történeti munkák befogadásának folyamataiban. Valószínűleg még Kritobulos lelki szemei előtt is ott lebegett a hallgató közönség, miközben történeti művét fogalmazta. Ahogy szóbeli előadásra, úgy magányos olvasásra utaló nyomokat, szavakat is rögzíthetünk a szövegben, igaz, nem a megszokott kifejezéseket: a *paraitésis*ben olvasható σύνειμι¹ igéből képzett jövő idejű melléknévi igenév (ξυνεσομένους) alighanem már a magányos, elmélyült olvasókra vonatkozik.¹⁴

De kiből állt e közönség és milyen elvárásai voltak a történetíró felé? Általánosságban elmondható, hogy Bizáncban a történeti művek hallgatói, olvasói (és szerzői is) főként egy szűk társadalmi réteg képviselőiből, az egyházi és a világi arisztokrácia tag-

¹⁰ Lásd: Burke, J.: The Madrid Skylitzes as an Audio-Visual Experiment. In: *Byzantine Narrative. Papers in Honour Roger Scott*. Ed. J. Burke et al. Melbourne 2006, 137–148, különösen: 142–146.

¹¹ Croke 2010 (6. jegyz.) 37, 45.

¹² „A szigetlakó Kritobulos, imbrosi előkelő írta e történeti művet, mert helyénvalónak tartotta, hogy ily nagy és csodálatos dolgok, melyek korunkban történtek, ne maradjanak *meghallgatás* nélkül, ...”

A Kritobulos-szemelvények fordításánál figyelembe vettem Szabó Károly fordítását: Szabó K.: *Kritobulosz: II. Mehmet élete*. Monumenta Hungariae Historica, 22. köt. Budapest 1875.

¹³ „... a hajdani tettek, minthogy igen régiek és hatalmasak, bizonyos mértékig felfoghatatlanok, és *meghallgatásra is alig találunk* ...”

¹⁴ παραιτούμαι δὲ τοὺς τε νῦν τοὺς τε χρόνῳ ὕστερόν ποτε ξυνεσομένους τῇδε τῇ συγγραφῇ ... (*Krit. Hist.* 1, 3, 1) – „Azokat pedig, akik ezzel a történeti művel most vagy valamikor a jövőben foglalkozni fognak, arra kérem, ...”

jaiból kerültek ki.¹⁵ E közönség nagy része kiváló oktatásban részesült, klasszikus szerzőkön (elsősorban Thukydidesen és Hérodotoson) edződött, és e történetírók ismerete és beható tanulmányozása révén határozott elképzelése volt a történeti elbeszélések megfelelő stílusáról, tárgyáról, felépítéséről és arányairól. Ezeknek az elvárásoknak – maguk is fogyasztók, befogadók lévén – a bizánci történetírók is tudatában voltak, és műveik megkomponálásánál igyekeztek tekintetbe venni a közönség igényeit. Ezt igazolják azok a történetírói megjegyzések, melyek e közönségigényekre reflektálnak.

Psellos, például, kortörténeti munkájában, a *Chronographiában* barátjának azért mentegetőzik, mert nem számol be mindenről sorjában (ἐφεξῆς πάντα διεξιέναι) és pontosan (ἐξ ακριβοῦσθαι), s mert nem beszél azokról az eseményekről, amelyekről egyébként az alapos történetírók szólni szoktak (εἴθισται λέγειν τοῖς ἀκριβέσι τῶν συγγραφέων). Minthogy azonban – folytatja Psellos – barátja csak amolyan összefoglalást (κεφαλαιωδεστέραν) kért tőle s nem történeti művet (τὴν συγγραφὴν), ezért számos említésre méltó dolgot elhagyott, az eseményeket pedig sem nem rendezte időrendbe az olympiasok szerint, sem nem osztotta fel az esztendőket téli és nyári időszakokra, miként azt a történetíró (ὁ συγγραφεύς) tette, hanem egyszerűen csak a legfontosabbakat mondta tollba, amennyi emlékezetében összegyűlt.¹⁶

Psellos mentegetőzéséből világosan kiderül, hogy a kortörténeti monográfiák írásánál a szerzőknek figyelembe kellett venniük bizonyos – a közönség által is jól ismert és elvárt – szerkesztési elveket. A legfontosabbak közé tartozott az események időrendbe szedése, és azok pontos és a sorrendet szigorúan betartó elbeszélése. A szövegből az is kiderül, hogy ezekhez az elvekhez történetírói minta is társult, Psellos esetében Thukydides, akinek a neve a συγγραφεύς szó mögött rejtőzik.

Majd négy évszázaddal később az athéni történetíró lesz az egyik mintája Kritobulosnak is,¹⁷ aki *prooimionjában* a Psellosnál olvasható irányelveket fogalmazza újra:

γράψω δὴ καθέκαστα ὡς ἐγένετο¹⁸ ἀκριβῶς τοὺς τε λόγους ξυναρμόζων τοῖς ἔργοις τὰ τε ἔργα μηδαμοῦ τῶν καιρῶν ἀποδιστὰς ἔν τε τοῖς προσώποις καὶ τοῖς καιροῖς τὴν γιγνομένην τάξιν μετὰ τοῦ προσήκοντος σώζων. . . (Hist. 1, 1, 4)

A két szöveghely összevetésével nem azt akarjuk sugallni, hogy Kritobulos ismerte Psellos művét (bár ezt nem lehet kizárni), vagy hogy a *Chronographia* és a *Syngraphé*

¹⁵ A közönség természetesen nem volt teljesen homogén; lásd erről: Croke 2010 (6. jegyz.) 28, 32–34, 46–47, 53.

¹⁶ Τὰ μὲν οὖν ἐφεξῆς πάντα διεξιέναι, ἕκαστόν τε ἐξ ακριβοῦσθαι ἀφ' οἷων ἀρχῶν εἰς οἷα τέλη κατήντησε, συντάξεις τε καταλέγειν καὶ στρατοπεδείας, ἀκροβολισμούς τε καὶ ἀψιμαχίας καὶ τὰλλα ὁπόσα εἴθισται λέγειν τοῖς ἀκριβέσι τῶν συγγραφέων, ὡς μακροῦ καιροῦ καὶ λόγου δεόμενα εἰς τὸ παρὸν ἀναβάλλομαι· οὐ γάρ με τὴν συγγραφὴν, φίλτατε πάντων ἀνδρῶν, φιλοτιμοτέραν, ἀλλὰ κεφαλαιωδεστέραν ἀπήτησας· διὰ τοῦτό σοι καγὼ πολλὰ τῶν ἀξίων εἰρῆσθαι παρήκα τῇ ἱστορίᾳ, μήτε πρὸς ὀλυμπιάδα ἐτῶν ταύτην ἀναμετρήσας, μήθ' ὡς ὁ συγγραφεὺς πεποίηκεν εἰς τὰς τοῦ ἔτους ὥρας αὐτὴν διελόμενος, ἀλλ' ἀπλῶς οὕτως τὰ ἐπικαιρότατα ταύτης ὑπαγορεύσας καὶ ὁπόσα μοι ἱστοροῦντι κατὰ μνήμην συνήθροισται· (Psellos *Chron.* 6, 73)

¹⁷ Kritobulos Thukydides-imitációjáról lásd: Mastrodemetres, P. D.: 'Εσωτερικαὶ ἐπιδράσεις τοῦ Θουκυδίδου ἐπὶ τὸν Κριτόβουλον. *Αθηνά* 65 (1961) 158–168; Reinsch 1983 (4. jegyz.) 48*–54*.

¹⁸ Thukydides utánzása ebben a szövegrészletben is kitapintható: γέγραφε δὲ καὶ ταῦτα ὁ αὐτὸς Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ἐξῆς, ὡς ἕκαστα ἐγένετο, . . . (Th. 5, 26, 1)

historiôn között bármiféle *közvetlen* kapcsolat van – hiszen nincsen –, hanem csupán azokra, a mindkét szerzőnél megjelenő szempontokra szeretnénk fölhívni a figyelmet, amelyek a bizánci (és görög) történetírás évszázadai során a történeti elbeszélésekben rendre felbukkannak, és nemcsak a szerzőket kötik össze közvetve vagy olykor talán közvetlenül, de a műveiket olvasó és hallgató közönséget is. Még egy idevágó helyet érdemes Kritobulos szövegéből idéznünk. Az imbrosi történetíró a bevezetésben ígéretet tesz arra, hogy a későbbiekben meg fogja írni az Oszmán Birodalom történetét. Erre véleménye szerint a következők miatt van szükség:

εἰ γὰρ καὶ πολλοὶ περὶ τούτων εἰρήκασιν, ἀλλ' οὐ κατὰ τὰ ξιν οὐδὲ καλῶς τε καὶ ὥς ἔδει τὴν ἱστορίαν ξυνέθεσαν, ἀλλ' ὥς ἂν ἐπῆλθεν αὐτοῖς ἢ κατὰ τὸ δοκοῦν τῆς γνώμης ἢ τὸ ξυμβαῖνον τῆς μνήμης ἢ τῆς τῶν πραγμάτων πείρας εἶχον, τῆς δ' ἀκριβείας ὀλίγον ἐφρόντισαν.¹⁹ (*Hist.* 1, 2, 2)

A bírálathoz ismét feltűnnek a szövegalkotásra vonatkozó általános szabályok és kifejezések, mint például a κατὰ τάξιν, „*rendben*” vagy a καλῶς, „*megfelelően*”, közvetlen szomszédságukban pedig az olyan fordulatok, mint amilyen a ὥς ἔδει, „*mint azt kellett volna*”, amely a μετὰ τοῦ προσήκοντος, „*ahogy illik*” kifejezéshez hasonlóan arra utal, hogy ezek a történetírást meghatározó szabályok egyfajta „közmegegyezésen” nyugodtak – a történetírók és a közönség hallgatolagos megegyezésén, mely megegyezés elsősorban a klasszikus hagyományon alapult.

Tanúsítják ezt az idézett szöveg utolsó sorai is. E sorokban ugyanis Kritobulos – aki e helyütt nem csak történetíróként, hanem befogadóként is megnyilatkozik, hiszen feltehetően saját olvasmányélményei alapján fogalmazta meg bírálatait²⁰ – thukydidészi húrokat penget:²¹ azok a történetírók ugyanis, akik saját helyesnek tartott véleményük szerint számolnak be az eseményekről, ráadásul úgy, ahogy az emlékezetükben megmaradt, a thukydidészi *akribeia* követelményeit hagyják figyelmen kívül, amely kimondja, hogy a történetírónak felül kell vizsgálnia saját és mások véleményét és emlékezetét is.²²

A következő és egyben utolsó szöveghely, melynek vizsgálata, megítélésünk szerint, némi fényt vethet a történelem iránt érdeklődő, 15. századi bizánci közönségre, szintén a *prooimion*-ban olvasható:

ἔδόκει δέ μοι καὶ διὰ τόδε οὐχ ἡκιστα ἀναγκαῖα εἶναι ἥδε ἢ νῦν ξυγγραφῇ· τὰ μὲν γὰρ παλαιὰ τῶν ἔργων πρεσβύτερα ὄντα καὶ μέγιστα δυσπαράδεκτα πῶς εἰσι καὶ εἰς

¹⁹ „Jóllehet sokan beszéltek ezekről, nem *rendben* és nem *megfelelően* tették, ráadásul kutatásaik eredményeit sem úgy szerkesztették meg, *mint azt kellett volna*, hanem úgy, ahogy az hozzájuk eljutott, tudniillik vagy a saját helyesnek tartott véleményük alapján, vagy ahogy éppen emlékezetükben megmaradt, vagy a dolgokról szerzett tapasztalatuk szerint, a pontossággal keveset törődve.”

²⁰ Nem tudjuk, mely történeti művekre utal Kritobulos. Anthony Kaldellis szerint a bírált szerzők között van Kritobulos kortársa, a *Halósís* másik klasszicizáló történetírója, Laonikos Chalkokondylés is: Kaldellis, A.: *The Date of Laonikos Chalkokondyles' Histories. GRBS* 52 (2012) 111–136, különösen: 134.

²¹ Vö. Reinsch 1983 (4. jegyz.) ad loc.

²² τὰ δ' ἔργα τῶν πραχθέντων ἐν τῷ πολέμῳ οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυνθανόμενος ἡξίωσα γράφειν, οὐδ' ὥς ἐμοὶ ἔδόκει, ἀλλ' οἷς τε αὐτὸς παρήν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατόν ἀκριβείᾳ περὶ ἐκάστου ἐπεξελεθῶν. ἐπιπόνως δὲ ἡύρισκετο, διότι οἱ παρόντες τοῖς ἔργοις ἐκάστοις οὐ ταῦτ' αὖτε περὶ τῶν αὐτῶν ἔλεγον, ἀλλ' ὥς ἐκατέρωθεν τις εὐνοίας ἢ μνήμης ἔχοι. (*Th.* 1, 22, 2–3)

ἀκοὴν ἔρχεται μόγις τῷ χρόνῳ ὥσπερ γηράσκοντα καὶ διαπιστούμενα ἢ τῷ γε πολλῷ τῆς μνήμης συνεθισμῷ καὶ καταφρονεῖται· πᾶν γὰρ τὸ πλεονάζον ἐς κόρον ἦκει, κόρος δὲ ἀηδίαν φέρει. τὰ δὲ δὴ νῦν καινὰ τε ὄντα καὶ προσεχῇ καὶ ὡς γνώριμα εὐπαράδεκτα τέ ἐστι καὶ κατέχεται καὶ ὡς προσεχῇ μᾶλλον θαυμάζεται, καὶ τοσούτῳ μᾶλλον ὁσφ καὶ μᾶλλον διαφέροντα ἢ καὶ τὴν πίστιν ἔχοντα τῷ σαφεὶ καὶ γνωρίμῳ χαιρόντων τε τῶν ἀνθρώπων ὡς τὰ πολλὰ τοῖς καινότεροις τῶν ἔργων καὶ τούτοις μᾶλλον ἐθελόντων ἔπεσθαι.²³ (*Hist.* 1, 1, 2)

Kritobulos leírásából úgy tűnik, hogy a 15. századi bizánci közönség mintha elfordult volna a régmúlt történéseinek tanulmányozásától, s érdeklődése inkább a közelmúlt eseményeire irányult volna. A fenti – nevezzük – közvéleménynek azonban némileg ellentmondani látszik az a tény, hogy a 14. és a 15. századból számos ókori történetíró és szerző kézírata maradt fenn, többek között éppen Kritobulos jóvoltából, akiről tudjuk, hogy a tulajdonában volt a *Parisinus graecus* 1636-os Thukydides-kézirat, és hogy saját kezűleg másolta le Hérodotos munkáját (*cod. Laurentianus* 70, 32), Arrhianos *Anabasis Alexandru* című művét (*cod. Seragliensis* G. I. 16) és Ailios Aristeides írásait (Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη *cod.* 1064).²⁴

Akármi is az ellentmondásra a válasz, Kritobulos fent idézett megfigyelése talán adalékot kínálhat ahhoz a kérdéshez, hogy vajon az évszázadok során változott-e, és ha igen, hogyan változott Bizáncban a történelem, az egyes történeti korok és az eltérő történeti műfajok iránti érdeklődés. Miközben ugyanis Kritobulos, nem tudjuk pontosan miért, de úgy ítélte meg, hogy olvasóit, hallgatóit inkább a közelmúlt eseményei érdeklik, a 6. században a kaiserei Prokopios mintha éppen ennek az ellenkezőjét tapasztalta volna. Monumentális kortörténeti munkájának, a *Περὶ τῶν πολέμων*-nak az előszavában Prokopios választott témájának, Iustinianos császár háborúinak szónoki felnagytűzését a következőkkel zárja:

πέπρακται γὰρ ἐν τούτοις μάλιστα πάντων ὧν ἀκοῇ ἴσμεν θαυμαστὰ οἷα, ἣν μὴ τις τῶν τάδε ἀναλεγόμενων τῷ παλαιῷ χρόνῳ τὰ πρεσβεῖα διδοίη καὶ τὰ καθ' αὐτὸν οὐκ ἄξιόη θαυμαστὰ οἰεσθαι.²⁵ (*Pers.* 1, 1, 7)

²³ „Nem utolsó sorban a következő miatt is szükségesnek látszott számomra a jelen történeti munka: a hajdani tettek, minthogy igen régiek és hatalmasak, bizonyos mértékig felfoghatatlanok, és meghallgatásra is alig találunk, mivel idővel idejétmúltakká és megbízhatatlanokká lettek, vagy éppen oly sokszor emlegették már azokat, hogy megszokottá és lenézetté váltak; hiszen minden túlzás csömörhöz vezet, a csömör pedig undort szül. A mostani események viszont, mivel újak, közeleiek és jól ismertek, könnyen felfoghatóak, tartósan az emlékezetben maradnak, ráadásul, mint-hogy a közelmúltban történtek, még inkább csodálatra méltóak, annál jobban, minél különlegesebbek és világos és ismert voltuknál fogva hitelesebbek; hiszen az emberek általában az újabb tettekben lelik örömeiket és ezeket követik nyomon szívesen.”

Rövid megjegyzés: évszázadokkal később hasonló jelenségre hívja fel a figyelmet a modernkor egyik legjelentősebb történésze Jacob Burckhardt is: „*Sobald die Geschichte sich unserem Jahrhundert und unserer werten Person nähert, finden wir alles viel »interessanter«, während eigentlich nur wir »interessierter« sind.*” Burckhardt, J.: *Weltgeschichte Betrachtungen*. Leipzig 1985. 25–26.

²⁴ Vö. Reinsch 1983 (4. jegyz.) 68*–71*.

²⁵ „Mert valamennyi háború közül, amiről csak hallottunk, ezek során estek meg a legrendkívülőbb dolgok – ha ugyan egyik-másik olvasónk nem részesíti megkülönböztetett tiszteletben a régi idöket, és nem tekinti érdektelennek saját korának történéseit.” A Prokopios-részleteket Mészáros Tamás fordításában közlöm, akinek köszönöm szíves hozzájárulását a fordítás felhasználásához.

Ezek az olvasók ugyanis – fűzi tovább gondolatait a történetíró – sokkal többre értékeli például a trójai háború harcosait a jelenkor katonáinál. Éppen ezért Prokopios hosszas fejtegetésbe kezd, amelyben azt igyekszik bizonyítani, hogy a iustinianosi háborúk fegyveresei minden tekintetben felülmúlják a trójai háború harcosait. A Thukydides Homéros-bírálatát (vö. Th. 1, 10,3–11,2) idéző bizonyítás végén azonban a kaisereiai történetíró kissé rezignáltan jegyzi meg, hogy „[m]égis akadnak olyanok, akik az említett szempontokról egyáltalán nem vesznek tudomást, a régi időket imádják és csodálják, és csöppet sem törődnek a fejlődéssel.”²⁶

Noha nincs szándékunkban e két szöveghelyből messzemenő és megkérdőjelezhetően következtetéseket levonni a 6. és a 15. század bizánci közönségére vonatkozóan, azt talán érdemes megjegyezni, hogy Prokopios és Kritobulos eltérő tapasztalatai részben tükrözni látszanak a két korszak történetírásának spektrumát is: a kora bizánci korban ugyanis nemcsak a folyamatos történelemmé összeérő kortörténetírás virágzott, de továbbélt az Eusebiostól kezdeményezett egyháztörténetírás, s a palettán helyet kapott az időben távolabbra visszanyúló historiográfia is a korszak végén napvilágot látott világkrónikáknak köszönhetően; ez a sokszínűség a Palaiologos-korra némileg megfakul, és szinte kizárólag csak kortörténeti monográfiák születnek.

A tanulmány az egyik utolsó bizánci történetírói alkotás néhány szöveghelyén keresztül próbált *bepillantást* nyújtani a bizánci történetírók és közönségük kapcsolatába. A „bepillantás” szó ezúttal nem csak egy szokásos nyelvi fordulat, hanem valóban a dolgozat vállalására és egyúttal hiányosságaira kívánja felhívni a figyelmet. A bizánci irodalom egyik legjelentősebb műfájának, a történetírásnak korabeli befogadóirol nagyon keveset tudunk. Számos kérdés áll még nyitva előttünk és rengeteg a bizonytalanság. Egyvalami azonban bizonyos: a történetíró bármilyen kiváló tollú is legyen, közönség nélkül csak félkarú óriás lehet. Ilyen félkarú óriás maradt Kritobulos, akinek a műve a 19. század közepéig elfeledetten hevert a Topkapi Serai könyvtárában²⁷ – talán mégis Dionysios tanácsát kellett volna követnie.

²⁶ εἰσὶ δὲ οἱ τοῦτων ἥκιστα ἐνθυμούμενοι σέβονται μὲν καὶ τεθήπασι τὸν παλαιὸν χρόνον, οὐδὲν δὲ ταῖς ἐπιτεχνήσεσι διδόναι πλέον. (*Pers.* 1, 1, 16)

²⁷ 1859 augusztusában Constantin Tischendorf fedezte fel (a Nyugat számára) Kritobulos kéziratát. Erről lásd bővebben: Reinsch 1983 (4. jegyz.) 18*.

Summary

Kritobulos of Imbros is known to us as the author of one of the most important sources of the Halōsis. His historical work covering the period from AD 1451 to AD 1467 can be regarded as a momentous work of the late Byzantine historiography. By analysing some loci of this work, present study tries to offer insight into the relationship of Byzantine historiographers and their audience.

TARTALOM

Laudatio	5
Gönczi Gergő: Gallienus és a görögök – Egy római császár barangolása Athénban, Eleusisban és az újplatonista filozófiában	7
Hoffmann Zsuzsanna: Augustus családjogi törvényei	23
Horti Gábor: A <i>quadriburgium</i> erődtípus meghatározása	31
Illés Imre Áron: Július 1. mint a városi tisztségviselők hivatalba lépésének időpontja: egy tudománytörténeti mítosz?	43
Janzsó Miklós: Az Élet képe. A <i>Tabula Ceбетis</i> -hagyomány	69
Lakos Katalin: A korai buddhizmus szerepe az ókori India gazdaság- és társadalom- történetében	81
Székely Melinda: Plinius a Parthus Birodalomról és Mesopotamiáról (<i>Nat.</i> 6, 29, 112–141)	95
Széll Gábor: A hispaniai Szvév Királyság felemelkedése (409–456)	113
Tóth Iván: A <i>Halósis</i> történetírója és közönsége	125

X 229226

A 70 éves Wojtilla Gyula professzort köszöntik
az Ókortörténeti Tanszék oktatói és munkatársai (2015 június)

Készítette a

JATE
Press

6722 Szeged, Petőfi Sándor sugárút 30–34.
www.press.u-szeged.hu

Felelős vezető: Szőnyi Etelka kiadói főszerkesztő
Méret: B/5, példányszám: 50, munkaszám: 9/2016.